

गुरुसंधान

हठयोगी श्री निकम गुरुजी
जीवन आणि शिकवण भाग १

मूळ इंग्रजी लेखक: श्री अतुल रमेश देशपांडे

अनुवाद: श्री गणेश बोरसे

या मित्रांनो! घेऊन जा! लुटा! लुटा! लुटून न्या!

गुरुसंधान

हे पुस्तक फुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत.

पण तरीही आम्ही ते वाचकांना विनामूल्य घेऊ देतो.

कारण ई पुस्तक एकदा बनलं की एकजण वाचो वा एक लाख.

आमचं काहीच कमी होत नाही.

उलट आनंद वाढतो, मजा येते.

पण

तुम्ही ते फुकट का घ्यावं?

तुम्हालाही काही देता येईल.

असे काही द्या ज्याने ई साहित्यच्या लेखकांना, टीमला आणि तुम्हाला आनंद मिळेल

आणि तुमचं काहीच कमी होणार नाही.

तुम्ही आशिर्वाद आणि शुभेच्छा द्या

लेखकांना फोन करून दाद द्या

आपल्या मित्रांचे मेल पत्ते आम्हाला द्या

मित्रांना आमच्याबद्दल मेल आणि Whatsapp करा

ई साहित्यचे फ़ेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम यांवर स्वतः जा व इतरांना

आमंत्रित करा. सोशल मिडियावर ई साहित्यचा प्रचार करा.

सर्वात बहुमोल अशा तुमच्या सूचना द्या

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत ज्याने लेखकाला व ईसाहित्य टीमला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होईल. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे व त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा. अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

हठयोगी श्री निकम गुरुजी - जीवन आणि शिकवण - भाग १

गुरुसंधान

लेखक : अतुल रमेश देशपांडे

अनुवाद : गणेश बोरसे

गुरुसंधान

हठयोगी श्री निकम गुरुजी - जीवन आणि शिकवण - भाग १

लेखक : अतुल रमेश देशपांडे

पत्ता: ५०६, अभिषेक हार्ट्स, खारकर आळी, ठाणे (पश्चिम)
४००६०१.

दूरध्वनी: ९९८७३७०२२४

ईमेल : pradnyatul@gmail.com

अनुवाद : गणेश बोरसे

पत्ता: ५, महाबळ कॉलनी, जळगाव,

ईमेल : ganesh_borse@hotmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

esahity@gmail.com

प्रकाशन : ३ सप्टेंबर २०२१

©esahity Pratishthan©2021

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

अतुल रमेश देशपांडे

- हठयोगी निकम गुरुजी यांचे शिष्य.
- संस्थापक , प्रमुख योगशिक्षक व माजी अध्यक्ष, निकम गुरुजी योग कुटीर, सिंगापूर.
- पाचशेहून अधिक योगशिक्षकांद्वारे साठ हजारहून अधिक योगजिज्ञासूंना विनामुल्य योग प्रशिक्षण. या कार्याबद्दल सिंगापूर सरकार तर्फे “Silent Hero” व “Healthy Lifestyle Ambassador” हे पुरस्कार प्राप्त.
- Senior Quality Engineer, Philips Singapore, ASM FEMS, Singapore.

अनुवादक परिचय

गणेश बोरसे,

शास्त्र शाखेतून पदवीधर.

वाचनाची आवड लहानपणा पासूनच आहे.

प्रथमच अनुवाद करण्याचा प्रयत्न केला. श्री अतुल सर आणि श्री सुनील सरांच्या प्रोत्साहनामुळे व मार्गदर्शनामुळे हा अनुवाद पूर्ण करू शकलो.

या पुस्तकातील सर्व विचार मूळ लेखकाचे आहेत.

या पुस्तकातील लेखनाचे पुनर्मुद्रण, भाषांतर, रूपांतर, दूरचित्रवाणी मालिका, चित्रपट, आदींसाठी वापर, उताऱ्यांचा अन्य ग्रंथात समावेश आदि कोणत्याही कारणांसाठी उपयोग करावयाचा झाल्यास श्री. अतुल रमेश देशपांडे (pradnyatul@gmail.com) यांची लेखी पूर्वपरवानगी घेणे आवश्यक आहे, याची कृपया नोंद घ्यावी.

- अतुल रमेश देशपांडे

सद्गुरु पूजनीय हठ योगी श्री निकम गुरुजींचे
पवित्र चरण कमली,
सविनय
अर्पण-

अनुक्रमणिका

मनोगत

मूळ प्रतीची प्रस्तावना

अध्याय १ : जन्मस्थान - 'म्हसवे' गाव

अध्याय २ : निकम परिवार

अध्याय ३ : जन्म, बालपण आणि विवाह

अध्याय ४ : सामाजिक कार्याची जाणीव – प्रेरणा

अध्याय ५ : प्राथमिक शिक्षणासाठी धडपड

अध्याय ६ : माध्यमिक शिक्षणासाठी धडपड

अध्याय ७ : पहिली नोकरी आणि परत म्हसवे गाव

अध्याय ८ : प्राथमिक शारीरिक प्रशिक्षण

अध्याय ९ : म्हसवे गावातील किशोर वयातील उपक्रम

अध्याय १० : राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाबरोबर ओझरता संबंध

अध्याय ११ : भिल्ल आदिवासी

अध्याय १२ : गावातील सत्ताधान्यांचा विरोध

अध्याय १३ : प्राणघातक हल्ला

अध्याय १४ : वडिलांचे निधन. पोलिस दलात भरती

अध्याय १५ : पोलीस प्रशिक्षण आणि रावेरला नियुक्ती

अध्याय १६ : रावेरमधील श्री अगरवाल

अध्याय १७ : रावेर मधील गुन्हेगारीविरुद्ध चळवळ

- अध्याय १८ : पोलीस दलातील रटाळवाणे जीवन
अध्याय १९ : ऑपरेशन रसलपूर
अध्याय २० : रसलपूर गुन्हेगारांचा प्रतिशोध
अध्याय २१ : रावेरमधील विधायक सामाजिक उपक्रम
अध्याय २२ : गुरुचे आगमन
अध्याय २३ : परस्पर प्रशिक्षण
अध्याय २४ : हुकलेली संधी आणि शोध सुरू
अध्याय २५ : योग शिकण्याचा प्रथम प्रयत्न
अध्याय २६ : रावेर वर संकट कोसळते
अध्याय २७: चोपडा
अध्याय २८ : जय हिंद व्यायाम शाळा
अध्याय २९ : नबू पहिलवानाशी सामना
अध्याय ३० : आव्हानांतुन प्रगती
अध्याय ३१ : प्रभाव क्षेत्र
अध्याय ३२: अमळनेरला नियुक्ती
अध्याय ३३: योगिक उपचारांचा प्रारंभ
अध्याय ३४ : वावडे, अमळनेर ते मुंबई
अध्याय ३५ : कमाठीपुरा गल्ली क्रमांक ७
अध्याय ३६: डॉक्टर विठ्ठल नाईक
अध्याय ३७ : कमाठीपुऱ्यातील सामाजिक उपक्रम

- अध्याय ३८ : नमस्कार सूर्याला, नमस्कार गुरूला
अध्याय ३९ : पारीवारिक घडामोडी
अध्याय ४० : मुंबईत योगाचा शोध आणि शुद्धीकरण तंत्रांचे महत्व
अध्याय ४१ : खेचरीचे वेध
अध्याय ४२ : खेचरी मुद्रेची सिद्धी आणि विसर्जन
अध्याय ४३ : प्राणायामांचा पाठपुरावा
अध्याय ४४ : कुंडलिनी आणि शक्ति पात
अध्याय ४५ : कुंडलिनी जागवणारे गुरु
अध्याय ४६ : निस्वार्थ सेवेचे व्रत
अध्याय ४७: बोले तैसा चाले
अध्याय ४८ : पंतप्रधानांचे शीर्षासन
अध्याय ४९ : श्री अंबिका योग कुटीर ची स्थापना
अध्याय ५० : निर्भीड वक्तव्य
अध्याय ५१ : पालकत्व
अध्याय ५२ : आरोग्यदाता नेता
अध्याय ५३ : कर्मबद्धतेची परीक्षा
अध्याय ५४ : कुटीरसाठी त्याग
अध्याय ५५ : जन-मानसा पर्यन्त पोहोचण्यासाठी 'योग शिबिर'
अध्याय ५६ : उपहास योगाचा
परिशिष्ट : गुरुजींच्या जीवनातील महत्वाचे टप्पे/ योग

मनोगत

आपणा सर्वांचे पूज्य श्री निकम गुरुजी हठ योगी तर होतेच पण त्या बरोबरच ते एक निष्णात वैद्य, आदर्श शिक्षक, कुशल प्रशासक, कर्तव्यनिष्ठ पोलिस, आज्ञाधारक पुत्र, जागरूक गृहस्थाश्रमी, बहुगुणी कलाकार आणि निस्वार्थी जनसेवक पण होते. गावातील बारा बलुतेदार समाजात जन्मलेले, वाढलेल्या गुरुजींनी नाभिकाचे कौशल्य आणि शेतीचे कसब देखील लहानपणीच हस्तगत केले होते. गुरुजींचे हे विविध गुणसंपन्न व्यक्तिमत्व, अनेक कठीण संकटांवर मात करत प्रगती करणे, जीवनातील त्याग आणि निस्वार्थ जन सेवा करणे, गुरुजी खचितच एक अंश-अवतारी पुरुष असावेत असे दर्शवते.

गुरुजींच्याच प्रेरणेने सुरू झालेल्या एका कुटीर शाखेतून मी पण प्राथमिक हठयोगाचा अभ्यासक्रम शिकलो आणि त्यामुळे बऱ्याच शारीरिक व्याधींपासून माझी सुटका झाली. कुटीर मधील स्वयंसेवकांचे निस्वार्थ भावनेने, कळकळीने शिकवणे बघून मी भारावून गेलो आणि या योग विद्येचा अधिकाधिक गरजूना लाभ व्हावा असे मला वाटू लागले. त्याच वेळेस श्री अतुल देशपांडे यांचे निकम गुरुजींचे इंग्लीश भाषेतील चरित्र 'गुरु संधान' माझ्या वाचण्यात आले.

गुरुजींना अंश-अवतारी पुरुष मानून त्यांचे फक्त पुतळे बनवून त्यांची शिकवण विसरून न जाता त्यांचे जीवन, शिकवण, योग प्रसाराचे निस्वार्थ कार्य जन मानसात प्रचार, प्रसार करून रुजवणे हीच गुरुजींना आपली विनम्र गुरु दक्षिणा. सध्याच्या महामारीमुळे योग शिक्षण आणि निस्वार्थ सेवेचे आपल्या जीवनात किती महत्व आहे हे आपण जाणतोच.

गुरुजींचे मराठी चरित्र 'गुरु संधान' वाचून आपणास गुरुजींच्या जीवनातून संकटांना न डळमळता सामोरे जाण्याचे धैर्य, योग आत्मसात करण्याची प्रेरणा आणि निस्वार्थ सेवेचे व्रत मिळावे हीच ईश्वरचारणी प्रार्थना.

गुरुजींच्या प्रेरणेने व कृपाशीर्वादाने आणि श्री देशपांडे सरांच्या योग्य मार्गदर्शनाने हा मराठी अनुवाद पूर्ण करून गुरुपूर्णिमेच्या शुभ मुहूर्तावर वाचकांपुढे सादर करताना आनंद होत आहे. काही चांगले जमले असेल तर ते माझ्या गुरूंची कृपा होय. या अनुवादात असलेल्या त्रुटि, चुका या माझ्या आहेत. त्याबद्दल क्षमस्व. गुरुजींच्या कृपेने गुंफलेला हा हार गुरुजींच्याच चरणी अर्पण.

- गणेश

मूळ प्रतीची प्रस्तावना

प्रिय स्वयंसेवक बंधू भगिनीनो, आपले सर्वांचे पूज्य गुरु श्री निकम गुरुजी यांचे चरित्र पाक्षिक ई-मेल च्या माध्यमातून आपल्या पुढे मांडताना मला अतीव आनंद होत आहे. बऱ्याच काळापासून उराशी बाळगून असलेले माझे स्वप्न आता प्रत्यक्षात उतरताना मला समाधान होत असले तरी गुरुजींचे आभाळाइतके भव्य चरित्र मांडण्याचे कार्य मी कितपत पार पाडू शकेन याबाबतीत मी साशंक आहे. गुरुजींचे चरित्र आणि कार्याचा प्रसार करण्याची प्रेरणा मला गुरुजींबरोबर अगदी जवळून काम केलेल्या १९८० ते १९९५ या माझ्या पंधरा वर्षांच्या सहवासात मिळाली. या पाक्षिक इमेल्स साठीचा आधार प्रामुख्याने हा सहवास व गुरुजींचे मराठी भाषेतील मूळ चरित्र "मानवतेचा उपासक" आहे. हे चरित्र कसे निर्माण झाले याचा छोटासा इतिहास येथे नमूद करत आहे.

बऱ्याच वर्षे चिकाटीने गुरुजींकडे पाठपुरावा केल्यानंतर श्री अंबिका योग कुटीरला अखेर सन १९९२ मध्ये गुरुजींकडून त्यांच्या चरित्र लिखाणासाठी हिरवा कंदील मिळाला. हे पवित्र आणि भव्य कार्य करण्यास जाणकार चरित्रकार श्री शशिकांत चव्हाण यांना आमंत्रित केले गेले. श्री चव्हाण, त्यावेळचे मुंबई

महानगरपालिकेच्या आर्ट सोसायटीचे अध्यक्ष होते. त्यांनी लिहिलेले शहीद कोतवाल यांचे जीवनचरित्र आधीपासूनच जनमानसात लोकप्रिय होते. त्यांनी सुद्धा कित्येक प्रसंगी गुरुजींचे चरित्र लिहिण्याची उत्सुकता श्री अंबिका योग कुटीरच्या व्यवस्थापन समितीकडे दर्शविली होती.

१ एप्रिल १९९२ रोजी गुरुजींच्या चरित्र लिखाणाचा श्री गणेशा झाला. त्यावेळी वयाच्या ७५ व्या वर्षी, गुरुजी कुटीर मधील वर्ग घेऊन झाल्यावर श्री चव्हाण आणि त्यांच्या सहाय्यका बरोबर आठवड्यातून दोन ते तीन वेळा मुलाखतीसाठी बसायचे. या उतारवयातही सुमारे ५० वर्षांपूर्वी घडलेल्या घटनांच्या तपशीलवार आठवणी गुरुजींकडून ऐकून, मुलाखतदारहि गुरुजींच्या स्मरणशक्ती मुळे आश्चर्यचकित झाले होते.

या मुलाखती होत असताना, गुरुजींनी उल्लेख केलेल्या घटनेत सामील असलेल्या व्यक्तींच्या मुलाखती घेण्यासाठी मुलाखतकर्त्यांना त्या घटनास्थलांना प्रत्यक्ष भेट देण्याची गरज भासू लागली. त्या अनुषंगाने एक अभ्यास-गट तयार करण्यात आला आणि या गटाने गुरुजींसह धुळे, म्हसवे, रावेर, चोपडा, अमळनेर, वावडे मधील गावं आणि खेडेगावांना समक्ष भेटी दिल्या. या मुलाखतींच्या भेटींबरोबर गुरुजींनी त्या गावांमधे योग

शिविरे आयोजित करण्याचा निर्णय घेतला. या योग शिविरांसाठी योग निदर्शक म्हणून मला या संघासह प्रवास करण्याची संधी मिळाली.

गुरुजींच्या आगमनाची बातमी या गावांमध्ये आणि खेड्यांमध्ये आधीच पसरली होती. जरी गुरुजी तेथे जवळजवळ तीस वर्षांनंतर भेट देत होते तरी तेथील ग्रामस्थांचा उत्साह ओसंडून वाहत होता. जवळजवळ सर्व गावकरी - वयस्क पुरुष, स्त्रिया, तरुण, आणि मुले गावाच्या प्रवेशद्वाराजवळ गुरुजींचे स्वागत करणेसाठी खूप प्रेमाने हजर होते. ते हार आणि मिठाईसह तयार होते. गुरुजींचे यथोचित स्वागत समारंभ करण्यासाठी छान व्यासपीठ सजवून गावांचे सरपंच, पाटील यांना प्रमुख अध्यक्ष म्हणून बोलावले होते. गुरुजींनी स्थापित केलेल्या व्यायामशाळेतील कुस्तीपटू, मल्ल-खांब खेळाडू यांनी यावेळी विविध प्रात्यक्षिके केली होती. गुरुजींबद्दल साध्या भोळ्या गावकऱ्यांच्या मनात असलेले चिरस्थायी प्रेम आणि आदर यातून स्पष्ट दिसत होते. या सभांमध्ये गुरुजी स्थानिक जनतेशी त्यांचि स्थानिक मातृबोली - ऐराणी तून संवाद साधत होते.

श्री चव्हाण चरित्रात लिहितात कि, ” गुरुजींच्या या पवित्र कार्याची मुळे गावातील समाज मनात खोलवर घर करून आहेत.

ग्रामस्थांनी गुरुजींच्या कार्याचा तपशील जणू काही कालच घडल्यासारखा स्पष्ट केला. ग्रामस्थांकडून मिळालेला तपशील भारावून टाकणारा होता आणि त्यातून आम्हाला गुरुजींनी समाज सुधारण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची सखोल माहिती मिळाली. या वेळेस मला जाणीव झाली की गुरुजी मी त्यांच्याबद्दल विचार केला होता, त्यापेक्षा खूप थोर होते”.

सदर ग्रंथ ‘गुरु संधान’ हा वरिल “मानवतेचा उपासक” या गुरुजींच्या चरित्रा वरिल माझी टीपणि आहे.

गुरुजींच्या इतर प्रकाशनांप्रमाणेच मला गुरुजींकडून या चरित्राचीही विनामूल्य प्रत मिळाली. या प्रतीत गुरुजींनी स्वतःच्या हस्ताक्षरात प्रथम पानावर पुढील संदेश दिला होता "ॐ, आदर्श योग प्रशिक्षक, आदरणीय अतुल भाई देशपांडे, देवी भगवती तुम्हाला दीर्घायुष्य आणि योगाच्या प्रसारासाठी चांगले आरोग्य प्रदान करो". मला या कौतुकाबद्दल गंभीर शंका आहे कि मी या स्तुती सुमना योग्य आहे का? पण शिष्यांना प्रोत्साहित करण्याची ही माझ्या गुरूंची पद्धत होती.

- अतुल रमेश देशपांडे

हठयोगी श्री निकम गुरुजी
जीवन आणि शिकवण - भाग १

अध्याय १ : जन्मस्थान - 'म्हसवे' गाव

जळगाव व पारोळा शहरांना जोडणाऱ्या राष्ट्रीय महामार्ग ६ वरील "म्हसवे" गाव - खान्देशातील अन्य खेड्यांसारखेच एक खेडेगाव - गाव-वेशीजवळच 'जंजनी' देवीचे सुंदर मंदिर, हिरवीगार वनराई, मंदिराजवळच जिवंत झऱ्यांचा, उन्हाळ्यासह बारमाही पाणी असणारा तलाव आणि आजुन काही खुणा. तलावात पाय धुऊन, देवीमातेचे दर्शन घेऊनच गावात प्रवेश करायचा अशी ग्रामस्थांची प्रथा होती. संपूर्ण गावात जागोजागी दुर्लक्षित अवस्थेत पसरलेले सुंदर शिल्पांचे भग्न अवशेष म्हसवे गावाच्या गत काळाच्या वैभवाची, ऐतिहासिक विशेषतेची आणि त्याची लूटमार करणाऱ्या १५व्या शतकातील भारतावरील परकीय आक्रमणाची साक्ष देतात. या मंदिराच्या आवारात सुमारे तीन मजली उंच असे दोन दगडी बुरुज आहेत. जर दोन वा तीन माणसांनी ढकलले तर हे दगडी बुरुज जागच्या जागी पेन्डूलम सारखे हलतात. पण या दगडी बुरुजांचे अदभूत वैशीष्ट्य असे आहे कि यातील एक बुरुज जर ढकलून हलवला तर त्याबरोबर दुसरा बुरुज पण तसाच हलू लागतो. हे बुरुज काही शतके जुने असले तरी त्यातील यंत्रणा अद्याप कार्यरत आहे. याना झुलते मनोरेही

म्हणतात. हे वैशिष्ट्य ऐकून आजूबाजूच्या भागातूनच नव्हे तर परदेशातून देखील उत्सुक प्रेक्षक येथे भेट देतात.

म्हसवे येथे काही प्रमाणात केळी लागवड असली तरी, येथील उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत हा कापूस, भुईमूग, ज्वार आणि बाजरी पिकांच्या शेतीतून होता. मर्यादित पावसामुळे दरवर्षी केवळ एक पीक घेण्याची प्रथा होती आणि त्यामुळे येथील ग्रामस्थांना मर्यादित उत्पन्न लाभत असे.

गाव आर्थिकदृष्ट्या गरीब असला तरी सांस्कृतिकदृष्ट्या भरपूर समृद्ध होता हे मात्र निश्चित. वर्षभरातील विविध उत्सवांमध्ये संगीत, नाटक, चित्रकला, कविता या कला जोपासण्याची, वृद्धिंगत करण्याची भरपूर संधी उपलब्ध होत असे. गावाचे मंदिर, त्याजवळची मोकळी जागा आणि मोठी चावडी या सर्व सांस्कृतिक कार्यांचे केंद्र होते. गावातील वार्षिक जत्रेत जवळपासच्या अनेक खेड्यांतील लोक गुरे, पिके, कापड इत्यादींच्या व्यापारासाठी एकत्र येत असत. त्याचप्रमाणे मुस्लिम बांधवां द्वारे आयोजित, परंतु सर्व धर्मांच्या लोकांचा सहभाग असलेला 'मोहर्रम'चा उत्सव खूप लोकप्रिय होता. तितक्याच उत्साहात आणि धूमधडाक्यात इथले

गणेश जयंती आणि नवरात्र हे वार्षिक उत्सवहि सर्वांच्या एकत्र सहभागात साजरे केले जात असत.

त्या काळात जरी म्हसवे गावाची लोकसंख्या चारशे - पाचशेच्या आसपास होती तरीही त्यात विविध धर्म आणि जातींचा समावेश होता. गावाचे प्रमुख, शारीरिक आणि आर्थिक शक्तीने प्रबळ असलेले पाटील, हे त्यांच्या शक्तीच्या जोरावर मनाप्रमाणे गावातील समाजाला ताब्यात ठेवून होते. आपल्या ताकदीच्या बळावर ते खेड्यातील कायदे, धोरणे आणि शिक्षेचा निर्णय घेत असत आणि उर्वरित 'निम्न जाती' नी त्यांच्या नियमांचे पालन केले पाहिजे असा ते अट्टाहास करत असत. गावातील निम्न आणि क्षुद्र जातीचे गावकरी मुख्यतः शेतमजूर, भंगी, भिल्ल, न्हावी, शिंपी यांच्यावर ते सर्रास अत्याचार करत असत. या 'खालच्या जातीतील' लोकांसाठी नोकऱ्या, शिक्षण, व्यापार इत्यादी ची बंदी होती. खालच्या जातींना 'बलुतेदारी' नावाची व्यवस्था पाळण्यास भाग पाडले गेले होते - ज्यामध्ये त्यांना वर्षभर कोणताही रोख मोबदला किंवा बक्षीस न देता काम करावे लागत असे. त्यांच्या मेहनतीचा मोबदला हा उच्च जातीचे किंवा पाटील लोक ठरवत आणि फक्त धान्य, तेल, कपडे इत्यादी स्वरूपातच देत असत. या सामाजिक रचनेचे व खालच्या जातींच्या पिळवणुकीचे वर्णन येथे

कोणत्या एका जाती बद्दल वाईट मत पसरवण्यासाठी नसून, गुरुजींना जीवनात जगण्यासाठी किती धडपड करावी लागली असेल याची जाणीव वाचकांना करून देण्यासाठी दिले आहे.

गुरुजींच्या जीवनाची हि कथा अशा एका दुर्मिळ व्यक्तीची कहाणी आहे ज्याने भयानक संकटे आणि निराशेच्या परिस्थितीतही स्वप्न पाहण्याची हिम्मत केली, आपल्या स्वप्नांची योजना आखली, अंमलात आणली आणि त्याचबरोबर त्याचे यश उर्वरित समाजात मुक्तहस्ताने, निःस्वार्थपणे वाटले.

अध्याय २ : निकम परिवार

अशा या म्हसवे गावात, पिढ्यां-पिढ्यांपासून हे निकम कुटुंब नांदत आले होते. गुरुजींचे वडील श्री रामचंद्र निकम गावात घरो-घरी जाऊन न्हाव्याची सेवा देत असत. या व्यवसायातून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या मिळकतीला श्री रामचंद्र निकम “भेरी”^१ या प्राचीन आणि लोकप्रिय वाद्य वादनाच्या आपल्या काही वर्षांच्या छंदाने जोड देत असत. आजूबाजूच्या खेड्यात आणि जळगाव जिल्ह्यात उत्तम 'भेरी' वाजवणारा म्हणून त्यांना ओळखत असल्याने श्री रामचंद्र निकमांना लग्नात व इतर उत्सवांमध्ये नेहमी 'भेरी' वाजवायला बोलावले जात असे. अशा या दुहेरी उत्पन्नातून ते आपल्या “चौकोनी” (पती, पत्नी - दोन मुली) कुटुंबाचा आणि त्यात कायमस्वरूपी आश्रित असणाऱ्या गरीब नातेवाईकांच्या एक किंवा दोन लहान मुलांची पण देखभाल करत असत. (त्या काळी, असे गरीब नातेवाईकांच्या मुलांना आपलेबरोबर ठेवून शिक्षण पोषण देणे हे नेहमी होत असे, जे स्वातंत्र्यानंतर बंद झाले).

श्री रामचंद्र (गुरुजींचे वडील) हे “नवनाथ – संप्रदाय”^२ च्या परंपरेतील भक्त होते. भारतात सर्वश्रुत असलेल्या नवनाथांनी हजारो वर्षांपूर्वी उभारलेल्या या “नाथ” परंपरेत, योग साधनेच्या

बळावर हठयोगाची विविध तंत्रे विकसित केली आणि आश्चर्यकारक औषधी वनस्पती शोधल्या. नवनाथांना दीर्घ साधनेत आणि तपश्चर्येत लोकहितकारी मंत्र आणि स्तोत्र स्फुरले. ते त्यांनी विविध ग्रंथातून प्रसारित केले. या नाथ पंथीय सिद्धांनी योग, तंत्र, मंत्र आणि औषधी वनस्पतीचे अध्यात्म ज्ञान जनमानसात पसरविण्यासाठी प्रचंड कार्य केले आहे. कानात हिरव्या पाचूचा खडा घालणे हे नाथ परंपरेचे अनुयायी असल्याचे लक्षण होते. गुरुजींच्या वडिलांनी कानात असा खडा घातला होता. सतत भ्रमण करणारे नाथ पंथीय साधू जेव्हा या भागाला भेट देत तेव्हा ते निश्चितच निकम कुटुंबासमवेत रहायचे. येथून त्यानंतर ते नाथ पंथीय साधू आसपासच्या खेड्यांना भेटी देऊन विविध प्रकारच्या आजारांकरिता, सर्प- विंचू दंशावर वनौषधी देऊन उपचार करत, तसेच योगासने, धार्मिक संस्कारांचे आणि लोकोपकारक मंत्राचे - स्तोत्रांचे शिक्षण हि देत असत. या नाथ साधूंचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते हि सर्व सेवा पूर्ण निशुल्क देत असत. त्यांच्या या सेवाभावी वृत्तीमुळे आणि अध्यात्मिक शक्तीमुळे त्यांचा सर्व आदर करत. कॉपीराइट्स आणि आयपी हक्कांबद्दल आज जगात बडे राष्ट्र - कंपन्या पैसे जमा करण्यासाठी गोंधळ घालतात, पण 'जगाला हठयोग मंत्र देणाऱ्या नव-नाथ' पंथाची कोणीही दाखल घेत नाही हे खेदजनक आहे.

गुरुजींच्या आई, पंकाबाई या म्हसवे आणि आजूबाजूच्या गावात एक निष्णात अनुभवी सुईण (दाई) म्हणून ओळखल्या जात होत्या. त्या काळी ग्रामीण भागामध्ये स्त्रीरोग तज्ञ उपलब्ध नसल्याने महिलांची प्रसूती, प्रसूती-पूर्व आणि त्यानंतरची देखभाल हे सर्व सुईणच करित असत. गुरुजींच्या मातोश्रींचे हे कौशल्य ग्रामस्थांच्या सेवेत कित्येक वर्ष कामी येत होते.

वडिलांच्या व्यस्ततेमुळे गुरुजींचे बहुतेक बालपण आईच्याच सहवासात गेले होते. यामुळे गुरुजींच्या आचार - विचारांवर मातेच्या विचारांचा अधिक प्रभाव होता. सूर्योदयाच्या अगोदर पहाटे पहाटे जात्यावर धान्य दळताना बहुतेक खेड्यातील महिला “ओव्या” गात असत. या ओव्या साधे गाणे नसून त्यात शहाणपणा, तत्त्वज्ञान आणि विज्ञानाबद्दल अर्थ भरलेला असे आणि तरी त्या अगदी निरक्षर व्यक्तीदेखील समजू शकेल इतक्या सोप्या शब्दात असत. खान्देशातील महिला संत बहिणाबाई आणि अन्य संतांनी सामान्य माणसांकरिता लिहिलेल्या ओव्यांनी महाराष्ट्रातील संस्कृती आणि जनमानस यांना खूप आकार दिला होता. असे पहाटेच्या वेळेस झोपेतुन उठून आईच्या मांडीवर डोके ठेवून, आई आणि थोरल्या बहिणीच्या गोड आवाजातील ओव्या

ऐकत पडून राहणे अजूनही गुरुजींना सुखद आठवण देऊन जाते. आईच्या चरणानां स्पर्श करत नमस्कार करतानाचा गुरुजींचा फोटो त्यांचे आईवरचे प्रेम आदर आणि आईशी असलेला निकटचे नाते याचे जिवंत चित्र आहे. हा फोटो गुरुजींच्या खोलीत आम्ही नेहमी बघत असू.

गुरुजींच्या दोन थोरल्या बहिणी - ढगाबाई आणि चंद्राबाई होत्या. परंतु त्यांच्याबद्दल अधिक माहिती उपलब्ध नाही

कर्तव्यदक्ष प्रेमळ माता पिता, सेवाभावी नवनाथ साधू आणि म्हसवे गावातील सर्व धर्म समभाव जातींचा एकोपा या सर्व सकारात्मक वातावरणाचा गुरुजींच्या मनावर लहानपणापासूनच योग्य परिणाम होऊन गुरुजींमध्ये हे सर्व सद्गुण वृद्धिंगत झाले. गुरुजींचा योग, वनऔषधी आणि सात्विक मंत्रांकडे असलेला ओढा याचे मूळ त्यांच्या वडिलांच्या 'नाथ'परंपरेशी असलेल्या जवळच्या संबंधात होते. किशोरवयातच, गुरुजी अनेक वनऔषधे, जप शिकत असत आणि त्यांच्या गावी घरी राहात असतांना त्यांच्याकडून "नाथ" पद्धती समजून घेत असत.

अध्याय ३ : जन्म, बालपण आणि विवाह

सन १९१७ च्या ऑगस्ट मध्ये निकम पती-पत्नी चिंतित होते. कारणहि तसेच होते, पंकाबाई आई होणार होत्या. त्यावेळच्या मानसिकतेनुसार, आधीच दोन मुली असल्याने हे दाम्पत्य आता मुलींना भाऊ मिळावा अशी आशा बाळगून होते. आणि त्यांची प्रार्थना सत्य झाली, दिनांक १५ रोजी मुलाच्या जन्माने निकम कुटुंब सुखावून गेले. मुलाचे नाव पुंडलिक ठेवण्यात आले. त्यावेळी अजूनही आपला देश पारतंत्र्याच्या शृंखले मध्ये होता. सर्व सामान्य जनता ब्रिटिशांच्या, आपल्याच धनदांडग्या लोकांच्या अत्याचाराखाली आणि जातीय दडपशाहीत भरडली जात होती. अशा काळात गुरुजींचा जन्म झाला. हाच बालक पुंडलिक रामचंद्र निकम, अशा परिस्थितीतून, जातीवादाच्या दलदलीतून कमळासारखा, गरिबीच्या भस्मातून अनमोल हिऱ्यासारखा वर येऊन, भविष्यकाळात हजारो लोकांना निःस्वार्थपणे जगभर प्रचार करण्यासाठी प्रेरणा देणारा एक अनुकरणीय गुरु आणि देश - परदेशात मान्यता पावलेला प्रतापी योग-सूर्य - “निकम गुरुजी” होय.

हा लहानगा पुंडलिक त्याच्या तीन मोठ्या बहिणी - ढगाबाई, चंद्राबाई आणि सुंदराबाई यांच्या बरोबर वाढू लागला. सांपत्तिक स्थितीने गरीब असले तरी मनाने श्रीमंत असलेल्या या कुटुंबात या तीन भावंडां बरोबरच अन्य गरीब कुटुंबातील एक-दोन आश्रित मुले पण आनंदाने रहात असत. निकम कुटुंबाकडे एक पडीक जमिनीचा तुकडा होता पण पावसा-पाण्या अभावी त्या जमिनीत काहीही पीकत नसे. कुटुंबाच्या उदरनिवाहाचे मुख्य साधन म्हणजे वडिलांचा नाव्हाचा व्यवसाय - जो शक्यतो झाडाखाली, रस्त्याजवळ किंवा गिऱ्हाईकाच्या दारात चालत असे. गावात बारा बलुतेदारी असल्याने जरी चांगली सेवा दिली तरी त्याचा योग्य, पूर्ण मोबदला मिळत नसे, आणि काही मिळाले तर ते एखाद्या वस्तूच्या स्वरूपात असे, पैश्याच्या स्वरूपात नाही.

गावात वाढत असताना, गुरुजींनी निरनिराळ्या आवडी विकसित केल्या, छंद जोपासले. शाळेत शिकविल्या जाणाऱ्या कविता गावात फिरताना शाळेतल्या मित्रांसह ते उंच खड्या स्वरात गात पाठ करत असत. याच वेळी त्यांना वाचन करण्याची आवड निर्माण झाली. वर्गातील धडे बहुधा पुंडलिकच्या परिच्छेदांच्या जोरदार वाचनाने आणि त्यानंतर शिक्षकांच्या स्पष्टीकरणानंतर सुरू व्हायचे. हे मोठ्याने गाणे गाणे आणि वाचन यामुळे त्यांचे उच्चारण

शुद्ध होण्यास आणि उंच स्वरातील आवाजावर ताबा मिळवण्यास मदत झाली. हे भविष्यात त्यांना कोणतेही ध्वनी-प्रक्षेपक न वापरता सामूहिक योग-प्रशिक्षण देण्यास उपयोगी पडले. गावातल्या मंदिरात दररोज संध्याकाळी आरतीत भाग घेणे ही देखील पुंडलिकची एक आवडती दिनचर्या होती. क्वचित प्रसंगी, जर त्यांना मंदिर गाठायला उशीर झाला तर मंदिरातील पुजारी आरतीसाठी ते येईपर्यंत आणखी काही मिनिटे थांबत असत.

भारतात १९२९ मध्ये लागू झालेल्या 'बाल विवाह प्रतिबंध अधिनियम' च्या आधी बालविवाहाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात होते. मध्यपूर्व-आशिया, आफ्रिका, इंडोनेशिया, दक्षिण अमेरिका आणि युरोप (ज्यू धार्मिक) या प्रमाणेच ही प्रथा भारतातील विविध सामाजिक-आर्थिक कारणांना अनुकूल होती. त्या काळातील या सामाजिक रूढीनुसार वयाच्या नवव्या वर्षी गुरुजींचा विवाह झाला! आणि त्याच वर्षी त्यांना शाळेत प्रवेश मिळाला. त्यावेळी शाळेतील त्यांचे बरेचशे सहपाठीपण विवाहित होते. गुरुजींच्या पत्नी त्यावेळी फक्त ८ वर्षांच्या होत्या. गुरुजींना त्यांच्या वडिलांच्या एका मांडीवर आपण बसून आणि दुसऱ्या मांडीवर गुरुजींची पत्नी बसून त्यांच्याबरोबर खेळतानाचे अजूनही आठवते. लग्नानंतर वधूने लगेच वराबरोबर राहणे सुरू केले पाहिजे हे

आवश्यक नव्हते, आणि त्यामुळे गुरुजींची पत्नी आणखी दोन वर्षांनी म्हणजे दहा वर्षांची झाल्यावरच गुरुजींकडे राहण्यास आली. त्या बुद्धीने हुशार, वागण्याने नम्र, मनमिळाऊ, आणि कष्टाळू होत्या. त्यांच्या या गुणांमुळे अल्प काळातच त्यांनी कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे प्रेम आणि आपुलकी मिळविली. यामुळे त्यांचे सासू सासऱ्याशी आई वडिलांसारखेच खूप मायेचे, प्रेमाचे नाते होते.

अध्याय ४ : सामाजिक कार्याची जाणीव – प्रेरणा

विधायक सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीकडे प्रौढच नाही तर बालक व किशोरही खेचले जातात. गुरुजींवर बाल वयात वा किशोर वयातच भारतातील विविध समाज सुधारक चळवळींचा प्रभाव पडलेला दिसतो. त्यावेळी, संत गाडगेबाबांनी महाराष्ट्रभर हिंदू कर्म कांडातील पशू बलिदान विरोधात जनजागृतीचे कार्य उभारले होते. संत गाडगेबाबा आशिक्षित होते तरी ते एक प्रभावी वक्ते, अत्यंत कुशल जननेते आणि चांगले कवी पण होते. आपल्याकडे असलेल्या प्रत्येक ऐहिक गोष्टीचा त्याग करत त्यांनी आपले आयुष्य समाज सुधारणे साठी समर्पित केले आणि आपल्या अनुयायांसाठीपण उत्तम आदर्श बनले. महाराष्ट्र राज्याप्रमाणेच म्हसवे गावसुद्धा त्यांच्या भाषणाने प्रभावित झाले नसते तर नवलच. संत गाडगे बाबांच्या विचारांचा आणि शिकवणुकीचा लहानपणापासूनच गुरुजींवर खूप प्रभाव होता. आपल्या मित्रांसह संत गाडगे बाबांचे गाणे उच्च स्वरात उत्साहाने गात गावात फिरणे गुरुजींना अजूनही आठवते.

म्हसवे गाव जळगाव आणि रावेर शहरांना जोडणाऱ्या महामार्गावर असल्याने, भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील बरेच स्वातंत्र्यसैनिक प्रचार करण्यासाठी नियमित म्हसवे गावात येत असत. स्वातंत्र्यसैनिकांच्या प्रेरणादायी भाषणांचा, धैर्य आणि त्यागाचा गावातील आबाल वृद्धांवर सारखाच पगडा होता. पोलीस राजकीय कारभाराबद्दल प्रौढांवर बारीक नजर ठेवून असले तरी मुलांकडे दुर्लक्ष करत. गुरुजी व त्यांचे मित्र कित्येक प्रसंगी स्वातंत्र्यसैनिकांच्या पत्रकांचा म्हसवे व आसपासच्या गावात प्रचार प्रसार करीत असत.

मुख्यतः आईच्या शिकवणीने आणि स्वतःच्या वाचनाने गुरुजींची विचारसरणी घडली व गाडगे बाबा, आणि अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांच्या शिकवणुकीने त्या विचारांना योग्य दिशा मिळाली. अशा नेत्यांना दिल्या जाणाऱ्या आदराने ते प्रभावित झाले होते आणि त्यांना ही जाणीव झाली कि आयुष्याची खरी पूर्तता केवळ स्वतःचे आणि कुटुंबाचे पोट भरण्यात नसून समाज आणि अशिक्षित गरीब, दीन-दुबळ्या लोकांचे कल्याण करण्याच्या कार्यात आहे.

आयुष्य पुढे जात असताना, ग्रामीण बाल्यावस्थेतील लहान-सहान आनंद लुटत असताना, गुरुजींचे जीवन अचानक एका घटनेने ढवळून निघाले ज्यामुळे त्या दिवसांत होणाऱ्या या सामाजिक भेदभावाचे क्रूर वास्तव समोर आले.

कुठल्याही निम्न जातीच्या कुटूंबाने कोणताही आनंद, उत्सव धुमधडाक्यात साजरा करायचा नाही असा गावात अलिखित नियम होता आणि गावच्या पाटलांचा हट्ट होता. पाटलांना वाटे की निम्न जातीच्या कुटूंबानि नेहमीच फाटके, जूने कपडे घालावे आणि आपले घरातील समारंभ कोणाच्या नजरेत येणार नाहीत असे चोरून करावे. आणि हाच नियम गावातील एका शिंप्याने मोडला. त्याने आपल्या मुलाच्या लग्नाची मिरवणूक पूर्ण गावात गाणे-बजावत वाजत गाजत नवीन कपडे नेसून काढली. गावातील उच्च वर्णीय यामुळे बिथरले आणि त्यांनी शिंपी कुटुंबाला बहिष्कृत केले, वाळीत टाकले.

काही महिन्यांनंतर या शिंप्याने गुरुजींच्या वडिलांकडे मदतीची याचना केली. जरी श्री रामचंद्र निकम हे दुसऱ्यांच्या खासगी गोष्टीत ढवळाढवळ करत नसत तरी ते मनाने उदार होते, त्यामुळे त्यांनी शिंप्याला गुप्तपणे मदत केली. पण हि बातमी गावात

कशीतरी फुटली आणि गावच्या पाटीलांची निकम कुटुंबावर पण वक्र दृष्टी झाली. परिणामी, पाटलांनी निकम कुटुंबाला शिवीगाळ करून हैराण करून सोडले. गुंडांमार्फत त्यांच्या घरावर दगडफेक केली. पिकाची नासाडी करण्या साठी शेतात गुरे घुसवली आणि पीक असलेल्या शेतात जळत्या बाटल्या फेकून जाळले. त्यांची होती नव्हती ती जमीनपण जप्त केली आणि त्यांच्या विरुद्ध कोर्टात खोटे गुन्हे दाखल केले. गावातील कोणीही निकम कुटुंबाला मदत करू नये अशी सगळ्या गावाला ताकीद पण दिली गेली.

अध्याय ५ : प्राथमिक शिक्षणासाठी धडपड

“लढाई लढणाऱ्याच्या आकारापेक्षा ती लढाई त्याच्यात किती भिनली आहे ते महत्वाचे असते”.

त्याकाळी, प्रत्येक मुलाने शिक्षण घेतले पाहिजे अशी अपेक्षा नव्हती. त्याशिवाय, निम्न जातीच्या बलुतेदार मुलाने शाळेत प्रवेश घेतल्यास गावाची सेवा कोण करणार? तरीही, आई पंकाबाईंनी पुंडलिकला शाळेत दाखल करण्याचा दृढ निश्चय केला होता. अनुभवाने आलेल्या शहाणपणाने त्यांना जाणवले की तिच्या मुलाला जगण्यासाठी आणि आयुष्यात प्रगती करणेसाठी शिक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे.

आईने गावातील पहिली ते तिसरी पर्यन्त शिक्षण देणाऱ्या शाळेत, शालेय नियमा प्रमाणे वयाच्या ९ व्या वर्षी पुंडलीकला प्रवेश घेतला. निम्नजातीच्या मुलाला शाळेत घातल्याबद्दल गावकरी त्यांना हसत असत. छोटा पुंडलिक शालेय शिक्षक श्री.शंकर नाईक यांचे कडून धडे गिरवू लागला.

तीन वर्षे भुरकन गेली. छोटा पुंडलिक गावच्या शाळेत तिसरी इयत्तेत उत्तीर्ण झाला. इयत्ता चौथी पासूनचे शिक्षण दोन मैलावर तालुक्याच्या गावी - पारोळे येथेच उपलब्ध होते. गावातील अन्य काही मुले पण याच शाळेत जात असत. आईने वडिलांची मनधरणी करून पुंडलिकला पुढच्या शिक्षणासाठी या शाळेत प्रवेश घेण्याची परवानगी मिळवली. आणि अशा पद्धतीने गुरुजींचे पुढचे शिक्षण सुरु झाले.

परंतु पुढील काही वर्षात, त्यांना शिक्षणात खूप अडथळे आले. जर आईचे प्रोत्साहन आणि प्रेमळ मार्गदर्शन नसते तर त्यांना पुढे शिक्षण मिळाले नसते. गुरुजी म्हणतात की आईच्या मार्गदर्शना शिवाय ते पण म्हसवे गावात झाडाखाली डोकी भादरत बसले असते. या शाळेचा अनुभव गुरुजींसाठी आणि अन्य मुलांसाठी फार कष्टदायक होता. शाळेत जाण्या येण्याचे कोणतेही साधन नसल्याने गावातील ही शाळकरी मुले रोज दोन मैल जाऊन-येऊन पायी शाळेत जात असत. यामुळे ते गृहपाठ करू शकत नसत आणि त्यांचे शिक्षक त्या सर्वांवर नेहमी याबद्दल रागावत असत. एक निंदनीय आणि क्रूर शिक्षक - श्री भाटिया - मुलांना लाथा-बुक्के मारत, जमिनीवर लोळवत आणि त्यांच्यावर बसत. जातिवाचक शिष्या आणि वार्डट बोलणे तर नियमित असे. ते मुलांमध्ये उच्च

आणि नीच जातीवरून भेदभाव करत. या सर्व वागणुकीमुळे मुलांची शिकण्याची इच्छा कमी होत असे. तरीही, मुले जळत्या उन्हात चालून शाळेतील ही रोजची शिक्षा शिक्षणासाठी सहन करत.

परंतु, बऱ्याच महिन्यांच्या त्रासानंतर, मुलांनी हार मानली आणि त्यांनी यापासून मुक्त होण्यासाठी युक्ती केली. ते घरून शाळेसाठी निघत, शाळेची वेळ जवळच्या एका पडक्या किल्ल्यात घालवत आणि शाळेनंतर घरी परतत. साहजिकच हे काही दिवसांनी उघडकीस आले. पुंडलिकाच्या गुणपत्रिकेवर मिळालेले लाल शेंरे आणि आईने केलेल्या चौकशीत काय घडले ते उघड झाले. पूर्ण परिस्थिती समजल्यावर आईने पुंडलीकला मिळतील त्या थोड्याफार गुणवत्तेत ते शालेय वर्ष पूर्ण करण्यास सांगितले. अशा पद्धतीने, गुरुजींनी इयत्ता ४ चे वर्ष पारोळेच्या शाळेत पार पाडले.

अध्याय ६ : माध्यमिक शिक्षणासाठी धडपड

आईने पुढील शिक्षणासाठी पुंडलिकला जळगावच्या शाळेत पाठवण्यासाठी वडिलांना विनवले. येथे त्यांना थोरले चुलत बंधु श्री.भीसन सोनवणे यांचे बरोबर राहावे लागणार होते. यापूर्वी गुरुजींच्या वडिलांनी याच चुलत भावाला आपल्या घरात आसरा आणि शिक्षण दिले होते. आता ते जळगाव येथे मोठ्या नोकरीत आणि परिवारासह स्थायिक झाले होते. गुरुजींच्या वडिलांबद्दलचा आदर, जात्याच साधा, नम्रस्वभावाचा भीसन गुरुजींना आपल्याकडे शिक्षणासाठी ठेवण्यास एका पायावर तयार झाला. गुरुजी त्यांच्याकडे राहत आणि रविवारी आणि सुटीच्या दिवशी गावी जात.

गुरुजी जळगावच्या शहरी जीवन पद्धतीला जुळवून घेत असताना जेमतेम एक महिना सुरळीत गेला. तेवढ्यात, परिस्थिती पुन्हा बिघडली. शेजारी पाजाऱ्यांमध्ये आपल्या भांडकुदळपणाने कुप्रसिद्ध असलेली वहिनी गुरुजींना तेथे राहू देण्याच्या पूर्ण विरोधात होती. गुरुजींच्या वडिलांनी केलेले उपकार, मदत सगळे विसरून ती प्रत्येक वेळेस गुरुजींना घरातून घालवून देण्याची संधी

बघत असे. प्रत्येक दिवशी गुरुजी तीचे आपमानास्पद बोलणे निमूटपणे ऐकून घेत. आतापर्यंत त्यांना पूर्ण जाणीव झाली होती कि आपल्या या सर्व गरिबी आणि नीच जातीच्या हाल आपेष्टापासून सुटका फक्त शालेय अंतिम (इयत्ता सातवी) परिक्षेनेच होईल. त्याकाळी, कोणतीही चांगली नोकरी मिळविण्यासाठी कमीत कमी इतके शिक्षण पात्रता असावी लागत असे. ते पूर्ण करण्याचे गुरुजीनी पक्के ठरवले होते. भीसनच्या बायकोचा शिवीगाळ रोज वाढतच होता. ती गुरुजींना फक्त नेहमीच्या खाण्यातले उरलेले उष्टे खरकटे अन्न खायला देत असे. आणि शेवटी एक वर्षानंतर, भीसनचे पाकीट चोरण्याच्या खोट्या आरोपावरून गुरुजींना घरातून बाहेर हाकललेच. काही दिवसानंतर पाकीट परत सापडल्यावर भीसनने अनेकदा गुरुजींना परत येण्यास विनंती केली, पण तेव्हा फारच उशीर झाला होता.

घरातील या सर्व संकटावर मात करत गुरुजींनी पाचवी इयत्तेचे वर्ष पूर्ण केले. पण पुढे काय? शालेय अंतिम परीक्षेस अजून दोन वर्ष उरले होते. पण त्यासाठी जळगाव शहरात राहणे भाग होते, जे वडिलांच्या तुटपुंज्या मिळकतीत अशक्य होते. वडिलांनी स्पष्ट सांगितले कि शिक्षण सोडून गावात माझ्या बरोबर न्हाव्याचे काम सुरु कर. याही वेळी आईने खंबीरपणे गुरुजींचे शिक्षणासाठी दुसरा

काही मार्ग काढण्याबद्दल विचार केला. अचानक, वडिलांना त्यांचे एक जुने दीर्घकाळचे मित्र श्री घोटू बुधो, जे जळगाव पोलीस दलात विभाग पोलीस निरीक्षक होते, यांची आठवण झाली. त्या काळी मित्र मोकळेपणाने मदतहि मागत आणि ते एकमेकांच्या अनुकूलतेची परतफेडही करत असत. लोक केवळ 'सोशल' नेटवर्कमध्येच नव्हे, तर वर्षानुवर्षे त्यांच्या घरातही 'इतरांना' सामावून घेत असत. आपल्या जुन्या मित्राच्या विनंतीला श्री घोटू यांनी आनंदाने होकार दिला. गुरुजींनी स्वतः जाऊन जळगावच्या केंद्रीय विद्यालयात प्रवेश घेतला आणि त्यांचा शिक्षणाचा संघर्ष काहीसा संपुष्टात आल्यासारखा झाला.

प्रेमळ श्री घोटू पती पत्नी गुरुजींना आपल्या मुलासारखे वागवत. गुरुजीपण त्यांच्या प्रेमाची भरपाई करणेसाठी त्यांना जमेल ती मदत करत. गुरुजींना मेहनतीचे काम करण्याची आवड असल्यामुळे, ते श्री घोटू बांधत असलेल्या घराच्या बांधकामात रस घेत आणि बांधकामाच्या जागी तासंतास काम करीत. श्री घोटू यांच्या घोडा आणि म्हशीची पण ते काळजी घेऊ लागले आणि या मुक्या प्राण्यांशी पण त्यांनी काही आठवड्यातच मित्रत्वाचे नाते जोडले.

ही दोन वर्षे सुरळीत गेली आणि सन १९३३ साली, वयाच्या १६ व्या वर्षी गुरुजी शालेय अंतिम परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. हे गुरुजींचेच नव्हे तर त्यांच्या घराण्याचे पण मोठे यश होते - पिढ्यानपिढ्या त्यांच्या घरात आणि नातेवाईकांत इतके शिक्षण कोणीही मिळवले नव्हते. त्याशिवाय, त्या दिवसांत ही कामगिरी आताच्या काळात पदवी संपादन करण्याइतकीच होती. एक सभ्य नोकरी आता शक्य झाली होती आणि याचा अर्थ असा की गुरुजी स्वतःला आणि आपल्या कुटूंबाला दारिद्र्य आणि गंभीर सामाजिक भेदभावातून बाहेर काढू शकणार होते.

अध्याय ७ : पहिली नोकरी आणि परत म्हसवे गाव

आपण मागच्या अध्यायात वाचले श्री घोटूंकडे राहून गुरूजी शालेय अंतिम परिक्षेत उत्तीर्ण झाले. त्यावेळी या शैक्षणिक पातळीवरपण बऱ्यापैकी नोकरी मिळत असे. गुरूजींना नोकरीची संधी चालून आली. श्री घोटूंचे शेजारी, तोताराम पाटील यांनी मागील दोन वर्षांत गुरूजींना जवळून बघितल्यामुळे, त्यांच्यावर गुरूजींच्या प्रामाणिकपणाचा आणि मेहनती स्वभावाचा चांगलाच प्रभाव पडला होता.

तोताराम पाटील ह्यांना राजघराण्यातील वारसाहक्काने भरपूर संपत्ती, स्थावर जंगम आणि दुकाने वगैरे मिळाली होती. ते आपल्या दुकानांचा चोख व्यवहार ठेवण्यासाठी विश्वसनीय मुनीम (कारकून) शोधतच होते. त्यांनी ही नोकरी गुरूजींनाच दिली. पगार जरी जेमतेम पुरणारा होता, तरी चांगली सुरूवात म्हणून गुरूजींनी हे स्वीकारले. आणि वयाच्या १६ व्या वर्षी, १९३३ साली, गुरूजींनी पहिली नोकरी सुरू केली. गुरूजींना आशा होती कि या नोकरीतून अनुभव मिळवून पुढे चांगल्या पगाराची नोकरी मिळेल आणि त्यानंतर

गावातील कुटुंबाला आर्थिक मदत करता येईल. त्यानुसार गुरुजींनी श्री तोताराम यांच्या किराणा दुकानांपैकी एका दुकानाचा हिशेब ठेवण्याचा कार्यभार स्वीकारला आणि थोड्या काळातच त्यांनी आपल्या मालकाचा विश्वास संपादन केला.

परंतु, जसे जसे गुरुजी जास्तीत जास्ती जबाबदारी सांभाळू लागले तसे त्यांना श्री. तोताराम यांच्या व्यवसायातील काळे-बेरे कळू लागले. व्यवसाय चांगला चालत होता पण नातेवाईकांच्या आपापसातील संघर्षामध्ये अडकला होता. काही वेळातच, गुरुजी या कौटुंबिक विवादांमध्ये सापडले जाऊ लागले आणि कधीकधी एखाद्या पक्षाच्या स्वार्थी हेतूंमध्ये प्यादया सारखे वापरले जाऊ लागले. नातेवाईकांच्या दिवसंदेवस वाढत्या कारवायांनी गुरुजींचे तेथे जगणे कठीण झाले. अगदी त्या कुटुंबाच्या अंतर्गत चाललेल्या कोर्ट कचेऱ्याच्या खटल्यांमध्ये अडकण्याची वेळपण गुरुजींवर आली. नोकरी सुरू करून जेमतेम एक वर्ष होण्याआधीच गुरुजी नोकरी सोडण्याचा विचार करू लागले. पण, या वर्ष भरत मालकाने त्यांच्यावर टाकलेल्या विश्वासामुळे व आपुलकीमुळे मालकाशी यावर बोलणे त्यांना जड जात होते आणि त्यामुळे गुरुजींना नोकरीत राहणेच योग्य वाटले.

गुरुजी या कोंडीतून जात असताना अचानक म्हसवे येथील एक गावकरी त्यांना भेटले आणि त्याने सांगितले की त्यांचे वडील (श्री रामचंद्र निकम) आजारी असल्याने त्यांना त्वरित जाऊन भेटावे. गुरुजींना त्यावेळी गांभीर्य कळले नाही, परंतु नोकरी सोडण्यास आणि मालकाच्या नातेवाईकांमधील कौटुंबिक कलहातून सुटण्यासाठी हि एक चांगली संधी आहे असे त्यांना वाटले. त्यानुसार त्यांनी आपल्या वडिलांच्या आजारपणाबद्दल तोतरामाना सांगून नोकरीतून मुक्त करणेची विनंती केली. दयाळू तोतराम याला त्वरित मान्य झाले आणि गुरुजी म्हसवे गावी परतले.

त्यांच्या वडिलांची तब्येत खरोखरच खालावली होती. सर्वात वाईट म्हणजे, गावाच्या पाटलाच्या अत्याचाराला कित्येक वर्षे प्रतिकार करत करत त्यांच्यातिल जगण्याची इच्छाच नाहीसी झाली होती. अगदी आंथरूणाला खिळलेले वडील आता कुटुंबासाठी कमाई करण्यास अक्षम होते. अशा परिस्थितीतही, गुरुजींची आई नेहमीसारखीच खंबीर होती आणि आपल्या मुलीसह शेतीपण करत होती. शेती कामात मदतीसाठी, आईने माहेरी राहणाऱ्या त्यांच्या सुनेला पण बोलाऊन घेतले. माहेरी लाडात राहणाऱ्या गुरुजींच्या पत्नी आता त्यांच्या सासूसह शेतात मेहनत करत होत्या.

कोणतीही नोकरी नसलेल्या या स्थितीत गुरुजींवर आता आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी आली. यावेळी त्यांना वडिलांच्या व्यवहारी शब्दांची आठवण झाली – “कितीही पुस्तकी ज्ञान घेतले तरी आपल्या वाड-वडिलांचे नाव्याचे कौशल्य विसरू नका. हेच अडी-अडचणीच्या वेळी आपली मदत करेल”. गुरुजी हे विचार करत असतानाच काही गावकऱ्यांनी त्यांना केश कर्तन कराल का याची चौकशी केली होती. कोणताही मागचा-पुढचा विचार न करता, लाज न बाळगता, गुरुजींनी गावात नाभिकाची सेवा सुरू केली. नाभिकाच्या सेवेबरोबरच मालिश करण्याची भारतीय नाभिकांची परंपरा आहे. वडिलांकडून मिळालेल्या ज्ञानामुळे आणि आपल्या शारीरिक सामर्थ्याने गुरुजी उत्कृष्ट मालिश करत. आयुष्याच्या उत्तरार्धात, त्यांनी या कलेने बऱ्याच रुग्णांवर उपचार केले. काही महिन्यातच, नाभिकाच्या व्यवसायाला जोडून शेतीसोबत ते आपल्या कुटुंबास आर्थिक सहाय्य करण्यास सक्षम झाले.

नाभीक म्हणून या व्यवसायात, कधीकधी गुरुजींना एक अशी सेवा द्यावी लागे ज्याची त्यांना सर्वात जास्त चीड होती. ते म्हणजे ‘विधवा-वपनाची’ क्रूर परंपरा. विशेषतः उच्च जातीच्या

कुटुंबांमध्ये, सर्व विधवांनी डोके मुंडणे आवश्यक होते. लांब केस हे सौंदर्याचे प्रमुख लक्षण होते आणि एका विधवेला सुंदर दिसण्याचा हक्क नव्हता. विधवेचे मुंडण करण्याचे हे सर्वात घृणास्पद कार्य गुरुजींना करावे लागे.

अध्याय ८ : प्राथमिक शारीरिक प्रशिक्षण

अन्य समवयस्क मुलांप्रमाणेच, गुरुर्जीनाही मैदानी खेळ व व्यायामाची आवड होती. त्यांच्या अंतरीक उत्साहामुळे, उपजत चपळतेमुळे आणि सामर्थ्यामुळे, ते नेहमी अन्य मुलांपेक्षा खेळात पुढे रहात असत.

वर्षातून एकदा एक “मसुरकर महाराज”^३ नावाचे भटके-भिक्षू म्हसवे गावाला भेट देत असत. त्यांनी सूर्यनमस्कारांच्या४ पुनरुज्जीवनाच्या आणि प्रसाराच्या उत्कट मोहिमेमुळे उभ्या महाराष्ट्राला वादळासारखे हलवून सोडले होते. ते एका गावी कधीही तीन दिवसांपेक्षा जास्त थांबत नसत. त्यांनी प्रशिक्षित केलेल्या तरुणांना त्या तीन दिवसांत कौशल्य आत्मसात करावे लागे, कारण ते पुन्हा कधी भेटतील हे कोणालाच माहित नसे. गुरुर्जींनी या भिक्षूकडून सूर्यनमस्कारांची ‘दीक्षा’ घेतली होती. सूर्यनमस्कार हे त्या काळात महाराष्ट्रात केवळ शारीरिक व्यायामापेक्षा सामाजिक चळवळीचा विशेष भाग होते. शक्तिवान तरुण मुलांमध्ये जास्तीत जास्त सूर्यनमस्कार करण्याची चुरस लागत असे. गावा-गावात व्यायाम-शाळांमध्ये लाख-लाख सूर्यनमस्कार घालण्याचे सांघिक उद्दिष्ट असलेल्या स्पर्धा होत.

त्यामध्ये जास्तीत जास्त सूर्यनमस्कार करणाऱ्या तरुणाना ढाल प्रदान करण्यात येत असे.

सूर्यनमस्कारांप्रमाणे, कुस्तीनेपण १८व्या शतकापासून भारतीय पिढ्यांना प्रभावित केले होते. बरेच राजे-महाराजे महाराष्ट्रातील चांगल्या कुस्तीपटूंना उदारपणे बक्षीस देत असत. असे अनेक राजे कुस्तीच्या व्यायाम शाळांना आर्थिक पाठबळ देणारे व अनेकदा स्वतःपण कुस्तीवीर असल्याची नोंद भारतीय इतिहासात सापडते. १९व्या शतकाच्या सुरुवातीला, ब्रिटिशांच्या राजवटीमुळे जेव्हा भारतीय राजे नामशेष झाले, तेव्हा हीच भूमिका श्रीमंत भारतीय नागरिकांनी शहरातून आणि खेड्यांमधून चालू ठेवली. गरीब खेडेगावांमध्ये पण उत्साही आणि पट्टीचे कुस्तीपटू खटपट करून त्यांच्या आखड्याला – व्यायामशाळेला आर्थिक पाठबळ आणि जागा मिळवत. अशा आखड्यामध्ये कुस्तीच्या रिंगणामध्ये कोरडी, भुसभुशीत मऊ माती टाकून जमीन तयार करत ज्याने कुस्तीपटूंना पडल्यावरपण मार लागत नसे आणि जखमा होत नसत. एक दोन ज्येष्ठ कुस्तीगीर गावातून सकाळी पहाटे तरुण मुलांना झोपेतून उठवून व्यायामशाळेत सूर्यनमस्कारांसाठी एकत्र आणत, त्यांना तासंतास कुस्ती शिकवत आणि वर खुराक म्हणून सगळ्यांना गरम ताजे दूधही पिण्यास देऊन मगच घरी पाठवत. असे

हे व्यायामशाळेत तयार झालेले कुस्तीपटू तरुणांचे गट गावा-गावातील स्पर्धेत विजेतेपद मिळवून गावाला मान मिळवून देत. त्यावेळच्या अंशतः निष्प्रभ, योग्य-हत्यार-विहीन पोलिस दलामुळे आणि अंशतः तेथील दरोडेखोरांच्या सततच्या कारवायांमुळे अशा कुस्तीच्या गटांना गावाच्या सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची भूमिका पण घ्यावी लागे.

म्हसवे गावात असेच एक कुस्तीसमर्थक श्री.सुखलाल परदेशी यांनी सतत मुलांमध्ये व तरुणांमध्ये कुस्तीची आवड पसरवली. अगदी लहान वयातच गुरुर्जींना कुस्तीची आवड निर्माण झाली होती. नंतर ते आसपासच्या खेड्यांमधील एक नामवंत कुस्तीपटू झाले, कुस्तीचा 'उस्ताद' (गुरु) म्हणून ओळखले जाऊ लागले आणि जळगाव जिल्ह्याच्या परिघामध्ये वीस पेक्षा जास्त व्यायाम शाळा स्थापन केल्या. मुंबईला स्थलांतर होण्यापूर्वी ग्रामीण भागात गुरुर्जींची एक कुस्तीवीर म्हणूनच ओळख होती. कित्येक वेळा, गावातील वडीलधारे आणि स्त्रिया यांच्या सुरक्षेची अपरिहार्य जबाबदारीही त्यांच्या आणि त्यांच्या कुस्तीपटूंनी लीलया पार पडली होती.

सूर्यनमस्कार आणि कुस्तीबरोबरच तरुणाना मल्ल-खांब - Pole-Gymnastics या खेळाचीपण आवड असे. जवळपास

१५फुट उंचीच्या तुळतूळीत लाकडी खांबावर हे खेळाडू विविध, रोमांचक आसने आणि कसब करत असत. त्यासाठी चपळ शरीर, विलक्षण शक्ति सामर्थ्य आणि खांबावर दृढ पकड जरूरीचे असे. आपण मल्ल-खांबचे चलचित्र या संकेत स्थलावर बघू शकतात.

<http://www.youtube.com/watch?v=IRXzbPzGwZA&feature=related>

गुरूजीनी या "मल्ल-खांब" मध्येपण कौशल्य मिळवले होते. ते टेढी (knot), अजगर-टेढी (python-knot), बजरंग-आढी, मयूरासन (peacock-stance), भुजंग-पवित्रा (serpent-stance), वानर-उडी (monkey-jump) या कलाबाजी लीलया करत. गुरूजींचे मुळचरित्रकर श्री. चव्हाण म्हणतात की – “हातात घेतलेल्या कोणत्याही कार्यात प्राविण्य मिळवणे हे गुरूजींचे वैशिष्ट्य होते.” प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर राहण्याची ही तळमळ, संघर्ष म्हणजे फक्त इतरांपेक्षा पुढे राहण्याची अहंकारी वृत्ती नव्हे तर त्यामागे जीवनातील प्रत्येक कृतीत, कार्यात सौन्दर्य, आत्मिक-आनंद शोधण्याची प्रामाणिक तळमळ होती, प्रयत्न होते. प्रत्येक कार्यात लपलेला हा आनंद त्या कार्याशी एकरूप होऊनच सापडू शकतो.

अध्याय ९ : म्हसवे गावातील किशोर वयातील

उपक्रम

खेडेगावातील संथ जीवनात, नाभीकाचा व्यवसाय आणि शेती करूनही गुरुजींना दिवसात काही मोकळा वेळ मिळत असे. त्यांचे तरुण रक्त आणि उर्जेने भरलेले मन त्यांना कधीही शांत बसू देत नसे. लहानपणापासूनच गुरुजींना पोवाड्यांची आवड निर्माण झाली होती. ही कला इतरांना पण अवगत व्हावी म्हणून गावातील निरुद्योगी मूलाना एकत्र करून त्यांनी “पोवाडे”^५ गाणारे मंडळ तयार केले होते. लोकगीतांचा प्रकार असलेले पोवाडे महाराष्ट्रात सर्वत्र प्रसिद्ध होते. पोवाडे वीर रसाने भरलेले असत आणि त्यात युद्धातील वीरांचे, युद्धाचे विरश्रीने भरलेले वर्णन असे जे ऐकून श्रोत्यांच्या मनातपण वीरश्री संचारत असे. पोवाडे उच्च स्वरात डफ नावाच्या वाद्या बरोबर गात असत. त्यामुळे, पोवाडे गायकाला खणखणीत आवाज आणि मजबूत फुफुस असावे लागे. गुरुजींनी स्वतःचे पोवाडे रचले आणि त्यांचे प्रात्यक्षिकपण गावात केले. गुरुजींच्या खड्या आवाजाने आणि रसभरीत पोवाड्यांनी गावकरी मंत्रमुग्ध होऊन जात. लवकरच, त्यांना शेजारच्या गावांतून

बोलावणे येऊ लागले आणि त्यांचे पोवाडे मंडळ आसपासच्या खेड्यांत आणि जळगाव मध्ये लोकप्रिय झाले.

गुरुजी आणि त्यांच्या मित्रानी गणेश चतुर्थी, नवरात्रि सारखे धार्मिक उत्सव पण सुरू केले. यामुळे, गावात सकारात्मक ऊर्जा आणि एकी आली. याव्यतिरिक्त, काही ज्येष्ठ वृद्धांची मदत घेऊन त्यांनी तरुणांना सूर्यनमस्कार, कुस्ती, मल्ल-खांबचे प्रशिक्षण देण्यासाठी व्यायाम शाळापण सुरू केली.

त्यावेळच्या जननेत्यांकडे खूप मोठ्याप्रमाणात त्वरित जनतेकडे पोहोचण्याचे आजसारखे - facebook, twitter, whatsapp social networking चे साधने नव्हते. त्यांना आणि त्यांच्या अनुयायांना आपला संदेश जनतेपर्यंत पोहोचवण्यासाठी देशभर प्रवास करत हिंडणे भाग होते. त्यावेळी, साने गुरुजीपण उत्स्फूर्तपणे महात्मा गांधीचा अहिंसेचा संदेश पसरवत होते. जे गुण ते शिकवत तेच – जसे अहिंसा, विनयता, सहिष्णुता ते पण आचरत असत आणि “जैसा बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले” या उक्तीप्रमाणे सर्व जनता त्यांचा सर्वत्र आदर करत असे. त्यांनी आपल्या गुरुजींना एका दौऱ्यात बघितले आणि या ऊर्जावान उत्स्फूर्त तरुणांबद्दल चौकशी केली. साने गुरुजी निकम गुरुजींना

(तेव्हाचे पुंडलीक) भेटले आणि साने गुरुजींच्या स्वयंसेवकामध्ये गुरुजींना ही समाविष्ट करण्यात आले. साने गुरुजींच्या भाषण सभेला जमलेल्या जनतेला मंत्रमुग्ध, शांत करण्यासाठीचे कार्य गुरुजींच्या पोवाडे मंडळाला सोपवले गेले. देश सेवा करणेची ही सुवर्ण संधि साधत गुरुजींच्या पोवाडे मंडळाने आनंदाने पोवाडे सादर केले.

अध्याय १० : राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाबरोबर ओझरता संबंघ

दिवसेंदिवस गुरुजींचे गावातील सामाजिक उपक्रम बरेच गतिमान झाले. गुरुजींच्या मार्गदर्शनात व्यायामशाळेत जास्तीत जास्त तरुण कुस्ती, सूर्यनमस्कार आणि मल्ल-खांब मध्ये पारंगत होऊ लागले. एव्हढेच नव्हे तर आसपासच्या गावातील मुलेपण त्यांच्या व्यायामशाळेत प्रशिक्षणासाठी येऊ लागली. लवकरच या उपक्रमांची सुवार्ता राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या (RSS) स्थानिक कार्यकर्त्यांस मिळाली. माननीय डॉ. हेडगेवार यांच्या नेतृत्वाखाली RSS भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीची मोहीम राबवत होते. गांधी-दर्शीत कॉंग्रेसच्या मवाळ धोरणाऐवजी, डॉ. हेडगेवार यांच्या RSS मध्ये विश्वास होता की ब्रिटिशांशी कठोरपणे वागूनच यश लवकर मिळेल. या चळवळीने बहुतेक उच्च जातीच्या विचारवंतांना आकर्षित केले आणि ते RSS चे संयोजन करत. RSSच्या शिस्तीने, दृढ संघटनेने आणि देशव्यापी शाखांमुळे गुरुजी नेहमी भारावून जात. गुरुजींचे कुस्ती आणि प्रशिक्षण कौशल्य ऐकल्यानंतर जवळच्या खेड्यातल्या RSS कार्यकर्त्यांनी गुरुजींनी

तरुण स्वयंसेवकांना शारीरिक प्रशिक्षण द्यावे अशी इच्छा व्यक्त केली.

यासाठी गुरुजींना आजूबाजूच्या गावात जाऊन दररोज काही तास RSS च्या कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण द्यावे लागणार होते. तेथे कोणतीही भरपाई देऊ केली गेली नव्हती आणि मिळणारही नव्हती, तरीपण गुरुजींच्या आंतरिक उत्स्फूर्ततेमुळे आणि RSSच्या उच्च आदरामुळे त्यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली. लहानपणापासूनच गुरुजींचा काम करण्याचा एक विलक्षण मार्ग होता - हाती घेतलेल्या कामात संपूर्णपणे मन आणि आत्मा ओतून झोकून द्यायचे. यामुळे त्यांना ते कार्य करण्यास विलक्षण ऊर्जा आणि एकाग्रता मिळत असे. त्यांनी आता तेच केले आणि लवकरच RSSच्या शाखांमध्ये ते लोकप्रिय झाले.

या कामामुळे त्यांना दुहेरी समाधान मिळाले - शारीरिक प्रशिक्षणाची आवड त्यांना पूर्ण करता आली आणि त्याबरोबरच आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी काही अंशी योगदान पण देता आले. परंतु या सुखद संबंधातूनच एक गंभीर सत्य प्रकट होणार होते.

गुरुजी स्वयंसेवकांना प्रशिक्षण देत तेव्हा दोन आदिवासी मुले नियमितपणे लक्षपूर्वक त्यांच्या सूचना बघत असत. एके दिवशी, त्या मुलांनी धैर्याने गुरुजींना भेटून आपल्यालापण शारीरिक प्रशिक्षण द्यावे अशी विनंती केली. गुरुजींनी ते मान्य केले आणि त्यांना इतर स्वयंसेवकांसह एकत्रित प्रशिक्षण देण्यास सुरवात केली. तथापि, गुरुजींना आश्चर्य वाटले की त्या शाखेच्या समन्वयकांनी गुरुजींना त्वरित त्या मुलांना प्रशिक्षण देण्याचे बंद करण्यास सांगितले. कारण? ते हलक्या जातीचे आदिवासी असल्याने उर्वरित उच्चवर्गीय स्वयंसेवकांसमवेत त्यांना प्रशिक्षण देण्याचा प्रश्नच नव्हता! हे RSSचे धोरण नसेलही, परंतु स्थानिक RSS कार्यकर्त्यांनी हेच केले. या घटनेने गुरुजींचे डोळे उघडले आणि त्यांनी त्वरित RSS सोडण्याचा निर्णय घेतला हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

निष्पाप आदिवासी मुलांचे दुःखी चेहरे गुरुजींच्या स्मृतीत कायम राहिले. या घटनेचा गुरुजींवर कायमस्वरूपी परिणाम झाला आणि आतापर्यंत जे काही घडले आहे त्याबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये कोणताही भेदभाव करू नये असा त्यांचा दृढनिश्चय झाला. हा नियम त्यांनी आयुष्यभर काटेकोरपणे पाळला आणि प्रत्येक चांगल्या शिकणाऱ्याला मुक्तहस्ताने ज्ञान दिले.

अध्याय ११ : भिल्ल आदिवासी

वय वर्षे १८, गुरुजींच्या नाभीक व्यवसायाच्या आणि शेतीच्या तुटपुंज्या उत्पन्नावर परिवाराची फार ओढाताण होत असे. दरम्यान वडिलांची तब्येतपण दिवसेंदिवस खालावत होती. त्यावेळी गुरुजींना एक नोकरीची संधी चालून आली.

सरकारने जळगाव जिल्ह्यातील रावेर तालुक्यातील संरक्षित वनरायांच्या रक्षणाचे काम काही कंत्राटदारांना दिले होते आणि मोबदल्यात मर्यादित वृक्षतोडीची परवानगी दिली होती. कंत्राटदारांनी या सुरक्षा दलांमध्ये प्रामुख्याने 'भिल्ल' आदिवासींची भरती केली होती, काळे-कभिन्न, धिप्पाड शरीराचे, आपल्या निर्दयीपणा आणि झुंजारपणामुळे भय उत्पन्न करणारे भिल्ल. 'या' भिल्लांवर देखरेख करण्याचे – वन-पर्यवेक्षकाचे काम जवळच असलेल्या 'कडजी-मुंडणे' जंगलाच्या कंत्राटदाराने गुरुजींना देऊ केले. नोकरीत गाठ भिल्लांशी होती, पण पगार भरपूर होता - दरमहा रु.६/- . गुरुजींनी त्वरित नोकरी स्वीकारून घरून जंगलाकडे प्रस्थान ठेवले.

नवीन नोकरीत स्थिरस्थावर झाल्यावर, फावल्या वेळात, गुरुजी भिल्ल मुलांना कुस्ती शिकवू लागले. यासाठी 'कडजी-मुंडणे' जंगलातील ओढ्याच्या किनाऱ्यावरच्या मऊ मातीतच व्यायाम शाळा बनली. नेहमीप्रमाणे, गुरुजींनी अगदी मनापासून आणि कुठलेही "रहस्य" न लपवता कुस्तीचे प्रशिक्षण दिले. परिणामतः, त्यांनी मुलांचेच नव्हे तर त्यांच्या पालकांचीही हृदये जिंकली, विश्वास संपादन केला. त्यांच्यात इतकी कौटुंबिक स्वरूपाची जवळीक झाली की गुरुजींचे जेवण बहुतेक एखाद दुसरे भिल्ल कुटुंबच पाठवत, आणि गुरुजींना स्वतःसाठी स्वयंपाक करावा लागत नसे.

भिल्लांबरोबरच्या या सहवासामुळे गुरुजींना काहीतरी नवीन शिकण्याची उत्तम संधी चालून आली. नेहमी जंगलात राहणाऱ्या भिल्लांच्या पिढ्यांपिढ्यानी औषधी वनस्पतींद्वारे उपचाराचे नैपुण्य आत्मसात करून विकसित केले होते. वनौषधी अचूक ओळखण्याचे, त्यांचे योग्य परिणाम करणारे योग्य प्रमाणाचे मिश्रण बनवण्याचे, हे औषध प्रभावी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या ग्रहांची तंतोतंत संरचना इत्यादींचे विस्तृत ज्ञान त्यांना होते. आधी नमूद केल्याप्रमाणे, लहानपणापासूनच गुरुजींना या क्षेत्रात रस होता आणि म्हसवे गावात आलेल्या नाथपंथीय साधूंच्या सहवासात

त्यांनी याचे ज्ञानही काही प्रमाणात मिळवले होते. त्यांच्या आईने त्यांना बरेचसे घरगुरती “आजीच्या बटव्यातील” औषधोपचार देखील शिकवले होते. वन पर्यवेक्षकाच्या सध्याच्या नोकरीत पुन्हा एकदा गुरुजींनी त्यांना शक्य तितके वनौषधी वनस्पती आधारित उपचार शिकले आणि या क्षेत्रातील आपले ज्ञान समृद्ध केले.

जसे महीने गेले तसे गुरुजींना या वनवासी आदिवासींबद्दल अधिक माहिती होत होती. भिल्ल जरी बळकट व चपळ असले तरी दारूच्या व्यसनाधीन होते. या व्यसनमुळे त्यांची कमाई कमालीची मर्यादित झाली होती आणि संपूर्ण समाज दारिद्र्यात खिंतपत होता. आपल्या मुलांची काळजी घेण्यासाठी संघर्ष करणाऱ्या त्यांच्या स्त्रियांनाच या व्यसनाधीनतेचा आणि दारिद्र्याचा परिणाम भोगावा लागत असे. याचाच गैरफायदा घेत कंत्राटदार भिल्ल मुलींचे लैंगिक शोषण करित असत आणि त्यातील बऱ्याच जणींना ते वेश्याव्यवसायात ढकलत. आदिवासी महिलांच्या दुःखाला काहीच अंत नव्हता – त्यांच्यावर घरात आणि बाहेरही संकटच होते. या संपूर्ण परिस्थितीचा गुरुजींना आत्यंतिक तिटकारा आला आणि दुःख झाले.

गुरुजी ही परिस्थिती समजून घेत असतानाच एका 'भिल्ल' मुलीने अनपेक्षितपणे गुरुजींकडे प्रेम-याचना केली. याचा धक्का बसल्यामुळे गुरुजींनी तिला 'ती बहिणीसारखी आहे' असे सांगून हे विचार सोडण्याची विनंती केली. उच्च नैतिक मूल्यांच्या दृढ वचनबद्धतेमुळे आणि स्त्रियांबद्दलचा त्यांचा नैसर्गिक आदर यामुळे हा उत्स्फूर्त प्रतिसाद होता. भिल्ल समाजात स्त्रीला साथीदार निवडण्याची परवानगी असते त्यामुळे या तरूणाकडून मिळालेला हा प्रतिसाद तिला अनपेक्षित होता. आपली चूक उमगल्याने, तिने गुरुजींना 'दादा' (मोठा भाऊ) मानले आणि परत त्रास दिला नाही.

हि घटना गुरुजींना धोक्याची सूचना होती आणि त्यांना जाणवले कि तरूण, विवाहित पुरुषाने येथे या समाजात जास्त काळ राहण्याची ही जागा नाही. काही दिवसातच गुरुजींनी आपला गाशा गुंडाळला आणि आपल्या गावी परतले. त्यावेळेस गुरुजींना किंचितही कल्पना नव्हती कि भविष्यकाळात पुन्हा त्यांना कुटुंबासोबत या सारख्याच वातावरणात वेश्यांच्या उन्नतीसाठी कार्य करावे लागेल. पण त्याबद्दल नंतर. गुरुजी गावी परतल्यावर काय झाले ते आता बघू.

अध्याय १२ : गावातील सत्ताधाऱ्यांचा विरोध

समांतर नेतृत्वाअभावी गावातील तरुण मुलं गुरुजींच्या परत येण्याची आतुरतेने वाट पाहत होते. गावी परतल्यावर गुरुजींनी पुन्हा एकदा तेथील सामाजिक उपक्रम सुरू केले. विविध गटांनी पुन्हा त्वरित एकत्र येऊन त्यांच्या नियुक्त कार्यांना सुरुवात केली. व्यायामशाळेत कुस्ती, सूर्य-नमस्कार, मल्ल-खांब, तलवारबाजीचे प्रशिक्षण पुन्हा सुरू झाले. पोवाडा मंडळाचे पोवाडे पुन्हा गुंजू लागले. गुरुजी प्रत्येक गटाला जातीने मार्गदर्शन करत होते. गुरुजींची ऊर्जा, काळजीपूर्वक नियोजन, आणि काटेकोरपणामुळे प्रत्येक कार्यक्रम सुरळीत पार पडत असे. प्रत्येक कार्याला मोठे यश मिळत होते हा काही निव्वळ योगायोग नव्हता. प्रत्येक कार्यासाठी गुरुजींनी कौशल्यपूर्वक आपल्या स्वयंसेवकांचे आदर्श, मजबूत संघ तयार केले होते. सर्व मित्रांमध्ये गुरुजींवर पूर्ण विश्वास, परस्पर सद्भाव आणि दृढ सांघिक भावना असल्याने तिथे स्वकेंद्रीत कृत्यांना, संकुचित विचारांना आणि गैरसमजांना थारा नव्हता. त्यामुळे गुरुजींच्या नेतृत्वाची स्वीकृती इतकी होती की त्यांचा निर्णय अंतिम असे. प्रत्येकजण आपले नियुक्त कार्य जीव लावून करत असे. विशेष म्हणजे उच्च जातीच्या मुलांनीही गुरुजींचे नेतृत्व

मनापासून स्वीकारले होते. प्रामुख्याने कोणत्याही भव्य उद्दिष्टाने किंवा उच्च विचारांनी काही व्यक्ती जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा जाती, धर्म, आर्थिक स्थिती इत्यादी सर्व सामाजिक अडथळे आपोआप नाहीसे होतात. गुरुजींच्या सांघिक कार्यातहि हेच घडले आणि सर्व धर्म आणि जाती यांचे मिश्रण असणाऱ्या त्यांच्या संघात दृढ मैत्री आणि परस्पर प्रेम होते.

त्याकाळी अन्य खेड्यांप्रमाणेच, म्हसवे गावाचे बाहेर दलित-वाड्यात गावाचा मैला साफ करणारे, जनावरांच्या मृतदेहाची विल्हेवाट लावण्याचे काम करणारे दलित रहात असत. हि वस्ती म्हणजे स्वच्छतेच्या बाबतीत एक जिवंत नरक होती. गाव साफ करणाऱ्यांची वस्ती मात्र तुंबलेल्या नाल्यांनी, दुर्गंधी आणि मृत प्राण्यांच्या कुजलेल्या प्रेतांनी भरलेली होती. स्वच्छतेबद्दल पूर्णतः अनभिज्ञ असणारे हे दलित या गलिच्छतेच्या दलदलीत पिढ्यानपिढ्या आनंदाने नांदत होते. स्वभावतःच स्वच्छतेबद्दल जागरूक असल्याने, गुरुजी दलित-वाड्यातील गलिच्छतेने अस्वस्थ होत असत. त्यासाठीच गुरुजींनी त्यांच्या स्वयंसेवक आणि मित्रांसह हा दलित-वाडा स्वच्छ करण्याची अकल्पनीय मोहीम सुरू केली. गुरुजींच्या संघाने केवळ संपूर्ण दलित-वाडा स्वच्छ, चकचकीतच नाही केला तर, दलित-वाड्यातील

रहिवाशांमध्ये स्वच्छता व स्वच्छतेविषयी जागरूकतापण निर्माण केली. यावेळीपण, गुरुजींच्या मित्रांनी त्यांचे सक्रिय समर्थन केले.

गुरुजींच्या निस्वार्थी, समाज-सुधारक, पुरोगामी विचारांनी प्रभावीत झालेले समवयस्क नवीन पिढीचे युवक धर्म, जात-पात, उच्च-निच असे संकुचित विचार सोडून त्यांच्या बरोबर कार्य करत. पण त्यांच्या जुन्या मतवादी पालकांना असे हलक्या जातीतल्या मुलाबरोबर झाडू-फावडा घेवून गाव झाडणे मुळीच पसंत नव्हते. त्यामुळे त्यांचा धर्म बाटेल प्रतिष्ठा घटेल याचे त्यांना भय होते. साहजिकच त्यांनी हे सर्व उपक्रम त्वरित थांबवण्यासाठी गावाच्या पाटलावर दबाव टाकला.

गावाच्या नाभिकाच्या मुलाचे - "पुंडयाचे" आणि त्याच्या टोळीचे वाढते महत्व गावाच्या पुढारयांनापण खुपू लागले होते. (खेडेगावात नावाचा अपभ्रंश करण्याच्या वाईट सवयीवरून "पुंडलिक"चे "पुंडया" झाले होते.) गुरुजी आणि त्यांच्या मित्रांनी बऱ्याच वेळा या बड्या नेत्यांच्या विरोधाला आणि धमक्यांना न जुमानता गावाच्या भल्यासाठी कित्येक विधायक कार्य केले होते.

या पुंडयाच्या कारवायांना वेळीच आळा घालण्यासाठी गाव-प्रमुखांनी गुरुजींची "सुपारी" दिली.

या जगात लोकं सुसंस्कृतपणाचा मुखवटा घालून वावरात, पण कोणी थोडेही यशस्वी, लोकप्रिय झालेले त्यांना बघवत नाही आणि त्याला जीवे मारायला पण मग ते कचरत नाहि. तेव्हातर असे प्रकार खेड्यांमध्ये उघड उघड घडत असत, एकदा याच गाव-प्रमुखांनी एका हलक्या जातीतल्या मुलाने निरोप कळवला नाही म्हणून त्याला मरेपर्यंत मारले होते.

गाव-प्रमुखांच्या या गुरुजी विरोधी कारस्थानाचे काय झाले हे पुढिल भागात बघु.

अध्याय १३ : प्राणघातक हल्ला

समाज सुधारक उदात्त भावनेने कार्य करतात परंतु त्यांच्या मार्गात अनेक अडथळे निर्माण होतात. समाज सेवेचा मार्ग क्वचितच सुलभ असतो.

मागच्या भागात आपण बघितले की गाव-प्रमुखांनी गुरुजींना जीवे मारायचे ठरवले. 'नवरात्र' उत्सवाचा भर आठव्या रात्री- 'अष्टमी' ला सर्वात जास्त असतो. या दिवशी गावाच्या देवीच्या मंदिरात आजूबाजूच्या गावातून प्रचंड गर्दी होत असे. हीच रात्र आघात करण्यासाठी ठरवली गेली. या गर्दीत प्रत्येकाचे लक्ष या उत्सवावर असणार आणि परतीच्या रस्त्यावर कोणाच्या लक्षात न येता अंधाऱ्या ठिकाणी गुरुजींना मारणे सोपे होते. फक्त देवच गुरुजींना वाचवू शकेल अशा प्रकारे सापळा रचला गेला.

आणि देवानेच गुरुजींना वाचवले! पूर्वीच नमूद केल्याप्रमाणे म्हसवे गावात आणि त्याच्या आसपास धिप्पाड, क्रूर आणि निर्दयी 'भिल्ल' आदिवासी राहात असत. त्यातील बरेच कुख्यात डाकू होते. अश्याच एका भिल्ल डाकूवर बक्षीस ठेवलं होतं तरी तो

उघडपणे आपली भयानक कुर्हाड मिरवत फिरत असे. त्याचा मुलगा रामसिंग एक उत्कृष्ट कुस्तीपटू होता आणि तो गुरुजींना वार्षिक कुस्ती स्पर्धेच्या अंतिम फेरीत नेहमी आव्हान देत असे. गुरुजींनी काही वर्षे सलग त्याला माती चारल्यावर तो दुखावला होता आणि बदला घेण्याची संधी शोधत होता. यामुळे रामसिंग गाव-प्रमुखांच्या भाडोत्री मारेकऱ्यांचा टोळीत योग्य होता.

रामसिंग या टोळीत सामील तर झाला परंतु त्याची सद्सद्विवेक बुद्धी त्याला हे करण्यापासून परावृत्त करत होती. त्याला जाणीव झाली होती की तो काहीतरी चुकीचे करत आहे. त्या रात्री, गुरुजींनी मंदिरात पूजा पूर्ण केली आणि गर्दीतून मार्ग काढत घराकडे निघाले. रामसिंगसह हल्लेखोर पाठलाग करत गुरुजी एखाद्या एकाकी जागी पोहोचल्यावर हल्ला करण्याची संधि बघत होते. गर्दीतून वाट काढताना गुरुजींना पाटलाचे नीच कृत्य करण्यासाठी पाळलेले हे गुंड ओझरते दिसले होते. त्यावेळी गुरुजींना किंचितही जाणीव नव्हती कि त्यादिवशी ते गुंड त्यांच्याच मागावर होते.

गुरुजींचा बारकाईने पाठलाग करताना रामसिंगच्या मनात हे कृष्ण कृत्य करावे की नाही याचे वादळ उठले होते. आणि, देवीच्या कृपेने त्याचा निर्णय बदलला! गुरुजींजवळ जाऊन त्याने गुरुजींना

सावध केले "ए पुंड्याs, जीव वाचव, ते तुझ्याच मागावर आहेत!" आणि तितक्याच वेगाने तो गर्दीत दिसेनासा झाला. हे ऐकताच त्या गुंडांचे तिथे असण्याचे कारण गुरुजींना लगेच उमगले. क्षणही न दवडता, त्या गर्दीतून गुरुजी वीजेच्या वेगाने घराकडे धावले. काही मारेकरी हत्यारं घेवून त्यांच्यामागे पळाले, परंतु गुरुजींनी आपल्या वेगवान धावण्याने त्यांना केव्हाच मागे टाकले. या घटनेचे वर्णन करताना गुरुजी सांगत की देवीच्या कृपेने आणि त्यांच्या वेगवान धावण्याच्या क्षमतेमुळेच ते या प्राणघातक हल्ल्यातून वाचले.

पुढे रामसिंग गुरुजींचा जवळचा मित्र झाला आणि बहुतेक यामुळेच गाव-प्रमुख त्यानंतर पुन्हा गुरुजींवर असे हल्ले करण्यास धजावले नाहीत. रामसिंगपण पुढे गुरुजींच्या संघातील- अवचित परदेशी, याकूब मियाँ, जयराम शेटे, संतोष पाटील, दयाराम पाटील व अन्य युवकांप्रमाणे सामाजिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊ लागला.

अशा प्राणघातक हल्ल्यानंतर एखादा सामान्य माणूस समाज सेवेतून मागे हटला असता, पण यानंतर गुरुजींचा सामाजिक उपक्रम चालू ठेवण्याचा निश्चय अजूनच दृढ झाला. गुरुजींना हे धैर्य त्यांच्या गांधीजी, साने गुरुजी, गाडगे बाबा इत्यादी आदर्श पुरुषांकडूनच

मिळाले होते, त्यांना पण त्यांच्या मार्गावर अशाच प्रकारच्या अडचणींचा सामना करावा लागला नव्हता काय? तथापि, या घटनेमुळे, गुरुजींना कळले की म्हसवे त्यांच्यासाठी जास्त काळ राहण्याची जागा नाही आणि यापेक्षा जास्त यश तेवढेच वेळ आणि प्रयत्न करून इतरत्र कोठेही मिळू शकेल.

अध्याय १४ : वडिलांचे निधन. पोलिस दलात भरती

अध्याय-२ मध्ये नमूद केल्या प्रमाणे गुरुजींचे वडील भेरी वाजवत आणि आसपासच्या गावातून भेरी वाजवण्यासाठी त्यांना नेहमी बोलावले जात असे. भेरी वाजवताना भेरी वादकाच्या किडण्यावर खूप ताण पडतो. तसेच, भेरी ज्या कार्यक्रमात वाजवतात ते रात्रभर चालतात, त्यामुळे भेरी वाजवणाऱ्याला पण रात्र-रात्र झोप मिळत नाही. परिणामी, भेरी वाजवणाऱ्यांच्या किडण्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात निकामी होतात आणि हेच त्यांना प्राणघातक ठरते. याच किडणीच्या त्रासामुळे, सन १९३७ च्या सुमारास, गुरुजींच्या वडिलांची तब्येत खूपच खालावली होती. एके दिवशी वडील गंभीर आजारी पडले. गुरुजींनी वडिलांना जवळच्या (तेव्हाच्या) चोपडा जिल्ह्यातील सर्वोत्तम रुग्णालय - डॉक्टर गोडबोले यांच्या रुग्णालयात दाखल केले. गुरुजींना स्पष्ट आठवत असे कि डॉ. गोडबोले यांनी वडिलांच्या श्रोणीत एक लहान छेद केल्यावर मूत्राशयात साठलेले पाणी बाहेर वाहू लागले. डॉक्टरांनी ही किरकोळ शस्त्रक्रिया करून रुग्णाला घरी सोडताना गुरुजींना कल्पना दिली होती कि त्यांच्या वडिलांच्या आयुष्याचे आता

थोडेच दिवस उरले आहेत. त्यानुसार, पुढच्या काही दिवसांतच वयाच्या २०व्या वर्षीच गुरुजी पितृ छत्राला पारखे झाले.

कुटुंबाची जबाबदारी आधीपासूनच गुरुजींच्या तरुण खांद्यावर होती, परंतु आता त्यांचा नैतिक आधारही गेला होता. या घटनेला आता जवळपास दोन वर्षे झाली. चांगल्या, स्थिर कमाईसाठी गुरुजी धडपड करत होते. त्यांना भारतीय पोलिस दलात नोकरीची खूप इच्छा होती, परंतु त्यांचे ओळखीने पोलिस दलात नोकरी मिळवण्याचे पूर्वीचे सारे प्रयत्न अयशस्वी झाले होते. तथापि, काही महिन्यांनंतर, त्यांचा अर्ज निवडला गेला आणि त्यांना जळगाव पोलिस दलात भरतीच्या निवड प्रक्रियेसाठी बोलावले गेले.

या निवडीच्या वेळी घडलेल्या घटनेने आपल्याला गुरुजींच्या 'कधीही हार न मानण्याच्या' वृत्तीचा प्रत्यय येतो. शारीरिक चाचण्यांच्या पहिल्या फेरीत उत्तीर्ण झाल्या नंतर त्यांना इतर निवडक वीस-एक उमेदवारांसह दुसऱ्या फेरीसाठी रांगेत उभे केले गेले. दुसऱ्या फेरीतील चाचण्यांची आतुरतेने वाट पाहत असताना, त्या फेरीसाठी दुसरे परीक्षक आले. जेव्हा या दुसऱ्या परीक्षकाने त्यांना अनपेक्षितपणे वेगळे एका कोपऱ्यात उभे केले आणि बाकीच्या उमेदवारांची चाचणी शांतपणे चालू ठेवली, तेव्हा

गुरुजींच्या मनात शंकेची पाल चुकचुकली आणि ते थोडे निराश झाले.

गुरुजी तिथे बराच वेळ चाचणीची वेळ येईल यासाठी वाट बघत उभे होते, त्याचवेळी अचानक एक ब्रिटिश अधिकारी तेथे निवड प्रक्रियेच्या देखरेखीसाठी आला. हे पोलिस उपअधीक्षक (डीएसपी) श्री. आंटीया होते. चाचणी प्रतीक्षेचे थोड्यावेळ निरीक्षण केल्यावर डीएसपीने गुरुजींकडे निर्देश करून परीक्षकाला विचारले “हा मुलगा तिथे का उभा आहे?”. परीक्षकाने उत्तर दिले "तो शरीरयष्टीने किरकोळ, बुटका आहे". इंग्लिश भाषा जाणत नसले तरी गुरुजींना त्या संभाषणाचा अर्थ समजला आणि परीक्षकाला उद्देशून ते बोलले “शरीरयष्टीने लहान असलो तरी कुस्ती किंवा धावण्यात मी यापैकी कोणा पेक्षाहि जास्त सक्षम आहे". डीएसपीने गुरुजी काय बोलत आहेत याचा अनुवाद विचारला. गुरुजींची चाचणी घेण्यास ते उत्सुक होते. उर्वरित उमेदवारांना गुरुजींचे आव्हान सांगण्यात आले. त्यापैकी सहा फूट उंच धिप्पाड उमेदवाराने गुरुजींशी कुस्ती करण्याचे आव्हान स्वीकारले. गावातील कुस्त्यांचे नियमित विजेते असल्याने गुरुजींचा स्वतःवरचा आत्मविश्वास योग्यच होता. आणि इथे तर दीर्घ प्रतीक्षेनंतर नोकरी मिळण्याच्या संधीचा प्रश्न होता. गुरुजींनी

आपली सर्व शक्ती आणि कुस्ती-कौशल्य पणाला लावले आणि काही मिनिटांच्या कुस्तीनंतर त्या धिप्पाडाला जमिनीवर आपटत काही क्षणांसाठी त्याची पाठ जमिनीवर दाबून ठेवली! या पराक्रमामुळे आश्चर्यचकित होऊन डीएसपी, परीक्षकाने आणि सर्व उमेदवारांनी गुरुजींचा जयजयकार केला. गुरुजींची निवड झाली हे सांगायलाच नको. पुन्हा एकदा गुरुजींची शारीरिक क्षमता एक महान वरदान म्हणून उपयोगी आली होती. आणि काही दिवसातच त्यांना पोलीस दलात नियुक्तीचे पत्र मिळाले.

यावर आईच्या संमिश्र भावना होत्या. एका दृष्टीने आईला समाधान होते कि तिने इतके कष्ट करून गुरुजींना शिक्षण दिले त्या प्रयत्नांना यश आले होते. तर दुसरीकडे आईला वाईट वाटत होते कि तिचा मुलगा आता तिच्यापासून दूर जाईल, कदाचित पूर्ण आयुष्यभरासाठी. पण तिने त्याला त्याच्या कारकीर्दीच्या आणि विकासाच्या दृष्टिकोनातून परवानगी दिली. शेवटी, सन १९३९ मध्ये, वयाच्या २२व्या वर्षी गुरुजी पोलीस दलात रुजू झाले. निवृत्त होईपर्यंत ते आयुष्यभर पोलीस दलात राहिले.

अध्याय १५ : पोलीस प्रशिक्षण व रावेरला नियुक्ती

एक वर्ष अवधीचे पोलीस प्रशिक्षण सुरू होऊन अवघ्या १५ दिवसातच एक मजेशीर घटना घडली. म्हसवे गावातील १५-२० गावकऱ्यांचे प्रतिनिधी मंडळाने डिएसपी श्री.अंटीयांना भेटून गुरूजींना परत पाठविण्याची विनंती केली. गुरूजींचे गावातील सर्व विधायक उपक्रम श्री अंटीयांना सांगून त्यांनी असा दावा केला कि पोलीस दलापेक्षा म्हसवे गावाला गुरूजींची जास्त गरज आहे. डिएसपीनी आपण निष्पक्ष असल्याचे सांगून निर्णय गुरूजींवर सोडला. गावकरी गुरूजींना भेटले. गुरूजींनी जड अंतःकरणाने गावकऱ्यांना समजावताना ते पोलीस दलातच का राहतील याची दोन कारणे सांगितली - त्यांचे व परिवाराचे भवितव्य आणि गाव प्रमुखांनी त्यांना व त्यांच्या परिवाराला दिलेली वागणूक. हताश झालेला गावकऱ्यांच्या गटाने गावी परतल्यावर गाव प्रमुखांची चांगलीच कान ऊघडणी केली.

गुरूजींचा कित्ता गिरवत गावातील बरेचसे युवक चांगल्या नोकरीसाठी गाव सोडून दुसरीकडे स्थायिक झाले. त्यामुळे नेतृत्व आणि स्वयंसेवकांच्या अभावी गावातील सारे उपक्रम लवकरच बंद झाले. गावाची सकारात्मक ऊर्जा नाहिसी झाली. गाव

प्रमुखांचा हाच विजय होता. सकारात्मक कार्यक्रमांअभावी पुढील कित्येक वर्ष गावात भयाण शांतता पसरली होती.

एक वर्ष पूर्ण झाले आणि गुरूजींनी पोलीस प्रशिक्षण यशस्वीरित्या पूर्ण केले. पूर्वी गावात केलेल्या कुस्ती आणि मैदानी खेळांच्या सरावामुळे अन्य प्रशिक्षणार्थींच्या तुलनेने गुरूजींना जळगाव पोलीस प्रशिक्षण केंद्रातील हे शारीरिक कष्टाचे प्रशिक्षण काहीशे सोपे गेले. आपल्या गुणवत्तेवर हे यश मिळवल्यामुळे गुरूजींचा आत्मविश्वास वाढला. विशेष म्हणजे या प्रशिक्षण काळात येथेही गुरूजींनी आपल्या दमदार शाहिरीने आणि शारीरिक सामर्थ्याच्या प्रात्यक्षिकांमुळे लोकप्रियता मिळविली.

प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यावर काही महिन्यांकरिता पोलीस खात्याने गुरूजींवर रहदारी नियंत्रणाची कामगिरी सोपवली. त्यानंतर, सन १९४० मध्ये, जवळच्या रावेर वसाहतीत गुरूजींची नियुक्ती झाली. गुरूजींचे रावेरमधील हे वास्तव्य त्यांचे पुढील सामाजिक जीवन आणि नेतृत्वाचे गुण घडवणार होते, ते कसे ते आता पाहू.

येथे पाय ठेवताच गुरूजींना हि छोटीशी वसाहतीत फार आवडली. येथे भरपूर झाडी होती, मंदिरातील देवीची मूर्ती पण

"जंजनी" देवीसारखीच होती, स्थानिक रहिवासी पण विविध धर्माची, जातीची होती - थोडक्यात, या जागेचे गुरुजींच्या जन्म स्थळाशी बरेच साम्य होते. येथील बाजारपेठ पण फार मोठी होती. येथील बरेचसे रहिवासी गुरुजींना एक सक्षम कुस्तीपटू, धावपटू आणि नामांकित शारीरिक प्रशिक्षक म्हणून आधीपासूनच ओळखत होते हे समजून गुरुजींना आश्चर्य वाटले. हे सर्व त्यांच्या म्हसवे गावातील आणि जळगावातील प्रशिक्षण काळातील उपक्रमांमुळे घडले होते. गुरुजींबद्दल रहिवाशांमध्ये आधीच सकारात्मक विश्वास निर्माण झाला होता. रावेरमधील पहिल्या दिवसापासून गुरुजींनी तेथील परिस्थिती कायदा व सुव्यवस्था समजून घेण्याच्या दृष्टीने स्थानिकांशी संवाद साधण्यास सुरवात केली. त्यांना हे लक्षात आले की एक विशिष्ट समुदाय तीव्रतेने गुन्हे करत आहे आणि संपूर्ण शहर त्यांना घाबरत आहे. तेथील कुख्यात गुंड नियमितपणे व्यापाऱ्यांकडून व दुकानदारांकडून खंडणी गोळा करीत असत. महिलांवर सर्रासपणे लैंगिक अत्याचार केले जात होते. त्यामुळे ती जागा महिलांसाठी सुरक्षित राहिली नव्हती. अर्थातच पोलिसांनी गुन्हेगारांशी हातमिळवणी केल्याने हे सर्व शक्य झाले होते. पोलिस म्हणून आपले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी नियतीने गुरुजींना हे आव्हानात्मक वातावरण सादर केले होते.

अध्याय १६ : रावेरमधील श्री अगरवाल

मागील भागात आपण बघितले कि गुन्हेगारी असलेल्या रावेर वसाहतीत गुरुजींची नियुक्ती झाली. लवकरच एका घटनेने गुरुजी एका अशा व्यक्तीच्या संपर्कात आले जी काही महिन्यातच गुरुजींना रावेरच्या सुधारणा चळवळीच्या केंद्रस्थानी आणील आणि त्याबरोबरच भविष्यात त्यांचे मित्र आणि रावेर येथील सामाजिक कार्यात एक प्रमुख भागीदार पण असतील. हे श्री. बालकिशन अगरवाल - रावेरमधील सुप्रसिद्ध व्यापारी होत. रावेर मार्केटच्या मध्यभागी त्यांचे एक मोठे, बहुमजली घर होते. खरं तर, श्री.अगरवाल रावेरच्या गुन्हेगारी बदल चिंतीत होते. कित्येक प्रसंगी, त्यांनी याबद्दल काही उपाय करण्याचा विषय आपल्या मित्रां समक्ष उपस्थित केला होता, परंतु त्यांना हवा तसा सकारात्मक प्रतिसाद मिळाला नव्हता.

एके दिवशी दुपारी जेवणानंतर श्री.अगरवाल आपल्या घराच्या दुसऱ्या मजल्यावरील खिडकीतून बाहेर बघत उभे होते. अचानक त्यांना समोर रस्त्यावर मोठी गर्दी जमलेली दिसली. दोन्ही हातात चेहरा लपवत मध्यभागी एक तरुण मुलगी रडत होती. एक

लहान आकाराचा, पण सक्षम तरुण पोलिस एका धिप्पाड गुंडाला 'शिस्त' लावत होता. त्या पोलिसाने शिताफीने गुंडाच्या डोक्यावर आघात करत जमिनीवर लोळवले होते. जोपर्यंत श्री.अगरवाल खाली धावत गर्दीच्या मध्यभागी आले तोपर्यंत त्या पोलिसाने आपल्या हातांनी त्या गुंडाला घट्ट धरून ठेवले होते आणि तो शांतपणे मुलीला पोलिसांकडे तक्रार नोंदवायची आहे का असे विचारत होता. पोलिसाच्या पकडीत असहाय्यपणे धडपडणाऱ्या मुलाला जवळून पाहिल्यानंतर श्री.अगरवाल यांनी ओळखले कि तो रावेरच्या एका कुख्यात गुंडांचा मुलगा हसन आहे. आतापर्यंत कोणत्याही पोलिसाचे एवढे धाडस झाले नव्हते. भीतीमुळे मुलीने तक्रार नोंदवली नाही. हसनला अजून चांगले लक्षात राहिल असे फटके लगावत सोडण्यात आले.

त्या पोलिसाचा तडफदारपणा आणि उत्साह दर्शवणाऱ्या या घटनेने चकित होऊन श्री.अगरवालांनी त्याला घरी बोलावले. त्या पोलिसाने श्री.अगरवाल यांना सांगितले की, तो गुंड मुलीची अश्लील छेडछाड करताना त्यांना दिसला आणि त्या मुलीने त्यांच्याकडे मदत मागितली. या थोड्याश्या गप्पांमधूनच श्री.अगरवाल यांना जाणवले कि हा पोलिस धैर्याने आणि आत्मविश्वासाने परिपूर्ण आहे आणि रावेरच्या गुन्हेगारी समस्येची

व्याप्ती त्याच्यासाठी एक चांगले आव्हान आहे. या पहिल्याच भेटीत श्री. अगरवाल यांना रावेरची परिस्थिती सुधारण्याची अंधुक आशा वाटली. त्यांना माहित झाले कि त्यांना हवा असणारा हाच तो तरुण आहे जो रावेरची सुधारणा घडवून आणेल. तो पोलिस गुरुजीच होते हे सांगणे नको.

हि घटना म्हणजे रावेरच्या गुंडांशी गुरुजींच्या अखंड संघर्षाची फक्त सुरुवातच होती. गुरुजींनी रावेरमधील परिस्थिती बदलण्याचा दृढ निश्चय केला. विशेषतः त्यांना रावेरच्या स्त्रियांच्या होणाऱ्या अपमानाची आणि छळाची फार चीड आली होती. गुरुजींच्या जीवनात वेळोवेळी असे दिसते कि दयनीय सामाजिक परिस्थितीत हताशपणे जगणे त्यांना कधीही मान्य नव्हते. प्रत्येक वेळी, ते लोकांना ती परिस्थिती प्रयत्नाने बदलवून जीवन कसे चांगले करता येईल यासाठी नेतृत्व करत असत. त्यांना त्या परिस्थितीतून बाहेरही काढत.

काही आठवड्यांतच अगरवालांच्या या ओळखीचे रूपांतर मैत्रीत झाले आणि त्यात आजून समविचारी मित्र येऊन मिळाले. आश्चर्याची बाब म्हणजे, या मित्र मंडळाला यापूर्वी गुरुजी अपरिचित होते तरी त्यांनी सहजतेने गुरुजींचे नेतृत्व स्वीकारले.

गुरुजींच्या जीवनात या घटनेची अनेक वेळा पुनरावृत्ती होते. त्यांचे व्यक्तिमत्वच असे होते कि त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला थोड्याच भेटीत त्यांच्याबद्दल आदर आणि जवळचा संबंध वाटू लागे. त्यांच्याबरोबर कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवकांनापण समाधान लाभत असे. श्री.अगरवाल गुरुजींना इतके जवळचे मानत की, आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणांत गुरुजींना आपल्या सोबत राहण्याचा त्यांनी आग्रह केला, जो गुरुजींनी पूर्ण केला.

गुरुजी आणि त्यांच्या मंडळाने कशापद्धतीने रावेरच्या रहिवाशांना गुन्हेगारांच्या विरोधात जागृत केले हे पुढील अध्यायात बघू.

अध्याय १७ : रावेर मधील गुन्हेगारीविरुद्ध चळवळ

गुरूजी, श्री.अगरवाल आणि निवडक मित्रांनी गुन्हेगारी थांबवण्यासाठी भक्कम कारवाई करण्याचे ठरवले. श्री अगरवालांचे घर या उपाय योजनांच्या गुप्त चर्चांचा बाले किल्ला झाले. त्यातून असे ठरले कि आधीच गुन्हेगारांशी हात मिळवलेल्या भ्रष्ट पोलीस दलावर अवलंबून राहून वेळ वाया घालवण्यापेक्षा रावेरमधील तरूणांना एकत्रित करून शरीर संवर्धन आणि लढाईचे प्रशिक्षण देवून गुन्हेगारी विरोधी दल उभारायचे. व्यापारी व्यवहारांमुळे सरकार दरबारी असलेल्या ओळखीच्या आधारे श्री. अगरवाल यांनी काही महिन्यातच व्यायामशाळेसाठी जागा मिळवली. यातून "अंबिका विजय व्यायाम शाळे" चा जन्म झाला. गुरूजींच्या सूचनेनुसार चारित्र्य, शक्ती, आणि पराक्रमाचे दैवत मारूतीचे छोटे देऊळ पण व्यायामशाळेच्या अग्रभागी स्थापन गेले केले.

योजना बनवणे आणि व्यायामशाळा उभारण्यापेक्षा तरूणांना या मोहिमेत सहभागी करणे कठिण होते. रावेरमधील गुन्हेगारीविरुद्ध जन जागृती करून तरूणांना या मोहिमेत

आणण्यासाठी गुरुजींनी पुन्हा एकदा सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा आधार घेतला. एक मंडळ बनवून ते रावेरच्या प्रत्येक गल्ली-गल्लीत जाऊन कार्यक्रम करू लागले. प्रथम नाट्यपूर्ण गायन व विनोद आणि वाद्य संगीत, इत्यादी मनोरंजनामुळे लोक आकर्षित झाले, परंतु लवकरच या गाण्यांतुन आणि नाट्य प्रयोगांतुन गुन्हेगारांचा विरोध करण्यासाठी एकत्र येण्याचा स्पष्ट संदेश त्यांना मिळाला. गुन्हेगारांच्या अत्याचाराने दीर्घ काळापासून पीडित लोकांना या संदेशाने मोहिमेकडे आपोआप आकर्षित केले. त्यांनी गुरुजींना केवळ आपला नेताच नव्हे तर आपल्यातील आग्नेष्ट म्हणून त्वरित स्वीकारले. पालकांनी आपल्या लहान मुलांना गुरुजींच्या व्यायामशाळेमध्ये आणि गुन्हाविरुद्धच्या लढाईत सामील होण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

‘अंबिका विजय’ व्यायामशाळेचे उद्घाटन मोठ्या जल्लोषात झाले. व्यायाम शाळेत गुरुजींच्या नेतृत्वाखाली तरुणांना सूर्यनमस्कार, बैठका, वजन उचलणे, कुस्ती इत्यादी शरीर संवर्धनाचे प्रशिक्षण दिले जाऊ लागले. गुन्हेगारांच्या टोळ्यांकडे विविध घातक शस्त्रांचा भरपूर साठा होता त्यामुळे या धोकादायक गुंडांशी सामना करण्यापूर्वी तरुणांना शस्त्र कलेने सुसज्ज करणे आवश्यक होते. गुरुजींनी त्यांना भाले, तलवार, कुर्हाडी, ‘दांड-

पट्टा', 'बर्ची' सारखी शस्त्रे वापरून हल्ला कसा करायचा त्याचे योग्य प्रशिक्षण दिले. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, रावेरमधील गुन्हाविरूद्ध धैर्याने लढा देण्याची मानसिक तयारी होण्यासाठी गुरुजी तरुणांना नेहमी वीरश्रीयुक्त संदेश देऊ लागले. त्यांचा संदेश स्पष्ट होता - एकतर गुंडांचा खंबीरपणे प्रतिकार करा किंवा आपली आणि आपल्या कुटुंबाची प्रतिष्ठा गमवा. कालांतराने रावेरच्या तरुण पिढी मध्ये हे धैर्य निर्माण झाले.

गुरुजी आणि श्री.अगरवालांनी सुरू केलेली ही चळवळ दिवसेंदिवस चांगला आकार आणि गती घेऊ लागली. अंबिका विजय व्यायाम शाळा हे तरुणांची पथकं तयार करण्याचे आणि त्यांच्या कार्यात समन्वय साधण्याचे केंद्र झाले. येथेच त्यांनी वेळोवेळी गुन्हेगारी टोळ्यांचा प्रतिकार करण्याच्या विविध योजना आखल्या. काही वेळा वाटाघाटी करून, कधीकधी धमक्या देऊन पण बहुतेक लढायांद्वारे गुरुजी व त्यांच्या दलाने मोर्चेबांधणी करण्यास सुरवात केली. त्यांच्यातील एकजुटतेने दिवसेंदिवस त्यांचे धैर्य अधिक वाढले. गुरुजी आणि त्यांच्या दलाने एका वेळी एका टोळीला लक्ष्य करत समोरासमोर लढा देत शरण येण्यास भाग पाडले. हे एन्काऊंटर इतके पाशवी आणि निर्दयी असत कि मारेकरांच्या रोषामुळे काही गुंड अजीवन अपंग झाले. परंतु

निर्ढवललेल्या गुन्हेगारांमध्ये भीती निर्माण करण्याचा हाच एकमेव मार्ग होता. गुंडांच्या टोळ्यांच्या पराभवामुळे अधिकाधिक तरुण दलात सामील होण्यास प्रेरित झाले. यापूर्वी रावेरच्या रहिवाशांनी खूप त्रास सहन केला होता आणि ते आता या मोहिमेत आपला प्राणपणास लावण्यास तयार होते. रावेरच्या विखुरलेल्या सामर्थ्याला एकत्रित करण्यात गुरुजींचे नेतृत्व समर्थ आहे याचा त्यांना विश्वास होता.

मुले व्यायाम शाळेतून घरी परतल्यावर पालकांशी गुरुजींबद्दलच बोलत. लोकांशी त्यांचा निकटचा संवाद, त्यांची पद्धतशीरता आणि समर्पित नेतृत्व याचे सर्वत्र घरोघरी कौतुक होवू लागले. तेथील रहिवासी गुरुजींना आपल्या कुटुंबाचा सदस्य मानून "मामा" म्हणत असत. या प्रेमाची ओळख म्हणून रहिवाशांनी गुरुजींना एक अनोखी भेट दिली होती - दीड किलोग्राम वजनाचा चाबूक ज्याचा गुरुजींनी गुन्हेगारांना शिस्त लावण्यासाठी उपयोग करावा अशी त्यांची अपेक्षा होती!

रावेरमधील चार वर्षांच्या वास्तव्यात गुरुजींच्या पत्नी आणि आईने किती धैर्य दाखवत त्यांना या संघर्षात सतत नैतिक आधार दिला असेल याची आपण फक्त कल्पनाच करू शकतो. रावेरमध्ये

नियुक्त झाल्यावर काही आठवड्यांतच त्यांनी कुटुंबास येथे हलवले होते. या जोखमीच्या मोहिमेत कुटुंब रक्षण करणे त्यांना फारच कठीण गेले असेल.

याबरोबरच अजून एक विचारपण येऊ शकतो कि, या सर्व हिंसक वातावरणात कायम राहत असताना आणि त्या परिस्थितीला सामोरे जात, त्यावर मात करत असताना गुरुजींच्या मनात योगचे उगम कसे झाले असेल?

अध्याय १८ : पोलीस दलातील रटाळवाणे जीवन

रावेर पोलीस खात्यातील सुमारे एक वर्षाच्या कार्याचे कौतुक करत पोलीस चौकीच्या अधिकाऱ्याने - "फौजदारा"ने गुरुजींना स्वतःचा सहाय्यक नेमले. ग्रामीण भागात 'फौजदार' हे एक महत्वाचे वजनदार असे पद होते. १९४०च्या दशकात, कार बहुतेक ब्रिटिश अधिकार्यांसाठी राखीव असे तर फौजदारांना घोडा-गाडी देण्यात येत असे. प्रथम उत्सुकता असलेल्या या महत्त्वपूर्ण नेमणुकीबद्दल गुरुजींचा लवकरच अपेक्षाभंग झाला.

आधी नमूद केल्याप्रमाणे, रावेर येथील पोलीस विभाग अत्यंत भ्रष्ट होता. गुन्हेगार पोलीसांची चांगलीच काळजी घेत - त्यांना रोख रक्कम, भेटवस्तू, बाई-बाटली, इत्यादी पुरवत. हे फौजदार पण त्याला अपवाद नव्हते. त्यांना पुरविलेल्या प्रत्येक गोष्टीचा ते पूर्णपणे उपभोग घेत. गंमत म्हणजे, गुरुजींना ज्या गोष्टींची चीड तिटकारा होता त्याच गोष्टी त्या फौजदाराला प्रिय होत्या.

रावेरच्या सभोवताल, 'तापी' नदीच्या काठावर दलदलीचा प्रदेश, डोंगर आणि दऱ्यांच्या भूभागातील खेड्यांमध्ये

धोकादायक, कायदा न पाळणारा "बेलदार" समाज राहत असे. तेथे घडलेल्या मोठ्या गुन्ह्यांच्या चौकशीसाठी फौजदाराला त्या गावांमध्ये जावं लागे, तेव्हा गुरुजींना सोबत असण्याचा आग्रह तो धरत असे. अशा प्रसंगी गुरुजींना त्याची घोडा गाडी चालवावी लागे. प्रत्येक वेळी फौजदाराला काम संपल्यानंतर गुंडांकडून भरपूर जेवण आणि मुबलक मद्य दिले जायचे. परत येताना फौजदार स्वतःच्या मनोरंजनासाठी वेश्यावस्तीत सोडण्यासाठी गुरुजींना सांगत असत.

गुरुजींना हि तारेवरची कसरत होती - एका बाजूला आपली उच्च नितीमूल्ये पाळायची आणि दुसरीकडे नितीमत्ता नसलेल्या सहकार्यांना पण खुष ठेवायचं. गुरुजींना सहकार्यांनी बऱ्याचवेळा असे कृत्य करायला शिकवण्याचा प्रयत्न केला. हि त्यांच्या तत्वांची, सहनशक्तीची सत्वपरिक्षाच होती. आईचे संस्कार, आदर्श पुरुषांच्या उज्वल चारित्र्याचा संदेश, "दोन नंबर"ची संपत्ती व मदिरेबद्दल स्वभावतःच असलेला तिटकारा आणि प्रत्येक स्त्रीला इष्ट देवता अंबिका देवीचेच स्वरूप मानणे या उच्च विचारांवर पूर्ण विश्वास असल्याने गुरुजी या अमिषांपासून निर्लिप्त राहू शकले आणि सत्व परीक्षेतपण उत्तीर्ण झाले. परिणामी वरिष्ठाचे व सहकार्यांचे सर्व प्रयत्न फसले व त्यांनी गुरुजींचा नाद सोडून दिला.

वाहत्या काळाबरोबर गुरूजी पण विविध प्रकारची कामगिरी - कधी गुन्हा-लेखनिक, कधी बहुरूपी गुप्तहेर तर कधी गुंड पकडणाऱ्या दलाचे सदस्य- करत-करत पोलिसांचे कसब आत्मसात करू लागले. यातलेच एक काम म्हणजे पकडलेल्या गुन्हेगारांची उलट तपासणी करत त्यांना "बोलतं करणे". अशा पट्टीच्या मुरलेल्या गुन्हेगारांकडून माहिती काढण्यासाठी त्यांचा शारीरिक छळ हाच उपाय असे - जो त्यांच्यासाठी शारीरिक दुःखदतेचा तर गुरूजींसाठी मानसिक त्रासाचा असे. (जसे आई आपल्या ऊनाड मुलाला सुधरवण्यासाठी शिक्षा करते आणि त्याला लागले असेल तर मायेने औषधपण लावते, असेच काहिसे) तपासणी संपल्यावर, सायंकाळी वरिष्ठ घरी गेल्यावर गुरूजी मार दिलेल्या गुंडाला झाड-पाल्यांचे औषध बनवून लावत असत. परिणामतः यापैकी बऱ्याचजणांनी गुरूजींशी मैत्रीचे नाते निर्माण केले. गुरूजींच्या चांगल्या सल्ल्यामुळे त्यांच्यातील बऱ्याच गुन्हेगारांनी गुन्हेगारी सोडून दिली. (स्वातंत्र्य वीर सावरकरांनी पण त्यांच्या जन्मठेपेला जाण्याआधी ठाण्याच्या जेलमध्ये आणि अंदामानच्या जन्मठेपेत कितीतरी खुनी दरवडेखोर गुन्हेगारांना असेच परिवर्तित करत सज्जन बनवले होते कि ते नंतर रामायणाचे पाठ देऊ लागत.) गंमत म्हणजे, गुरूजींनी अनेकदा असे दुःख व्यक्त

केले की त्यांनी काही गुन्हेगार सुधरवले परंतु तिथे असा एकही पोलिस नव्हता ज्याला ते भ्रष्ट जीवनशैलीपासून, जीवन नष्ट करणाऱ्या दारू आणि स्त्रीच्या वाईट सवयी पासून, वाचवू शकले.

अध्याय १९ : ऑपरेशन रसलपूर

अशा मानसिक तणावयुक्त कामकाजाच्या वातावरणात आणि कायदा-सुव्यवस्थारहित परिस्थितीत, गुरुजींना प्रसंगी आपला जीव धोक्यात घालून जोखमीची कामगिरी करावे लागत असे. अशाच एका जोखमी कामगिरीसाठी हा अध्याय समर्पित आहे.

क्वचित प्रसंगी, या भ्रष्ट पोलिस दलात गुरुजींनी अशाहि काही सहकाऱ्यांबरोबर कार्य केले ज्यांचीपण कार्य नीतिमत्ता उत्कृष्ट आणि आदरणीय होती. गुरुजींनी ज्या बऱ्याच वरिष्ठ अधिकाऱ्यांबरोबर काम केले त्यातील एक वरिष्ठ अधिकारी-फौजदार श्री.माधव मराठे- स्त्रियांबद्दल अत्यंत आदर असणारे, एक साहसी शूरवीर आणि स्वच्छ चारित्र्यवान व्यक्तीमत्व. त्यांचे जीवन तत्वज्ञान खऱ्या सैनिकाचे होते - “मृत्यू तर अटळ आहे. चांगल्या कारणासाठी लढत का मरू नये!” या दोघांना एकमेकांबद्दल परस्पर आदर होता आणि त्यांनी जवळजवळ प्रत्येक गुन्हेगारी प्रकरणात एकत्र काम केले होते. त्यांचा गुप्त माहिती गोळा करत विजेच्या वेगाने क्रिया करण्याच्या पद्धतीने रावेरच्या गुन्हेगारी जगावर विलक्षण दबाव पाडला होता. रावेरच्या आसपासच्या दुर्गम

भागातील गावांत रात्री-अपरात्री छापे टाकत या दोघांनी नागरिकांमध्ये आदर आणि गुन्हेगारांमध्ये भीती निर्माण केली होती. त्यांच्याबरोबर कित्येक महिने कार्य केल्यावर गुरुजींनी व्यक्त केले की रावेरच्या कायदा व सुव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होण्यासाठी गुन्हेगारांवर फक्त छोटे-छोटे छापे टाकण्यापेक्षा त्यांच्या कारवायांचे केंद्र रसलपूर या खेड्यालाच नियंत्रित केले पाहिजे.

हे रसलपूर मेहबूब आणि समशेर या दोन भयानक, अत्यंत धूर्त आणि निर्दयी गुंडांच्या ताब्यात होते. संपूर्ण प्रदेश त्यांच्या नावाने घाबरत असे. वेश्या-व्यवसाय, अपहरण, कर्जाऊ पैसे देणे आणि खंडण्या गोळा करणे यासारखे आणि अन्य प्रत्येक बेकायदेशीर कामात सामील असलेल्या या दोघांनी या भागात आपले गुन्हेगारीचे जाळे पसरवले होते. त्यांच्याकडे मोठ्या सशस्त्र टोळ्या असल्याने त्यांच्यावर हल्ला करणे सोपे नव्हते. कोणतीही कारवाई करण्यासाठी त्या टोळीच्या जाळ्याचे आणि सामर्थ्याचे पूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक होते. त्या अनुषंगाने गुरुजींनी या टोळीबद्दल अंतर्गत माहिती मिळवणे सुरु केले. यापूर्वी रसलपूर येथे आयोजित केलेल्या पोवाड्यांच्या आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे त्यांचा रसलपूरमधील अनेक रहिवाशांशी परिचय झाला होता. त्यांच्याशी बोलल्यानंतर गुरुजींना टोळ्यांविषयी, त्यांच्या राहण्याच्या/

लपण्याच्या ठिकाणांची चांगली माहिती मिळाली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, गुरुजींना हे समजले की टोळी-सदस्यांचा असा विश्वास आहे की ते कशातही अडकले तरी मेहबूब आणि शमशेर त्यांना कोणत्याही परिस्थितीतून वाचविण्यास सक्षम आहेत. टोळी-सदस्यांचा त्यांच्या म्होरक्यांवरचा हा आत्मविश्वासच टोळीच्या एकतेचा, शक्तीचा आधार होता. फौजदार मराठे आणि गुरुजींनी यावरून निष्कर्ष काढला की जर टोळी-सदस्यांचा त्यांच्या म्होरक्यांवरचा आत्मविश्वास डळमळीत केला तर मेहबूब आणि शमशेर यांना शरण आणणे कठीण नाही. हे त्यांनी कसे साधले ते आता बघूया.

त्यांनी प्रथम सक्षम, तरूण, सशस्त्र पोलिसांचे एक मोठे पथक तयार केले. पुढे, या सशस्त्र पथकाने रसलपूर येथे छापा टाकत अनेक टोळी-सदस्यांना अटक केले. मग या पथकाने टोळीचा त्यांच्या म्होरक्यांवरील आत्मविश्वास मोडण्यासाठीची मुख्य रणनीती सुरू केली. अटक केलेल्या या गुंडाना हेतुपुरस्सर रसलपूरच्या सार्वजनिक ठिकाणी - चावडीवर - एकत्र आणून खाली-डोके-वर-पाय करून बांधून त्यांची निर्दयपणे मारहाण केली. गुंडांचे असहाय किंकाळत ओरडणे हे पोलिस दलाची गुन्हागारांविरुद्धची ललकारी संपूर्ण गावाला ऐकायला आली.

काही तासांच्या छळानंतर, छळ केलेल्या गुन्हेगारांच्या निदर्शनास आणून दिले की “पाहा, तुमचे तारणहार मेहबूब आणि शमशेर तुम्हाला वाचवण्यासाठी आले नाही.” त्यानंतर छळ झालेल्या गुन्हेगारांना त्यांच्या उर्वरित साथीदारांपर्यंत हे ‘ज्ञान’ पोहचवण्यासाठी सोडून देण्यात आले. बरेच महिने हीच "भेट" टोळीच्या अन्य सदस्यांना दिली गेली. कालांतराने त्याचे परिणाम दिसू लागले. म्होरक्यांच्या क्षमतेबद्दल अपेक्षाभंग झाल्याने टोळी-सदस्य टोळीतून फुटून बाहेर पडू लागले. परिणामी, रसलपूरच्या टोळ्या विखुरल्या गेल्याने त्यांची ताकद क्षीण झाली आणि पोलिसांना त्यांना अटक करणे सोपे झाले. रसलपूरमधील हि कारवाई जरी पाशवी स्वरूपाची होती तरी त्यामुळे रावेरच्या गुन्हेगारीवर कायमस्वरूपी आघात झाला.

या चाणाक्ष आणि धाडसी मोहिमेबद्दल फौजदार मराठे यांचा मोठा सत्कार करण्यात आला, परंतु त्यांनी तेथे घोषित केले कि गुरुजींच्या गुप्त माहिती, नियोजन आणि अंमलबजावणीशिवाय हि मोहीम यशस्वी झाली नसती. गुरुजींनी आपल्या वरिष्ठांकडून सन्मान प्राप्त केल्याचे हे अजून एक जिवंत उदाहरण होय.

रसलपूरच्या यशस्वी मोहिमेमुळे फौजदार मराठे आणि गुरुजींचा भरपूर सन्मान झाला. पण रसलपूर येथील गुन्हेगारांनी इतक्या सहजपणे पराभव स्वीकारला नाही. सूड उगवण्यासाठी ते कोणते डावपेच घेऊन परत आले हे पुढच्या अध्यायात बघू.

अध्याय २० : रसलपूर गुन्हेगारांचा प्रतिशोध

अध्याय १९ मध्ये आपण वाचले कि गुरुजी आणि त्यांचे साहेब फौजदार मराठे यांनी रसलपूरमधील गुन्हेगारी टोळ्यांचा कसा नाश केला. धैर्य व उत्तम नियोजनासाठी पोलिस दलाने या दोघांचा गौरव केला. जरी रसलपूरचे डॉन्स - मेहबूब आणि समशेर आता अटकेत होते, तरी गुरुजी आणि फौजदार मराठे यांना ते आता सोडणार नव्हते. त्यांनी प्रथम फौजदार मराठेंना लक्ष्य केले.

मेहबूब-समशेरच्या लोकांनी रसलपूर गावांतील काही महिलांना हाताशी धरून मराठेंविरुद्ध अशी घृणास्पद तक्रार दाखल करवली कि चौकशीच्या काळात फौजदार मराठे यांनी महिला आणि त्यांच्या मुलांना त्यांचे मूत्र पिण्यास भाग पाडले! हे खरे नाही हे गुरुजींना माहित होते. अल्पसंख्याक समाजातील महिलांच्या तक्रारीमुळे हे प्रकरण अधिकच संवेदनशील झाले आणि तक्रारीची फार गंभीर दखल घेतली गेली. फौजदार मराठे यांना पाठिंबा देण्यासाठी, त्यांना निर्दोष घोषित करण्यासाठी पोलिस दलातील कोणत्याही अधिकाऱ्यांना धोका पत्करण्याची इच्छा नव्हती. पुढील तपास प्रलंबित ठेवत त्यांना कार्य पदावरून

त्वरित निलंबित करण्यात आले. कालांतराने असे काही राजकारण खेळले गेले कि प्रामाणिक फौजदार मराठे यांना कायमचे पोलिस दलातून काढून टाकले गेले. उच्च वरिष्ठांकडून योग्य पाठिंबा न मिळाल्यास कर्तव्यदक्ष अधिकाऱ्यांना पण काय भीषण परिणाम भोगावे लागतात याचे हे ज्वलंत दुर्दैवी उदाहरण होय.

फौजदार मराठे यांचा असा काटा काढल्यावर, रसलपूरचे डॉन्स गुरुजींचा बदला घेण्याची वाट बघू लागले.

त्यावेळी प्रादेशिक पोलिस दलाच्या वार्षिक मेळाव्याचे भव्य आयोजन जळगाव शहरात होत असे. या वार्षिक मेळाव्यात केवळ सर्वात कुशल कर्मचाऱ्यांनाच विशेष कला-गुणांना सादर करण्यासाठी आमंत्रित केले जात असे आणि त्यामुळेच हे निमंत्रण मिळणे ही अभिमानाची आणि सन्मानाची गोष्ट असे. आतापर्यंत, एक उत्कृष्ट कुस्तीपटू आणि कुशल 'मल्ल-खांब' खेळाडू म्हणून गुरुजींची ख्याती पोलिस दलातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचली होती. यावर्षी, गुरुजींना त्यांचे कौशल्य प्रदर्शित करण्यासाठी आमंत्रित केले गेले. या आमंत्रणामुळे गुरुजी आणि त्यांचे पथक खूश झाले आणि त्यांनी तत्काळ तयारी सुरू केली. त्यांनी कार्यक्रमासाठी त्यांचे सर्वात लोकप्रिय असलेली प्रात्यक्षिके

निवडली. विशेषतः एक बहुचर्चित अत्यंत धोकादायक प्रात्यक्षिक ज्यात शारीरिक सामर्थ्य तसेच श्वासोच्छ्वासाच्या नियंत्रणाच्या आधारे गुरुजी एक भरलेला ट्रक त्यांच्या छातीवरून जाऊ देत असत. प्रात्यक्षिकांची तयारी संघाच्या मनाप्रमाणे आणि चांगली सुरू होती.

प्रात्यक्षिकांच्या दिवशी संघ उत्तम तयारीनिशी पूर्ण उत्साहात होता. गुरुजींच्या संघाने पद्धतशीरपणे एकामागून एक आपली प्रात्यक्षिके प्रदर्शित केली. या संघाच्या मल्लखांब आणि मानवी पिरामिड प्रात्यक्षिकांमुळे प्रेक्षक स्तंभित झाले. आता वेळ होती समाप्तीच्या भव्य प्रात्यक्षिकाची - एक भरलेला ट्रक छातीवर घेऊन जाण्याचे गुरुजींचे प्रात्यक्षिक. यात फक्त एक चिंता निर्माण झाली होती - गुरुजींच्या छातीवर भरलेला ट्रक नेण्यासाठी पोलिस दलाने नेमलेला चालक रसलपूरचा रहिवासी होता! गुरुजींच्या मित्रांनी चालकाला काहीही दुष्कृत्य करू नको अशी पुन्हा-पुन्हा ताकीद दिली होती! प्रात्यक्षिक सुरू करण्यासाठी ट्रकला मोकळ्या मैदानात आणले गेले. गुरुजी निर्धारित जागेवर पाठीवर पहुडले. गुरुजींनी त्यांचे दोन्ही हात छातीवर घट्टपणे बांधत दंडांवर पोलादी पकड आवळली. गुरुजी आता तयार आहेत हे जाणून, गुरुजींच्या मित्राने चालकाला ट्रक पुढे आणण्यास सांगितले. ट्रक जवळ येऊन

गुरुजींपासून काही फूट अंतरावर थांबला. परेड मैदानात सर्वत्र शांतता पसरली. सर्व प्रेक्षक डोळ्यात प्राण आणून, श्वास रोखून पुढे काय घडते हे बघू लागले. कार्यक्रमाचे प्रमुख-पाहुणे जिह्वाधिकारी खान पण काळजीपूर्वक बघू लागले. गुरुजींनी एक दीर्घ श्वास घेतला आणि शरीर पोलादाप्रमाणे कडक केले. त्यांच्या पोलादी पुतळ्यासारख्या शरीराचे प्रत्येक स्नायू दगडाप्रमाणे कठोर आणि कोणतेही वजन पेलण्यास सुसज्ज होते. गुरुजींच्या छातीवर ट्रक चालविण्याकरिता गुरुजींच्या मित्राने चालकाला संकेत दिला.

रसलपूरच्या डॉन्सच्या त्या माणसाला ठाऊक होते की हाच तो सूड घेण्याचा क्षण आहे!

त्याला ट्रक छातीवरून द्रुतगतीने चालविण्याची सूचना होती. त्याऐवजी, त्याने गुरुजींच्या छातीवर पुढची चाके आणली आणि ब्रेक लावले. चालकाला अपेक्षा होती कि हा भरलेला ट्रक जास्त वेळ गुरुजींच्या छातीवर ठेवल्याने गुरुजींचा श्वास सुटेल आणि ट्रकच्या वजनाखाली दबले जाऊन ते गतप्राण होतील. गुरुजींना कळले की काहीतरी गडबड आहे. पण या प्राणघातक प्रसंगात पुन्हा गुरुजींनी विचलित न होता श्वास पूर्णपणे रोखून धरला. त्यादरम्यान, गुरुजींच्या मित्रांनी मोठ्याने ओरडत ट्रक त्वरित खाली उतरवण्यासाठी चालकाला फटकारले. जिह्वाधिकारी खान यांना

चालकाच्या मनात काय आहे हे समजले. या कृत्याने क्रोधीत होत त्यांनी आपली लाकडी छडी जोरात टेबलावर मारत चालकावर ओरडले. चालकाला समजले की त्याचे दुष्कृत्य सर्वांना समजले आहे आणि त्याने गुरुजींच्या छातीवरून ट्रक त्वरित खाली उतरवला. अवाढव्य वजनाखालून मुक्त झाल्यावर गुरुजी हळू-हळू श्वास बाहेर टाकून ट्रकपासून दूर झाले. समोर घडलेल्या नाट्यपूर्ण प्राणघातक प्रसंगाबद्दल अनभिज्ञ असणाऱ्या प्रेक्षकांनी बऱ्याच वेळपर्यंत गुरुजींचा जयजयकार केला. जिह्वाधिकारी खान यांनी गुरुजींशी हस्तांदोलन करत ते क्षेमकुशल आहेत का याची चौकशी केली. त्यांनी गुरुजींच्या निदर्शनास आणून दिले कि चालकाचे हे कृत्य म्हणजे अनेक साक्षीदारांसमोर खुनाचा प्रयत्न आहे. त्यांनी स्वतः संपूर्ण घटना समक्ष पाहिल्याने चालकावर योग्य ती कारवाई करण्याचे आश्वासनहि दिले. काही क्षण विचार करून गुरुजींनी चालकाविरूद्ध कोणतीही औपचारिक तक्रार नोंदविण्यास नकार दिला. गुरुजींचा क्षमाशील स्वभाव माहित असल्यामुळे गुरुजींच्या मित्रांना याबद्दल आश्चर्य वाटले नाही. एखाद्याच्या वैयक्तिक चुकांपेक्षा ते नेहमीच मोठ्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करत. आपल्या दयाळू अंतःकरणाने गुरुजी हा प्रसंग पटकन मनातून काढू शकले, परंतु ट्रकच्या चाकांच्या जोरदार घर्षणाने उठलेले व्रण या प्रसंगाची साक्ष देत त्यांच्या दंडावर आणि छातीवर आयुष्यभर राहिले.

अध्याय २१ : रावेरमधील विधायक सामाजिक

उपक्रम

असे दिसते की रावेर येथे चार वर्षांच्या वास्तव्यात गुरुजी बरेच सक्रिय आणि व्यस्त सामाजिक जीवन जगत होते. समाजकंटकांनी दूषित केलेल्या रावेरच्या निस्तेज सामाजिक परिस्थितीत सकारात्मक ऊर्जा आणि नवजीवन भरण्याच्या उद्दिष्टाने त्यांचे कार्य होते.

अध्याय १७ मध्ये आपण वाचले कि रावेर मधील अंबिका विजय व्यायाम शाळेत गुरुजी तेथील तरुणांना शारीरिक प्रशिक्षण देत असत. शस्त्रे हाताळण्याच्या प्रशिक्षणाबरोबरच ते तरुणांना मल्ल-खांब आणि भारतीय मल्ल विद्ये मध्येही प्रशिक्षित करत असत. त्या प्रदेशात त्यावेळी बभुतसिंग राजपूत नावाचा सुप्रसिद्ध मल्ल होता. त्याच्या नेतृत्वात कुस्तीपटूंचे संघ बुऱ्हाणपूर सारख्या दूर-दूरच्या जिल्ह्यातील कुस्ती स्पर्धेत भाग घेत आणि पदके जिंकून आणत. बभुतसिंग आपल्या संघात गुरुजींनी प्रशिक्षित केलेल्या सर्वोत्कृष्ट मुलांना समाविष्ट करत असल्यामुळे, दरवर्षी कुस्तीच्या "फडातून" ते कुस्तीपटू नियमित अनेक पदके जिंकून आणत असत.

म्हणजे गुरुजींनी दिलेलं प्रशिक्षण हे प्रचलित मानकांशी समतुल्य होते हे निश्चित. अशा उपक्रमांमुळे रावेरमधील रहिवाशांमध्ये गुरुजींबद्दल आत्मविश्वास आणि अभिमान निर्माण झाला.

गुरुजी आणि त्यांचा संघ सामाजिक प्रबोधनपर सांस्कृतिक कार्यक्रमांही आयोजित करत असत. विनोद, नाटक, गायन आणि वाद्य संगीत, नृत्य, कविता इत्यादी सामग्रींमुळे मनोरंजक असणाऱ्या या कार्यक्रमातून योग्य संदेश प्रेक्षकांपर्यंत अचुक पोहोचत असे. यासाठी कार्यक्रमांमधील निवडक प्रसंगासाठी गुरुजी स्वतःच कविता आणि गीते रचत असत. त्यांच्या या कविता बहुदा न्याय, शौर्य, दयाळूपणा आणि देवावरील श्रद्धा यावर आधारित असत. तर पोवाड्यासाठीची गाणी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील युद्धातील वीर, स्वातंत्र्यसैनिक आणि शौर्याचे कार्य करणाऱ्या सामान्य माणसांना समर्पित असत. उदाहरणार्थ, त्यांचा एक पोवाडा स्थानिक शहीद, दीपचंद सुपडू याला समर्पित होता - जो एका नरभक्षक वाघिणीला मारताना शाहिद झाला होता. एकदा एका स्थानिक शाळेची इमारत कोसळली असता जखमी मुलांची देखभाल काही स्वयंसेवकांनी केली होती, त्यांच्या कौतुकासाठी सुद्धा गुरुजींनी एक पोवाडा रचला होता. गुरुजी आणि त्यांच्या संघाच्या अशा विविध

सामग्रीयुक्त सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे समाजकंटकांच्या बेकायदा कारवायांविरुद्ध आणि अत्याचाराविरुद्ध जनतेला जागृत करत सामना करण्यासाठी एकत्र येण्यास प्रोत्साहित केले.

गुरुजींच्या आचरणानुन आपण शिकतो कि “देव मंदिरात, देव्हान्यात नाहीतर दयाळू, त्यागी हृदयात नांदतो. देवाला मिळवणेसाठी रिकाम्या प्रार्थना आणि यांत्रिक कर्मकांड करण्यापेक्षा चांगले कर्म करा”. त्यांच्या बालपणापासून आतापर्यंत गुरुजी एक अतिशय कृतीशील व्यक्ती होते. त्यांना विश्वास होता कि पूर्वनियोजित कृतीने यश मिळवणे शक्य आहे. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर “कृतीतून पर्वत देखील हलविले जाऊ शकतात. फक्त शब्दांनी तर लहान गारगोटीसुद्धा वळवता येत नाही.” गुरुजींनी हे कृतीचे -“कर्मयोगाचे” तत्व स्वतःच्या आयुष्यात अंमलात आणले होते आणि त्यातून त्यांना समाधानकारक फळ प्राप्त होत होते. आपल्या (आर्थिक) क्षमतेनुसार गरिबांना मदत करणे, मोफत वनौषधी उपचार पुरविणे, अंबिका विजय व्यायामशाळा चालविणे, आणि अशाच अन्य उपक्रमांनी त्यांचे जीवन अर्थपूर्ण बनले होते. रावेरमधील रहिवाशांनी दिलेला सन्मान त्यांचा आत्मविश्वास बळकट करत होता.

अर्थपूर्णतेचे, समाधानाचे हे जीवन जगत असताना एका घटनेने, एका लहान मुलाच्या अनपेक्षित भेटीमुळे त्यांचे आयुष्य हादरवून बदलवून टाकले. एक दैवी हाक आणणारा योगाचा दूत भेटून त्यांना जाणीव करून देईल कि आपण जे करत आहात त्यापेक्षा अर्थपूर्ण काम करावे लागेल. थोड्याच दिवसात आयुष्यभराच्या शोधाचे बीज त्यांच्या हृदयात पेरले जाईल. असा शोध जो त्यांनी यापूर्वी जीवनात कधीही न पाहिलेल्या, ना अनुभवलेल्या क्षेत्रात त्यांना घेऊन जाईल. हा योगाचा दूत आणि शोध कोणता होता हे पुढच्या अध्यायात बघू.

अध्याय २२ : गुरुचे आगमन

मानवजातीच्या इतिहासामध्ये अधिकांश मानवजात आपल्याला सांसारिक सुख, वैभव, आविष्कार इ. साठी सतत संघर्ष करताना, व्यस्त असतांना दिसते. काही अल्पसंख्याक मात्र हा ऐहिक प्रवास नाकारत अध्यात्माचा अंतर्गत प्रवास स्वीकारतात. संख्येने अगदी कमी असले तरी, या व्यक्ती, वेगवेगळ्या वेळी आणि जगाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये, आपल्या सभोवतालच्या मानवतेसाठी मार्गदर्शक पथ दीपक बनलेले दिसतात. विशेष म्हणजे यापैकी काही आध्यात्मिक गुरूंनी हा आंतरिक आध्यात्मिक प्रवास जाणीवपूर्वक निवडला नाही, तर तो सहजरीत्या त्यांच्या वाट्याला आला. या व्यक्तींची निवड करून किंवा त्यांचे जीवन अध्यात्माकडे कसे वळले पाहिजे यावर निसर्गाने कोणतेही नियम पाळले नाहीत. निवडलेले लोक सर्व स्तरांमधून आले - सम्राट, गुलाम, याजक, नास्तिक, विद्वान, निरक्षर, शुद्ध, वेश्या, दयाळू, कसाई इ. ज्या प्रकारे अध्यात्माकडे त्यांचे जीवनक्रम वळले त्याबद्दलहि काही निश्चित नियम दिसत नाही - काहीना इतर आध्यात्मिक गुरूंनी जागृत केले होते, काही सांसारिक नुकसानीच्या आघाताने, तर काही जगाच्या क्षणिक स्वरूपाची

जाणीव झाल्याने आणि काही देवावरच्या अतीव प्रेमांमुळे अध्यात्माकडे वळले. हे आपले सौभाग्य आहे की अध्यात्मिक प्रवासासाठी निवडलेल्यांपैकी गुरुजी एक होते.

ती एक नेहमीसारखी सायंकाळ होती - गुरुजी आपल्या आवडत्या 'अंबिका विजय' व्यायाम शाळेत मल्लाना प्रशिक्षण देत होते. अचानक शाळेतील काही मुले एका पंधरा ते सोळा वर्षांच्या मुलाला घेऊन व्यायामशाळेत आले. "मामा, पहा आम्ही कोणाला आणले आहे. हा आहे 'बिच्चू'. त्याला तुम्हाला भेटायचं आहे." शाळेतील मुलांनी त्याला रावेर इंग्लिश स्कूलच्या आसपास भटकताना पाहिले आणि काही वेळातच त्याचे मित्र बनले. वाऱ्यावर उडणारे लांब सोनेरी केस, रेखीव चेहरा, तीक्ष्ण आणि सरळ नाक, नितळ कांती असलेला आणि कमरेखाली फक्त भगवे वस्त्र परिधान केलेला बिच्चू अतिशय आकर्षक आणि देखणा दिसत होता.

बिच्चू धैर्याने पुढे होत, गुरुजींशी नजर भिडवत बोलला "मामा, मी ऐकलं आहे की तुम्ही एक उत्कृष्ट कुस्तीपटू आहोत. तुम्ही मुलांना लढाई आणि मल्ल-खांबचे प्रशिक्षण देतात. येथील गुंड तुम्हाला घाबरतात. म्हणून मला तुम्हाला भेटायचे होते. तुम्ही

या मुलांना जे काही शिकवतात ते मलापण शिकवू शकाल काय?

”त्याच्या बोलण्यात विलक्षण ठामपणा आणि आत्मविश्वास होता.

”हो जरूर. का नाही. तुला प्रशिक्षण कधी सुरू करायचे आहे?

”गुरुजींनी हसत हसत त्याला विचारले.

”केव्हाही, मामा.”

”ठीक आहे मग. तुझे प्रशिक्षण आतापासून सुरू होते.”

विशेष म्हणजे, बिच्चूकडे गुरुजींना देण्यासाठी बरेच काही होते. त्या दोघांमधील नात्याची घडण हे गुरु-शिष्यांच्या संबंधांचे एक चित्तवेधक उदाहरण आहे. गुरुसंधानच्या पुढच्या अध्यायात आपण वाचू की गुरुजींनी बिच्चूला कसे प्रशिक्षण दिले.

अध्याय २३ : परस्पर प्रशिक्षण

त्या भेटीनंतर गुरुजींनी बिच्चूला प्रशिक्षण देणे सुरू केले. अन्य साधारण प्रशिक्षणार्थी जे धडे शिकण्यासाठी तीन महिने घेत ते बिच्चू आपल्या वेगवान आकलन शक्ती आणि सक्षम शरीराच्या बळावर तीन दिवसात शिकला. प्रत्येक शिक्षक हुशार विद्यार्थ्यांना शिकवताना आनंदी, समाधानी होतो. गुरुजींना पण बिच्चूला शिकवताना खूप आनंद, समाधान मिळत असे.

प्रत्येक संध्याकाळी बिच्चू न चुकता व्यायामशाळेत येत असे आणि गुरुजींकडून कुस्ती किंवा मल्ल-खांबाचे विविध तंत्र शिकत असे. गुरुजींबरोबर सर्वात शेवटी तोच व्यायामशाळा सोडत असे. बरेच वेळा गुरुजी त्याला त्यांच्या घरी रात्रीच्या जेवणासाठी नेत असत. गुरुजींच्या कुटुंबियांबरोबर तो इतक्या सहज मिळून-मिसळून वागत असे की जणू तो वर्षानुवर्षे सर्वाना ओळखणारा, कुटुंबातील एक भागच आहे. गुरुजी आणि बिच्चू जेवणानंतर बरेच तास वेगवेगळ्या विषयांवर गप्पा मारत असत. त्यानंतर तो रात्री तेथेच गुरुजींच्या शेजारी झोपत असे. बिच्चूच्या सहवासात गुरुजींचे दिवस तीव्र गतीने जात होते. त्यांना जाणवले कि त्यांच्यात

आणि बिच्चूमध्ये एक दृढ नाते निर्माण होत आहे. आयुष्याच्या उत्तरार्धात गुरुजींना समजले कि त्यांना बिच्चूकडे असलेले आकर्षण म्हणजे 'ओज-शक्ती'चा प्रभाव होता ज्याच्या बळावर योगी प्रेम आणि सहानुभूतीने आपल्या सहजीवांना आपल्याकडे आकर्षित करतात.

बिच्चूला येऊन आठ दिवस झाले होते. एका संध्याकाळी उशिरा प्रशिक्षण संपल्या नंतर गुरुजी म्हणाले, "चल बिच्चू, घरी जाऊन जेवण घेऊ. मला भूक लागली आहे." "मला पण" बिच्चू म्हणाला. अंबिका विजय व्यायाम शाळा बंद करून ते गुरुजींच्या घरी गेले.

ते जेवणाची वाट पाहत, गप्पा मारत असताना, बिच्चू म्हणाला "मामा, तू मला बऱ्याच गोष्टी शिकवल्या आहेत. आज मला जे माहित आहे ते मी तुम्हाला दाखवतो." बिच्चूने त्यानंतर गुरुजींनी यापूर्वी कधीही न पाहिलेले असे चकित करणारे प्रात्यक्षिक दाखवले. त्याने पोट मागच्या बाजूला पाठीपर्यंत आणून दाखवले. त्यानंतर पोटात डाव्या, उजव्या आणि मध्यभागी आतड्यांमधील हालचालींवर नियंत्रण कसे ठेवता येते हे दाखवले. त्यानंतर त्याने दोन्ही हातांच्या आधारे उभे राहून दाखवले. नंतर हळू हळू फक्त एका हाताच्या तळव्यावर स्थिर उभा राहिला. पण

तो तिथेच थांबला नाही. तो फक्त हाताच्या पाच बोटावर उभा राहिला. आणि शेवटी तर त्याने एका बोटावर कसे उभे राहता येईल हे गुरुजींना दाखविले!

गुरुजी हे सर्व आश्चर्यचकित होऊन पाहत होते. पण या प्रात्यक्षिकांचा उत्तरार्ध अजून बाकी होता. त्याने गुरुजींना त्याच्या छातीला स्पर्श करून त्याच्या हृदयाचे ठोके बघण्यास सांगितले. गुरुजी हृदयाचे ठोके बघत असतानाच त्याने अचानक हृदयाचे ठोके बंद करत काही मिनिटे त्याच अवस्थेत राहिला. पुढे, त्याने हृदयाचे ठोके शरीराच्या एका भागापासून दुसऱ्या भागात कसे जाऊ शकतात हे दाखवले. त्याच्या हृदयाची धडधड छातीत ना जाणवता त्याच्या नाभीत जोरदारपणे जाणवू लागली. मग त्याने नाभीतील ठोके थांबवत त्यांना मागच्या बाजूस आणि त्यानंतर इतरत्र हलवले.

या सर्व गोष्टींनी गुरुजी स्तंभित झाले. त्यांनी स्वतः आत्तापर्यंत आपल्या छातीवर भरलेला ट्रक वाहून नेणे, उघड्या हातांनी प्रचंड खडक फोडून घेणे इ. सारख्या बऱ्याच शारीरिक क्षमता आत्मसात केल्या होत्या. पण या किशोरवयीन मुलाने दाखवलेले हे एक सूक्ष्म शारीरिक नियंत्रण त्यांनी कधीही ऐकले, बघितले किंवा शिकले

नव्हते. गुरुजींना त्वरीत कळले की हि शरीर नियंत्रणातील पुढील पायरी आहे. हे शिकलेच पाहिजे.

गुरुजी हे सर्व शिकू शकले का? जसे तो गुरुजींकडून बरेच काही शिकला होता त्याप्रमाणे त्या लहान मुलाने त्यांना हे कसब शिकवले काय? पुढील अध्यायात याबद्दल अधिक समजून घेऊ.

अध्याय २४ : हुकलेली संधी आणि शोध सुरू

अध्याय २३ मध्ये आपण वाचले कि गुरूजी आणि बिच्चू मध्ये गुरू-शिष्याचे नाते निर्माण होते आणि एक दिवस बिच्चू गुरूजींना शरीर नियंत्रणाचे आश्चर्यचकित करणारे प्रात्यक्षिक करून दाखवतो. आता पुढे बघू या.

या प्रात्यक्षिकांनी प्रभावित होऊन गुरूजी बिच्चूला हे शिकवण्याची विनंती करण्याचा विचार करतात. पण, दुर्दैवाने गुरूजींचा "शिक्षका"चा अहंकार मध्ये आला - "हा लहान मुलगा जो माझा चेला आहे, त्याला मी शिकवण्याची विनंती करणे हा माझा अपमान होईल, मी अप्रत्यक्षरित्या त्याच्या नकळत शिकण्याचा प्रयत्न करेल." त्यांनी आपले आश्चर्य आणि उत्कंठता लपवून ठेवत आपल्याला हे आधीच माहित असल्याचे दाखवले.

त्यानंतर दोघेही जेवण करून निद्राधीन झाले. नेहमी प्रमाणे गुरूजी पहाटे लवकर उठले, आणि पहातात तर बिच्चू तेथे नव्हता. त्यांनी त्याला घराच्या आसपास शोधले पण तो दिसला नाही. तो नेहमीप्रमाणे सायंकाळी व्यायाम शाळेत भेटेलच असा विचार करत

गुरुजी कामावर गेले. पण बिच्चू जेव्हा संध्याकाळीपण व्यायामशाळेत आला नाही तेव्हा गुरुजींना दुःख होऊ लागले. दुसऱ्या दिवशी पण बिच्चूचा पत्ता नव्हता. बिच्चू जाऊन असेच दिवसामागून दिवस आणि आठवडे गेले. त्याला शोधण्यासाठी गुरुजींनी व्यायामशाळेतील मुलांना रावेर सभोवतालच्या सर्व दिशांना पाठविले, पण त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. या थोड्याशा अवधीत त्यांच्यात कसे दृढ नाते निर्माण झाले हे गुरुजींना समजलेच नाही आणि आता बिच्चू सोडून गेल्यावर त्यांना हे जाणवले. त्यांना ह्याच दुःखाने ग्रासले. बिच्चूचे एखाद्या ऋषीसारखे व्यक्तिमत्व, त्याचे बोलणे, वागणे विसरणे शक्य नव्हते. त्याच्या आठवणींमध्ये गुरुजींची झोप उडाली. जणू काय त्यांचा एक अविभाज्य भागच त्यांना या जगाच्या काळोख्या महासागरात संघर्ष करण्यासाठी एकटे, अपूर्ण ठेवून निघून गेला. व्यायामशाळा, कुस्ती, मल्ल-खांब, गुंडांवर विजय, या सारखे यश या दुःखा पुढे काहीच नव्हते.

पुढेही बरेच महिने आणि वर्षे गुरुजींनी पोलीस दलातील ओळखीच्या आधारे बिच्चूला शोधण्याचे असफल प्रयत्न केले. हवेत विरून गेल्या सारखा तो नाहीसा झाला. गुरुजींना मग एक जाणीव होऊ लागली - त्यांना काहीतरी शिकवण्यासाठी, त्यांच्या

जीवनाचा मार्ग बदलवण्यासाठी, अर्थपूर्ण जीवनाचा मार्ग उघडण्यासाठीच बिच्चू त्यांच्या आयुष्यात आला होता. त्यांच्या हाकेला प्रतिसाद देण्यास गुरुजी चुकले होते. ती सुवर्ण संधी थोडक्यात गमावली होती. या जाणिवेने तर त्यांचे दुःख आजून वाढले. मनात एक अपराधी भावना निर्माण झाली. याच स्थितीत काही आठवडे गेल्यावर, त्यांनी स्वतःला सावरले. त्यांच्या अंतर्मनाने ग्वाही दिली कि आता यावर दुःख करत बसणेपेक्षा बिच्चूचा सूक्ष्म संदेश समजून घेऊन त्यावरच जीवन समर्पित करणे म्हणजेच बिच्चू बरोबर असणे होईल.

तीव्र अंतःप्रेरणेने, बिच्चूने दाखवलेल्या कसबां बदल ते मित्रांना, नातेवाईकांना सांगू लागले. तेव्हा वयस्कर आणि जाणकार लोकांनी लक्षात आणून दिले कि शरीरावर असे सूक्ष्म नियंत्रण केवळ योगाद्वारेच शक्य आहे. गुरुजींच्या मनात विचार येऊ लागले - "बिच्चू योगी तर नव्हता?" खरेतर तो एखाद्या योग्यासारखाच दिसत असे - तेजस्वी डोळे, कायम हसरा चेहरा, तजेलदार त्वचा, दमदार, स्पष्ट आवाज, किरकोळ परंतु मजबूत, चपळ शरीरयष्टी, त्याच्याभोवती एक विशिष्ट तेज, आणि कमरेभोवती फक्त (लज्जारक्षणार्थ) भगवा फडका. "हो नक्कीच! तो उच्चकोटीचा योगीच होता. त्याला मी योग शिकायला हवा होता. माझ्याकडे

अजूनही वेळ आहे. मी योग शिकलाच पाहिजे” - अखेर गुरुजींनी ठरवले.

हाच तो क्षण होता जेव्हा गुरुजींचा योगप्रवास - एक खडतर प्रवास सुरू झाला. त्यांच्या या शोधाच्या प्रारंभात त्यांनी काय शिकले ते जाणून घेऊ पुढच्या अध्यायात.

अध्याय २५ : योग शिकण्याचा प्रथम प्रयत्न

काही कालावधीनंतर गुरुजींनी बिच्चू सापडण्याची आशा सोडून दिली. पण, बिच्चू आणि त्याने दाखवलेले कसब गुरुजींच्या मनात नेहमी घोळत असत. रात्री-अपरात्री गुरुजींची झोप मोडत असे आणि ते ही योग शिकण्याची दाराशी आपोआप चालून आलेली संधि गमावल्याबद्दलच विचार करत राहत. पण स्वस्थ बसून चुकीबद्दल रडत राहणे हे गुरुजींना कधीच मान्य नव्हते. बिच्चूने दाखवलेले पोटाला नियंत्रित करण्याचे विधी शिकण्याचे प्रयत्न गुरुजी करू लागले. काही काळानंतर गुरुजींना समजले की याला नौली विधी म्हणतात. काही आठवडयानंतर, त्यांना हे थोडेशे जमू लागले. बिच्चूने दाखवलेले अन्य विधी पण करण्याचे प्रयत्न गुरुजी करू लागले – त्यातील काही त्यांना जमल्या, तर काही मध्ये ते अयशस्वी झाले.

एकंदरीत, या प्रगतीवर ते खूष नव्हते. परंतु योगामध्ये पुढचा प्रयत्न कसा करावा याची खात्री नसल्याने गुरुजी दिसणारे प्रत्येक दरवाजे योगा शिकण्यासाठी ठोठावू लागले. अशाच एका पाठपुराव्यात, कोणीतरी त्यांना माहिती दिली की उत्तर-भारतातील

अलीगढ मधील एक प्रकाशकाने “योगासन” वर पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. आशेचा हा थोडा प्रकाश पाहून आनंदित होत गुरुजींनी प्रकाशकाला ही पुस्तके त्वरित पाठवण्यासाठी पत्र लिहिले. काही आठवडयानंतर, गुरुजींना स्थानिक पोस्ट ऑफिस मधून त्यांच्यासाठी आलेले पार्सल गोळा करण्यासाठी फोन आला. “योगासन” वरचे मागवलेले पुस्तक आल्याच्या खुशीत गुरुजींनी ते पार्सल स्थानिक पोस्ट ऑफिस मधून त्वरित घेतले. आणि अत्यंत अधीरतेने गुरुजींनी पार्सल उघडून बघितले. पार्सलमधील सामग्री पाहून गुरुजींना धक्काच बसला. योगासनांचे नसून ते ‘भोगासन’ किंवा पोर्नोग्राफीवरची पुस्तके होती!! ओशाळलेल्या स्थितीत गुरुजींनी ती अश्लील पुस्तके (नव्हे विनाशाची सामग्री) त्वरित आपल्या घराच्या मागील मोकळ्या जागेत नेऊन जाळून टाकली! योग शिकण्याचा त्यांचा पहिला प्रयत्न अशा प्रकारे असफल झाला. आयुष्याच्या उत्तरार्धात, गुरुजींनी एकदा नमूद केले आहे की जर त्यांनी ती पुस्तके त्वरित नष्ट केली नसती तर ते जीवनात एक अतिशय वेगळी व्यक्ती झाले असते.

दरम्यानच्या काळात गुरुजींचे इतर सामाजिक कार्य पण चालूच होते. २६ जुलै १९४३ रोजी, स्थानिक वृत्तपत्र ‘दैनिक समाचार पत्रिका’ने गुरुजींचा महत्त्वपूर्ण योगदानाचा अहवाल देऊन

त्यांचा गौरव केला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात मित्रपक्ष सैन्याला मनुष्यबळाची तीव्र कमतरता होती. यासाठी भारताच्या ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतीयांना सशस्त्र दलात सहभागी होण्याचे आवाहन केले होते. गांधींनी ब्रिटीशांच्या आवाहनाचे समर्थन केले होते आणि भारतीयांना सर्व मतभेद बाजूला ठेवून ब्रिटीशांशी सैन्यात सामील होण्यासाठी सांगितले होते. सावरकरांनी सुद्धा हिंदूंनी सैन्यात भरती होऊन सैन्यात हिंदूंची संख्या वाढवण्याची हि उत्तम संधी सोडू नये असे जनतेला सांगितले. त्यानुसार, भरती मोहिमेला संपूर्ण भारतभर काही महिन्यांतच वेग आला आणि त्याने रावेर टाउनशिप गाठली. जिल्हाधिकारी कार्यालयाने या मोहिमेसाठी जोरदार प्रयत्न करत रावेर मधील रहिवाशांना सैन्यात सामील होण्याचे आवाहन केले. परंतु, तेथील रहिवाशांचा प्रतिसाद खूपच कमी होता. वारंवार प्रयत्न करूनही जिल्हाधिकारी कार्यालयाला यश येत नव्हते. काय घडत आहे हे समजण्यास अक्षम असल्यामुळे निराश झालेल्या जिल्हाधिकारी कार्यालयाने गुरुजींना रावेर मधील आपला प्रभाव वापरण्याची विनंती केली. गुरुजींनी ही मदत सहजतेने नाकारली असती, परंतु या मोहिमेचे समर्थन त्यांचे आदर्श गांधी यांनी केले असल्याने यासाठी मदत करण्याचा निर्णय घेत त्यांनी या प्रकरणाची चौकशी सुरू केली. गांधींच्या विचारांना विरोध करणाऱ्यांनी अफवा पसरवल्यामुळे हे

अभियान अयशस्वी झाल्याचे त्यांना कळले. अशिक्षित रहिवाशांचा असा गैरसमज केला गेला होता की प्रथम त्यांची भरती होईल आणि नंतर पूल बांधणे सुलभ करण्यासाठी मानव बलिदान विधीमध्ये ठार मारले जातील! गुरुजींनी तेथील रहिवाशांना खरी परिस्थिती समजावून सांगितली. त्यांनी आकर्षक पगार, व सुविधा आणि सशस्त्र सैन्यात त्यांच्यासाठी असलेल्या संधीची सर्व माहिती दिली. त्यांच्या या उपक्रमाला यश मिळाले. मोहिमेच्या शेवटी, गुरुजींना रावेरमधील ३१९ रहिवासी सशस्त्र सैन्यात भरती करण्यात यश आले. सांगायला नकोच, जिल्हाधिकार्यांनी गुरुजींचे मनापासून आभार मानले.

यानंतर, अजून एक अशी घटना घडली जी गुरुजींच्या नेतृत्वाची आणि रावेर शहरातील रहिवाशांच्या ऐक्याची कसोटी घेईल. रावेरवर एक असे संकट येणार होते ज्याचा प्रतिकार वेग आणि अखंड समन्वयाने दिले जाणे आवश्यक होते. हे संकट काय होते आणि त्या पासून रावेर वाचू शकले का ते आपण पुढील अध्यायात बघू.

अध्याय २६ : रावेर वर संकट कोसळते

याच समयास, एका दिवशी रावेरच्या स्थानिक प्राथमिक शाळेची तीन मजली इमारत अचानक कोसळली. शाळेची सकाळची प्रार्थना होऊन शिकवणे सुरू होणार ईतक्यात निकृष्ट दर्जाचे पूर्ण बांधकाम- अगदी भिंतीसहित खाली ढासळले. अशा दुर्घटनां मध्ये बचाव कार्याच्या प्रतिसादाच्या शीघ्रतेवर त्यातील जिवीत हानीचे प्रमाण अवलंबून असते - हा एक अलिखित नियम आहे. रावेरसारख्या दुर्गम भागात एकतर सरकारी बचाव व्यवस्था अस्तित्वातच नसते किंवा शहरातून तशी मदत येण्यास निराशाजनक लांब वेळ लागतो. अशा परिस्थितीत, बचाव कार्य पूर्णतः स्थानिक नागरिकांच्या पुढाकारावरच अवलंबून असते. या अपघातानंतर काही क्षणातच गुरूजींचा तरुण संघ बचाव कार्यासाठी कार्यान्वित झाला. गुरूजींच्या संघाला नंतर अधिक गावकरी येऊन मिळाले. या सर्व स्वयंसेवकांनी तो दिवस व ती रात्र पडक्या ईमारतीवर अविरत काम करत मलब्यात अडकलेल्या एकुण एक मुलाला सुखरूप बाहेर काढले. देवाच्या कृपेने कोणतीही जिवीत हानी झाली नाही. जर रावेरच्या रहिवाशांनी गुरूजींच्या नेतृत्वात हि उत्कृष्ट एकता दर्शविली नसती आणि

गुरुजींच्या नेतृत्वाखाली तरुणांचे प्रस्थापित जाळे नसते, तर प्रतिसाद खूपच हळु झाला असता आणि त्या दुर्दैवी दिवशी जिवीत हानी अटळ होती. गुरुजींना जाणीव झाली कि जरी जिवीत हानी टळली तरी इमारतीच्या मलब्याखाली दबलेल्या मुलांचे भयावह दृश्य आयुष्यभर रहिवाशांच्या मनावर कोरलेले राहिल. बरेच महिने गुरुजी सतत गावकऱ्यांशी धीराचे बोल बोलून त्यांच्यावर झालेल्या या विपरीत मानसिक परिणामाचा उपचार करत होते.

रसलपुरच्या मोहिमेतील गुरुजींचे अधिकारी फौजदार मराठे यांना याचवेळी अकोला जिल्हा तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. रसलपुरच्या माफियाने रचलेल्या राजकीय सापळ्यामुळे फौजदार मराठे यांना निलंबित केले गेले. परिणामी त्यांच्या परिवारावर मोठे आर्थिक संकट ओढावले. तेव्हा पासून गुरुजी मराठे परिवाराच्या सतत संपर्कात राहून मानसिक आधार देत त्यांचे मनोबळ टिकवण्यासाठी प्रयत्नरत होते. गुरुजींनी पुढाकार घेऊन रावेरच्या रहिवाशांना आवाहन करून त्यांच्यासाठी आर्थिक मदत पण ऊभी केली. अशा परिस्थितीत जेव्हा जवळचे नातेवाईक पण विचारत नव्हते तेव्हा गुरुजींच्या मदतीने मराठे परिवार भारावून गेले.

रावेर आणि रसलपुरचे माफिया गुरूजींना अशा प्रकरणात अडकवू शकले नाही म्हणून त्यांनी गुरूजींची या भागातून बाहेर उचलबांगडी करण्याचे प्रयत्न सुरु केले. लवकरच त्यांच्या प्रयत्नांना आणि त्यांच्या राजकीय संबंधितांना यश मिळाले. गुरूजींना दुसरीकडे बदलीची ऑर्डर दिली गेली.

हि जागा होती चोपडाची भयानक वसाहत- कायदा सुव्यवस्थेची ईतकी दयनीय स्थिती असलेले ठिकाण कि जेथे पोलीस सुध्दा नेहमी दुसरीकडे बदलीच्या प्रयत्नात असत. महाराष्ट्रातील गुन्हेगारीचे सर्वाधिक प्रमाण असलेल्या ठिकाणांपैकी एक शहर अशी चोपडाची कुप्रसिद्धी होती. तिथल्या सशस्त्र टोळ्या म्हणजे सैन्यदलातील तुकडीच वाटावी.

या बदली बदल माहित झाल्यावर गुरूजींच्या कित्येक हितचिंतकांनी पोलीस दलातील वरिष्ठां पर्यंतचा आपला वशिला लावून बदली थांबवण्याचे आश्वासन दिले आणि नोकरी गेली तरी तेथे जाऊ नका असे निक्षून सांगितले. खुद्द पोलीस दलातील अनुभवी अधिकाऱ्यांनी गुरूजींना आपल्या व आपल्या परिवाराच्या सुरक्षेसाठी तेथे रूजू न होण्याचा सल्ला दिला. रावेरमधील चांगल्या नेत्यांसाठी आणि तरूणांसाठी गुरूजींचे जाणे

म्हणजे रावेरच्या सार्वजनिक उपक्रमांची मोठी हानी होती. कारण गुरुजीच त्या सर्व विधायक उपक्रमांचा केंद्रबिंदू असत. तरूण मंडळी आणि रावेरकर आपला प्रिय मामा आपल्याला सोडून जाईल म्हणून दुःखी झाले. सर्व अबाल वृद्धांचा आग्रह होता कि गुरुजींनी रावेर सोडू नये आणि त्यांना थांबवण्यासाठी ते काहीही करण्यास तयार होते. काही रहिवाशांचे राजकीय संबंध होते. त्यांनी तर हि बदली थांबवण्याचे अंतर्गत प्रयत्न पण सुरू केले.

परंतु गुरुजींनी सर्वांना हे थांबवायला सांगितले. बदल हा निसर्गाचा नियम आहे आणि बदल नाकारल्यास आपली प्रगती खुंटते. त्याप्रमाणेच पोलीस खात्यात बदल्या तर नित्याच्याच आहेत. आज नाही तर नंतर केव्हा तरी होईलच. हे तत्व सर्वांना समजावून सांगत गुरुजींनी कृतज्ञता पूर्ण साश्रू नयनांनी रावेरला निरोप दिला आणि चोपडा पोलीस दलातील नियुक्ती धोक्याची असूनही ते आव्हान स्वीकारले. पुढे काय घडले? ते बघु पुढील अध्यायात.

अध्याय २७: चोपडा

चोपड्याला रूजू झाल्यावर गुरुजींनी पहिल्या दिवसापासून तेथील परिस्थितीचा अंदाज घ्यायला सुरुवात केली. गुन्हेगारी अधिक असली तरी चोपडामध्ये महत्वाच्या पदांवर काही चांगले नेते होते. चोपड्याचे आमदार माधव पाटील आणि कोशाध्यक्ष मगनलाल शेठ पोतदार यांना जरी माफक यश आले असले तरी गुन्हेगारीवर अंकुश ठेवण्यास ते सतत प्रयत्नरत होते. तेथील पोलीस फौजदार देखील एक कार्यक्षम पोलीस अधिकारी होते.

परिस्थितीचा अभ्यास केल्यावर गुरुजींना आढळले की गुन्हेगारांविरुद्ध रहिवाशांकडून अधिकृत तक्रारीच नोंदवल्या जात नाहीत. अधिकृत तक्रारीशिवाय कोणतीही कठोर कारवाई करणेस पोलीस असमर्थ होते. गुंडांनी निर्माण केलेल्या दहशतीमुळे कोणीही तक्रार द्यायला धजत नसे. हे समजल्यावर गुरुजींनी त्वरित तेथील रहिवाशांशी सक्रिय संवाद साधत सल्ला दिला की स्वतंत्रपणे तक्रार नोंदवण्याऐवजी पिडीत नागरिकांनी एकत्रितपणे तक्रार नोंदवावी. अशा प्रकारे, गुंड कोणालाही एकटे पाडून बदला घेऊ शकणार नाही. हि कल्पना रहिवाशांना पसंत पडली. तेथे

शेकडो पोलिस कर्मचारी कार्यरत असूनही यापूर्वी कोणालाही हा विचार आला नव्हता. गुंडांविरुद्ध तक्रारी येणे सुरू झाल्यामुळे गुरुजींच्या अधिकाऱ्यांना गुंडांविरुद्ध गुन्हे-प्रकरणे सुरू करणे सोपे झाले. संपूर्ण तपासणी करत समस्येच्या मुळाशी जाऊन योग्य कृती करायची ही गुरुजींची वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य शैली होती. खरेतर रहिवाशांना तक्रारी नोंदवण्यास प्रोत्साहित करणे हे त्यांच्या नोकरीच्या अखत्यारीत नव्हते. तरीही त्यांनी आपल्या कामाबद्दल च्या आत्मीयतेमुळे ते केले.

स्वतःसाठी आवडी बाळगणे चांगले असते, परंतु आपल्या आवडींबद्दल इतरांमध्ये गोडी निर्माण केल्याने जास्त समाधान प्राप्त होते. चोपडयात स्थिर स्थावर होताच फक्त परिवार आणि नोकरीच्या कक्षेतच सीमित न राहता आणि तेथे कोणत्याही रहिवाशांशी पूर्व परिचय नसताना गुरुजींनी तेथील समाज जीवनात सक्रिय सहभाग घेतला. आपल्या नोकरीच्या अधिकृत कर्तव्याच्या अनुषंगाने गुरुजींनी व्यायाम शाळा आणि पोवाड्या ची आवड असणाऱ्या मंडळींचा शोध सुरू केला. गुरुजींनी शोध घेतला असता पोवाड्यांची आवड असलेले काही रहिवासी त्यांना तेथे भेटले. त्यांनी एकत्र येत एक पोवाडा मंडळ सुरू केले. तेथील शाळेच्या मैदानात ते त्यांचे पोवाड्याचे छोटे कार्यक्रम करू लागले.

समाजातील लोकप्रिय आणि समाज हितासाठी शहिद झालेल्या वीरांना समर्पित केलेले त्यांचे पोवाडे रहिवाशांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय झाले.

चोपडा येथे एक व्यायामशाळा होती. पण त्यात सुधारणा करण्यास भरपूर वाव होता. गुरुजी या व्यायामशाळेत सामील झाले आणि तेथील तरुणांना त्यांनी आपले विविध शारीरिक कसब करून दाखवले. काही वेळातच गुरुजी त्यांचे आदर्श बनले. काही महिन्यांतच व्यायाम शाळा विविध व्यायाम प्रकारांनी गुंजू लागली. या सकारात्मक ऊर्जेने अनेक पोलिस आणि असंख्य तरुण व्यायाम शाळेकडे आकर्षित झाले. गुरुजींच्या कार्याचा संदेश तेथील रहिवाशांमध्ये पसरला. आपल्या उत्कृष्ट नेतृत्वाने त्यांनी निष्क्रिय व्यायाम शाळेत जीव ओतून असा काया पालट केला कि व्यायाम शाळेच्या क्षमतेपेक्षा जास्त तरुण सभासद तेथे प्रशिक्षणासाठी येऊ लागले. त्यानंतर आणखी काही आठवड्यातच व्यायाम शाळा सदस्यांना कमी पडू लागली!

अध्याय २८ : जय हिंद व्यायाम शाळा

गुरूजींनी या समस्येचे सुवर्ण संधीत कसे रूपांतर केले हे आपण बघू. अधिक सदस्यांना सामावून घेण्यासाठी, त्यांना व्यायाम शाळेपासून वंचित राहावे लागू नये म्हणून गुरूजींनी एका नवीन व्यायाम शाळेची योजना आखली. काही सम विचारी रहिवाशां बरोबर गुरूजींनी हा प्रकल्प सुरू केला. हि नवीन व्यायाम शाळा म्हणजेच जय-हिंद व्यायाम शाळा – चोपड्याच्या इतिहासात आणि गुरूजींच्या जीवनातील एक सुवर्ण पर्ण.

या प्रकल्पासाठी गुरूजींनी अनेक स्थानिक रहिवाशांशी संपर्क प्रस्थापित केला. जूनी व्यायाम शाळा गुरूजींनी किती समर्पित भावनेने आणि वेगाने कार्यान्वित केल्याचे ताजे उदाहरण समोर असल्याने, रहिवाशांनी या प्रकल्पासाठी गुरूजींना पूर्ण सहकार्य दिले. हि व्यायाम शाळा उभारण्यासाठी गुरूजींना रात्र-दिन मेहनत करावी लागणार होती. गुरूजींनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. परिणामी सर्व रहिवाशांच्या आणि तरूणांच्या आवडीची, शक्ती संवर्धनाची एक पूर्ण सामग्री युक्त

व्यायाम शाळा उभी राहिली. गुरूजी या व्यायाम शाळेचे सर्वे-सर्वा होते - स्थापक, कार्यवाहक, प्रशिक्षक, आणि समुपदेशक पण!

जय-हिंद व्यायाम शाळेत गुरूजींनी समर्पिततेने तरूणांना कुस्ती आणि अन्य लढाईच्या विद्यांचे प्रशिक्षण दिले. बरीच मुले हे प्रशिक्षण घेण्यास मनापासून उत्सुक होती परंतु घरातील गरिबीमुळे त्यांना सकस शक्तीवर्धकच काय पण पोटभरहि अन्न मिळत नसे. अशा अपुऱ्या निकस अन्नामुळे त्यांची व्यायामात प्रगती अशक्य होती. इथेही गुरूजींनी पुढाकार घेत स्थानिक धनिक मारवाडी व्यापारांना आवाहन केले. या व्यापाऱ्यांच्या देणगीतून गुरूजींनी गरीब मुलांसाठी प्रशिक्षण काळात कायम दुध आणि सकस, पौष्टिक अन्न दिले. या मुलांना गुरूजींनी आसपासच्या गावातील कुस्तीच्या फडात उतरवले. लवकरच हि गुरूजींची प्रशिक्षित मुले पण कुस्ती जिंकून मानाचे पान मिळवू लागले. त्यांच्यापैकी बरेच तरुण या भागात प्रसिद्ध कुस्तीवीर बनले आणि गुन्हेगारीबद्दल कुप्रसिद्ध असलेल्या चोपडा गावाला त्यांनी चांगला नाव लौकिक प्राप्त करून दिला.

जय-हिंद व्यायाम शाळा फक्त शारीरिक प्रशिक्षणाचीच जागा नव्हती. व्यायाम शाळेच्या यशामुळे प्रभावित बरीचशी गुन्हेगारी

प्रवृत्तीचे मुलेपण तेथे आकर्षित झाली. कालांतराने, गुरूजींच्या अखंड समुपदेशन आणि मार्गदर्शनाने हि मुले विधायक मार्ग स्वीकारत चांगले नागरिक बनले. गुरूजींवरच्या विश्वासामुळे ते गुन्हेगारी जगातील घटनांसंबंधी महत्त्वाचे धागे-दोरे व गुप्त स्वरूपाची माहिती गुरूजींना स्वतःहुन देत असत. परिणामी, पोलीसांना गुन्हेगारी टोळ्यांवर कारवाई करणे सोपे झाले. आणि येथूनच आनंदी, हसत-खेळत असणाऱ्या जय-हिंद व्यायाम शाळेचा चोपडयातील गुन्हेगारी जगाशी संबंध आला आणि पुढे संघर्ष सुरू झाला. यातूनच गुरूजी आणि चोपडा गुन्हेगारी जगातील कुख्यात डॉन नबू पहिलवान समोरा समोर आले.

अध्याय २९ : नबू पहिलवानाशी सामना

अशाच एका खबरीप्रमाणे, गुरुजींनी एका ठिकाणी छापा टाकत एका अल्पवयीन मुलीला नबू पहिलवानाच्या तावडीतून वाचवले. (हि मुलगी मुंबईतील एका नामांकित व्यक्तीची बहीण असल्याचे नंतर उघडकीस आले.) गुन्हेगारी कारवाया आणि कपटीपणा मुळे कुख्यात असलेल्या नबू बरोबर गुरुजींचा हा प्रथम संपर्क होता. अतिशय क्रूर, विश्वासघातकी, स्त्री-लोलुप नबूने ताकदीच्या बळावर अनेक स्त्रीयांना वेश्या व्यवसायात ढकलले होते. तो राजकारणातही तितकाच कुटील होता. तो एकीकडे हिंदू गुंडाच्या टोळ्यांना वापरून गुन्हे करत असे आणि दुसरीकडे चोपडयातील हिंदू आणि अल्पसंख्याक जाती मध्ये खुबीने वितुष्टहि निर्माण करत असे. कोणत्याही छोट्याशा प्रसंगातून दंगल घडविण्याची संधी तो सोडत नसे. अशा प्रत्येक संधीतून स्वतःला अल्पसंख्याक जातीचा कैवारी, नेता असल्याचा देखावा करत असे.

या छाप्यात सबळ पुराव्याअभावी त्याला अटक करता आली नाही. परंतु त्याला लवकरच गजाआड करण्याचा गुरुजींनी निश्चय

केला. नबूच्या गुन्हेगारी सामर्थ्यामुळे आणि दबदब्यामुळे गुरुजींच्या कोणत्याही पोलिस मित्रांने मात्र या साठी पाठिंबा दिला नाही. परंतु गुरुजींचा निश्चय आणि कर्तव्य निष्ठतेची जाणीव यापेक्षा जास्त तीव्र होती. नेहमी सशस्त्र अंगरक्षकांनी वेढलेल्या नबूला अटक करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण देण्यासारखे होते. संपूर्ण विभागाने गुरुजींची थड्या केली. पण गुरुजींचा आत्मविश्वास डळमळला नाही. त्यांच्या अंतर्मनाने ग्वाही दिली की नबूला अटक करण्यात ते यशस्वी होतील. गुरुजींनी सर्व प्रयत्न करत पुरावे गोळा करून नबूला अटक करण्यासाठी त्याच्यावर फौजदारी गुन्हा दाखल केला.

शेवटी अटक वॉरंट निघाला. गुरुजींचा 'सतर्क' अधिकारी आधीच सुट्टी घेऊन आदल्या दिवशीच चोपड्यातून गायब झाला होता. त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांनी तर आधीपासूनच पाठ फिरविली होती. आता नबूला अटक करण्याची जबाबदारी गुरुजींच्या खांद्यावर पडली. पुढे काय होईल हे माहित नसल्याने गुरुजी नबूला अटक करण्यासाठी एकटेच निघाले! पण देवाने आपल्या एकट्या सैनिकाचे रक्षण करण्यासाठी स्वतःचे सैन्य पाठवले!! चोपडा बस स्टँड जवळ जय-हिंद व्यायाम शाळेतल्या काही मुलांनी गुरुजींना बघितले.

"मामा, तुम्ही इथे कशासाठी आले आहेत?" - मुले.

"मी नबूला अटक करण्यासाठी जात आहे. त्याच्यासाठी अटक वॉरंट आहे." गुरुजी म्हणाले.

मुलांना त्वरित गुरुजींवर येणाऱ्या धोक्याची जाणीव झाली. त्यांना माहित होते की गुरुजींना रोखण्याचा प्रयत्न करणे निरूपयोगी आहे. त्यांनी गुरुजींना काही वेळ तेथे थांबण्यास सांगितले. काही वेळातच जय-हिंद व्यायाम शाळेच्या पूर्णतः सशस्त्र मुलांचा एक मोठा समूह गुरुजींच्या सभोवती जमा झाला. छगन कासार आणि बाबुराव चौधरी यांनी गुरुजींना समोरून कव्हर केले आणि गुरुजी संपूर्ण सैन्यासोबत नबूच्या अड्ड्यावर आले. गुरुजींबद्दल व्यायाम शाळेच्या मुलांचे इतके प्रेम होते की ते त्यांच्या साठी आपले प्राण देण्यास तयार झाले. गुरुजींनी त्यांना काय दिले? प्रेमाशिवाय काही नाही.

नबु, राजा सारखा त्याच्या टोळीच्या जवळपास पन्नास माणसांच्या वेढ्यात बसला होता.

"ये मामा. तुला मला अटक करायची आहे?" नबुने हसत हसत गुरुजींना विचारले. अटक वॉरंट ची बातमी त्याला आधीच पोहोचली होती.

"हो नबू. माइयाकडे अटक वॉरंट आहे. अटकेला विरोध न करता माइयाबरोबर चल." गुरुजींनी उत्तर दिले.

नबुने थोडा वेळ विचार केला. गुरुजी पोलिसांच्या गणवेशात होते. त्यांच्यावर आता हल्ला केल्यास त्याचे गंभीर परिणाम होतील. गुरुजीं बरोबर ची मुले या प्रदेशातील सर्वोत्तम कुस्तीपटू आणि सशस्त्र लढाईच्या कलेत पारंगत होती. कोणत्याही प्रतिकाराचा परिणाम म्हणजे गंभीर रक्तपात आणि एक अपमानजनक पराभव ज्यामुळे त्याच्या टोळीचे नैतिक बळ ढासळू शकते.

“ठीक आहे मामा. मी तुझ्याबरोबर येतो, पण बिना हात कड्यांनी.” नबूने प्रस्ताव ठेवला.

गुरुजींनी मान्य केले. अटकेची बातमी ऐकून आणि नबूला नेणाऱ्या गुरुजींना आणि त्यांच्या गटाला बघून मोठा जमाव त्यांच्या मागे पोलीस ठाण्याकडे जाऊ लागला. गुरुजींच्या गटाने नबूला पोलीस ठाण्यात आणले. गुरुजींनी चौकशीसाठी नबूला तुरुंगात ठेवले.

स्थानिक राजकारणी नबूला जामीन राहून लवकरच सोडवतील, हे गुरुजींना ठाऊक होते. पुढच्या दोन दिवसांत चौकशी करणाऱ्यांनी नबू कडून शक्य होईल तितकी माहिती काढली.

तिसऱ्या दिवशी ँका राजकीय पक्षाच्या नेत्यांनी नबूला जामीनावर सोडवला.

नबुच्या अटकेमुळे अल्पकाळ टिकणारे तरी बरेच सकारात्मक परिणाम झाले. याने अंडरवर्ल्डला ँक संकेत दिला की नबू सारख्या भयंकर डॉनला अटक केली जाऊ शकते तर कोणीही कायद्याच्या आवाक्याबाहेर नाही. अटकेमुळे पोलिस दलाचे नैतिक बाळ वाढले. यामुळे रहिवाशां मध्ये तसेच पोलिस दलात गुरुजींबद्दल मोठा आदर निर्माण झाला.

जय-हिंद व्यायामशाळेच्या मुलांमधील ँकी पूर्वीपेक्षा अधिक मजबूत झाली.

अध्याय ३० : आढानानातुन प्रगती

“छिन्नी हातोडीचा घाव, करी दगडाचा देव, खाई दैवाचे तडाखे, त्याचं मानूस हे नाव” गुरुजींच्या आयुष्यातील काही प्राणघातक घटनांचा मागोवा या अध्यायात घेऊ या.

दरवर्षी, चोपड्याच्या भव्य रथ यात्रेतील सुंदर सजवलेला रथ आणि ढोल – ताशा - लेझीमचे खेळ बघण्यास हजारांच्या संख्येने गर्दी जमत असे. १७ ऑक्टोबर १९४५ रोजी रथ यात्रेच्या वेळी सुरक्षेची जबाबदारी गुरुजीं वर होती. नबूने त्याच्या अटकेचा वचपा काढण्याची योजना आखली. पोलिसांचे खबरे आणि गुरुजींच्या विश्वसनीय लोकांनी गुरुजींना या योजनेबद्दल सावध केले होते. नेहमीप्रमाणे गुरुजींनी आपल्या जिवाच्या धोक्याकडे दुर्लक्ष केले. जीव गमावण्याच्या भीतीपेक्षा कर्तव्य पूर्ति त्यांना महत्त्वाची होती. त्यांचे हितचिंतक यात्रेच्या सुरक्षेत गुरुजींनी सामील होऊ नये असे विनवत असतांनाही, गुरुजींच्या आईने मात्र त्यांना कर्तव्य बजावण्यास पूर्ण साथ दिली. आईने मिरवणुकीच्या आदल्या रात्री तलवारीला स्वतः धार लावून ती गुरुजींकडे दिली! (ही एक वेगळी बाब आहे की गुरुजींना ती तलवार वापरावी लागली नाही, व्यायाम शाळेच्या मुलांनी मिरवणुकीत गुरुजीं भोवती राहून त्यांचे रक्षण

केले!). देवाच्या कृपेने, गुरुजींना कोणतीही इजा झाली नाही आणि रथ यात्रा पण कोणताही हिंसाचार न होता चांगली पार पडली.

दुसऱ्या एका प्रसंगी, गुरुजी, त्यांचे दोन अधिकारी आणि पोलीसांच्या एका पथकाने जवळच असलेल्या नांदुरे गावात धनजी डाकूच्या घरी छापा टाकून त्याला अटक केले. त्या नंतर गाव-प्रमुखांनी पोलीस पथकाला रात्री उशिरा पर्यंत इतकी मेजवानी दिली की पोलीस पथकातील सारेच कमी जास्त प्रमाणात नशेत बेहोश झाले – फक्त दोन व्यक्ति वगळता – गुरुजी जे कधीही मद्य प्राशन करत नसत आणि अटकेतला डाकू ज्याला मद्य देण्याचा प्रश्नच नव्हता. मद्यधुंद अवस्थेत, मध्यरात्रीच्या सुमारास, गुरुजींच्या अधिकाऱ्यांनी संपूर्ण गटाला दोन घोडागाड्यांत बसून चोपडा पोलीस स्टेशनमध्ये परत जाण्याचे आदेश दिले. पहिल्या घोडा गाडीत दोन्ही मद्यधुंद अधिकाऱ्यांना आणि अटक केलेल्या डाकूला घेऊन गुरुजी पुढे निघाले. छाप्या दरम्यान जप्त केलेल्या रोकडांचे रक्षण करत उर्वरित मद्यधुंद पोलीस पथक दुसऱ्या गाडीतून येत होते. नांदुरे आणि चोपडा यांच्या दरम्यान असलेल्या घनदाट जंगलातून मध्यरात्रीच्या गडद किरी अंधारात गुरुजी गाडी चालवत होते. त्याचवेळी भाल्यांनी सज्ज असलेल्या सुमारे पंधरा डाकूंच्या गटाने गुरुजींना आव्हान दिले. ते घोडा गाडीजवळ येण्यापर्यंत

गुरुजींना आपली रणनीती ठरवावी लागली. त्यांनी धनजीशी बोलणी करून त्याला आश्वासन दिले की ते त्याच्या अटकेदरम्यान त्याला मदत करतील. जेव्हा धनजी मान्य झाला तेव्हा बेड्या काढून त्याला मोकळा केला आणि दोघे हल्लेखोरांना सामोरे जायला तयार झाले! गुरुजींनी डाकूंना असे भासवले की त्यांचे गाडीतील अधिकारी आणि उर्वरित पोलीस पथक भरलेल्या राईफल ने सुसज्ज आहेत आणि जर कोणीही अटक होण्यास प्रतिकार केला तर ते त्याला ठार करतील. काही डाकूंना हे खरे वाटले आणि त्यांनी समर्पण केले. परंतु काही डाकूंनी गुरुजी आणि धनजीवर हल्ला केला. ‘हंटर’ नावाच्या धातूच्या चाबकाचा वापर करत गुरुजींनी त्यांच्याशी लढा दिला, त्यांना निशस्त्र केले आणि त्यांनाही अटक केली.

आव्हान नाही असे जगात कार्यच नाही. आपल्या कार्यातील आव्हानं शेवटी आपल्याला आत्मविश्वास आणि विकसित व्यक्ति बनवतात. आता हि आव्हानं स्वीकारून प्रगत व्हायचे कि त्यांच्या पासून दूर पळायचे हा वैयक्तिक प्रश्न आहे. पोलीस कार्याने दिलेल्या आव्हानांना स्विकारून गुरुजी अधिक द्रुढ, निर्णयक्षम धैर्यवान, आणि प्रामाणिक व्यक्ती बनले.

अध्याय ३१ : प्रभाव क्षेत्र

वैयक्तिक सुखाचा त्याग केल्याशिवाय भरीव सामाजिक कार्य अशक्य आहे. या तत्वाप्रमाणे पारिवारिक आनंदाचे, समारंभाचे, वा नातेवाईकां बरोबर गाठी भेटिचे वगैरे वैयक्तिक क्षणांपेक्षा पोलिसाची नोकरी, व्यायाम शाळांचे प्रशासन, सामाजिक उपक्रम यांना गुरूजी प्राधान्य देत असत. गुरूजींनी परिवार किंवा नातेवाईकांबरोबर सुट्टी व्यतित केली हे तर ऐकण्यातच नाही. या पार्श्वभूमीवर गुरूजींना कुटुंब वत्सल पुरुष मानणे कठिण असले तरी, आपल्याला दिसेल कि गुरूजींनी गृहस्थ जीवनात परिवार पालन-पोषणाच्या सर्व जबाबदाऱ्या यशस्वी रित्या पार पाडल्या.

गुरूजींच्या त्यागाचा परिवाराला उपयोग झाला नाही किंवा वार्डट परिणाम झाला असेही नाही. किंबहुना, गुरूजींचे उच्च जीवनमूल्य पुढील पिढ्यांसाठी जिवंत उदाहरण ठरले. गुरूजींची मुलं-मुलि, नातवंडं मोठी होतांना गुरूजींच्या कर्म -कौशल्य आणि कार्य पद्धती ने प्रेरित होऊन तसेच अनुकरण करण्याचा मनापासून प्रयत्न करत. परिणामी गुरूजींच्या मुलं-मुलींनी प्राप्त केलेल्या शारीरिक क्षमता मी तो पर्यंत कोणामध्येच बघितल्या नव्हत्या.

हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की गुरुजींचा प्रभाव केवळ परिवारापुरताच मर्यादित नव्हता तर त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकापर्यंत होता. त्यांच्या कडे व्यायाम शाळेत शिकण्यास आलेली चोपड्यातील मुले ही समाजातील सर्वात खालच्या स्तरातील होती. योग्य, विधायक आयुष्य कसे जगावे याबद्दल ते अनभिज्ञ होते. गुरुजींनी ही उणीव भरून काढली. त्या मुलांसाठी, ज्याचे अनुसरण करावे, मार्गदर्शन घ्यावे असे गुरुजी एक आदर्श होते. गुरुजी पासून प्रेरणा घेत त्यापैकी बरिच मुले, जसे गोविंद पोतदार, श्रीकृष्ण टिल्लू, गोपाल याज्ञीक, सीताराम निकम, बाबू चौधरी, अर्जुन सोनवणे - आयुष्यात व्यवस्थित स्थायिक होऊन आपापल्या क्षेत्रातील तज्ञ झाले.

मेहनत आणि नेतृत्व यांच्यामुळे गुरुजींनी हाती घेतलेल्या प्रत्येक कार्यात यश मिळवले. तरीही, बिच्चूच्या आठवणी आणि योगाबद्दलची तळमळ त्यांना नेहमी अस्वस्थ करत असे. येणाऱ्या प्रत्येक लहान-सहान संधीतून योग शिकण्यासाठी ते धडपड करत होते. पण यश खूपच मर्यादित होते. आपल्या शेवटच्या भेटीत गुरुजींना अवाक करणारे कसब दाखवून, त्यातील काहीएक न शिकवता बिच्चू निघून गेला याला आता बरीच वर्षे उलटली.

एखादी व्यक्ती भेटली आणि त्या भेटीत झालेल्या घटना विसरल्या हे सामान्य परिस्थितीत सहज झाले असते, परंतु गुरुजींच्या बाबतीत, जसेजसे दिवस जात होते तसे तसे योगाविषयी ची तळमळ अधिकच वाढत होती. आपण गुरूने घालून दिलेल्या मार्गावर चालू शकत नाही याबद्दल अपराधाची भावना निर्माण होत होती. चोपडया मध्ये, गुरुजींनी काही योगिक तंत्रे साध्य केली आणि ती आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकवली देखील.

अध्याय ३२: अमळनेरला नियुक्ती

१९४३ ते १९४८ या कालावधीत गुरुजी चोपडा पोलीस दलात चोपडा व आसपासच्या खेड्यांत सेवेत होते. या व्यस्त काळात, १९४८ मध्ये गुरुजींच्या कुटुंबात दुसरे पुत्र रत्न - देविदास चे आगमन झाले. वाढत्या कुटुंबाबरोबर कुटुंबाचा खर्च हि वाढू लागला. स्वतः गुरुजी याबद्दल फारशी चिंता करीत नसले तरी असे दिसते की देव आपल्या प्रिय सेवकाच्या छोट्या छोट्या गरजा नकळत भागवत असतो.

गुरुजींच्या परिश्रम व प्रामाणिकपणामुळे जानेवारी १९४९ मध्ये त्यांना पदोन्नती देण्यात आली. पदोन्नतीची नियुक्ती जवळच्या अमळनेर येथे झाली. त्यानुसार गुरुजींनी येथे रुजू होऊन एक घर भाड्याने घेतले. बोरी नदीच्या काठी वसलेले अमळनेर गाव कायदा व सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने शांततामय असले तरी आजूबाजूची गावे कुख्यात गुन्हेगारीने त्रस्त होती. अशा चार गावांच्या - वावडे, जवाखेडे, मंडल, मुडी - कायदा व सुव्यवस्थेची जबाबदारी गुरुजींना देण्यात आली होती. पानझरा नदि च्या काठावर वसलेल्या या गावांत कोळी समाजाची वस्ती अधिक

प्रमाणात होती. यातील वावडे हे गाव गुरुजींच्या पत्नीचे जन्मस्थान आणि सासरचे स्थान होते.

नोकरीत स्थायिक झाल्यावर गुरुजींनी पाहिले की येथे अनेक जुन्या बंद पडलेल्या व्यायामशाळा आहेत. पुन्हा एकदा गुरुजींनी तेथील तरुणांना एकत्र करत आपल्या नेतृत्वाने आणि ऊर्जेने अनेक व्यायामशाळांना पुनर्जीवित केले. काही काळातच, त्यांनी अमळनेर मध्ये अनेक मित्र जमवले. आजच्या प्रगत सोशल नेटवर्किंग सुविधा उपलब्ध असून देखील एखाद्या नवीन, अनोळखी ठिकाणी राहाणे किती कठीण आहे हे नोकरीसाठी जे लोक सतत स्थलांतर करतात त्यांना ज्ञात आहेच. गुरुजींच्या यशस्वी स्थलांतरातून आपण एक शिकतो की जर एखाद्याने निःस्वार्थपणे दिले तर कोणत्याही समाजाचे प्रेम आणि मैत्री जिंकणे कठीण नाही. निःस्वार्थ प्रेम वाटण्याने नक्कीच निःस्वार्थ आणि प्रेमळ मित्र आकर्षित होतात.

मंडल गावात फसवणुकीचे एक तिढे प्रकरण गुरुजींच्या प्रतीक्षेतच होते. जेठमल शेठ - एक सावकार, आपली फसवी युक्ती वापरून अशिक्षित शेतकरी आणि मच्छीमारांचा पैसा आणि जमिनी हस्तगत करून श्रीमंत आणि सामर्थ्यशाली जमीनदार बनला होता.

या अशिक्षित गरिबांना न कळणाऱ्या, न वाचता येणाऱ्या कागदपत्रांवर त्यांच्या अंगठ्यांचे ठसे घेऊन तो त्यांना थोड्या प्रमाणात कर्जाऊ रक्कम देत असे. नंतर हेच कागद दाखवून तो त्यांचे जमिनी किंवा अन्य स्थावर वस्तू लुबाडत असे. हा प्रकार चालविण्यासाठी जेठमलने गुंडांची टोळी पाळली होती - हे गुंड त्याच समाजातील तरुण होते ज्यांना तो लुबाडत असे. फसवणुकीचे आणि बळाचा वापर करण्याचे बेकायदेशीर कृत्य करण्यासाठी या गुंडांचा वापर करून तो स्वतः मात्र कायदेशीर रित्या निर्दोष राहू शकत होता.

ग्रामस्थांच्या अस्वस्थ करणाऱ्या कथांनी गुरुजी दुःखी झाले. सावकाराने वापरलेल्या पद्धतीने त्याच्या वर कारवाई करणे कठीण होते. तरी गुरुजींच्या सदसदविवेक बुद्धीला नुस्ते बघत बसणे मान्य नव्हते. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी गुरुजींनी दोन आघाड्यांवर कृती सुरू केली. प्रथम आपल्या मंडळाच्या सांस्कृतिक उपक्रमांच्या माध्यमातून या खेड्यात सामाजिक प्रबोधनाची धडक मोहीम राबवली. यातून त्यांनी जेठमलच्या कृत्यांचा पर्दाफाश केला आणि या सावकाराकडून आर्थिक मदत घेतल्यास उद्भवणाऱ्या दुष्परिणामांबद्दल ग्रामस्थांना सावध केले. दुसरे म्हणजे, गुरुजींनी ग्रामस्थांशी सक्रिय संवाद साधत त्यांना

जाणीव करून दिली कि त्यांनी कागदपत्रांवर सही केली असली तरी त्यांना त्यांच्या जमिनी परत मिळू शकतील. त्यासाठी पिडीतांनी पुढे येऊन जेठमल विरूद्ध तक्रारी नोंदवण्याचे आवाहन केले. आणि, जेठमलच्या विरोधात असंख्य आरोपपत्र यशस्वीपणे दाखल होईपर्यंत गुरुजींनी हे कार्य अविरतपणे चालू ठेवले.

चिडलेल्या जेठमल आणि त्याच्या चमच्यांनी गुरुजींना अनेक धमक्या दिल्या पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. शेवटी जेठमलच्या विरोधात अटक वॉरंट जारी करण्यात आले. परंतु, ही बातमी आधीच कळण्याने जेठमलच्या वकिलांनी त्वरित जामीन मिळवले आणि गुरुजी आणि त्यांचे सहकारी जेठमलच्या घरी जाऊनहि त्याला अटक करू शकले नाही. परंतु, गुरुजींचाहि निश्चय दृढ होता. काही आठवड्यातच त्यांनी आणखी एक अटक वॉरंट मिळविला. यावेळी, जेठमल साठी कोणतीही कायदेशीर पळवाट नसल्याने त्याने गुंडांची इतकी फौज आपल्या आजूबाजूला गोळा केली की त्याच्या अटकेसाठी गुरुजींना जळगाव पोलिस मुख्यालयातून विशेष पोलिस बंदोबस्ताची व्यवस्था करावी लागली.

या नाट्यपूर्ण अटकेमुळे व गुरुजींनी निर्माण केलेल्या समाज प्रबोधनामुळे अनेक ग्रामस्थांना त्यांच्या जमिनी परत मिळाल्या आणि बरेच लोक या सापळ्यातून वाचले. मंडल गावच्या पोलिस-पाटील आणि इतर ग्रामप्रमुखांनी या कारवाईसाठी गुरुजींना अभूतपूर्व सहकार्य दिले. गरीब, भोळे-भाबडे गावकरी इतके भारावून गेले कि आपल्या प्रेमाची, कृतज्ञेची छोटीशी भेट म्हणून त्यांनी गुरुजींना त्यांच्या सर्वात सुपीक जमिनीचा एक भाग देऊ केला. आपण जे केले ते फक्त आपले कर्तव्य आहे असे समजावत गुरुजींनी नम्रतेने कोणालाही न दुखावता हि भेट नाकारली. मूळ चरित्राकार श्री चव्हाण यांनी या घटनेची सत्यता जाणण्यासाठी मंडल गावाला भेट दिली. त्यावेळी या घटनेला पन्नास वर्षे झाली होती तरी ग्रामस्थांनी गुरुजींचे मनभरून कौतुक केले हे पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले.

अध्याय ३३: योगिक उपचारांचा प्रारंभ

चोपडा आणि अमळनेर येथे कुस्ती, विविध युद्धकला, व्यायाम शाळा हे उपक्रम पूर्व चालनेने सरकत असले तरी त्यांच्या जागी आता बिच्चूने पेरलेले योगाचे बीज-अंकुर घेत होते. येथे गुरुजींची योगाभ्यासात प्रगती बेताची होती, प्रयोग चालू होते. कधी पुस्तक आणि मासिकातून तर कधी मित्र आणि ओळखीतून, गुरुजी एक-एक योग क्रिया शिकत असत आणि हिऱ्याला पैलू पाडावे तसे काळजीपूर्वक उजळणी करून त्यात कौशल्य प्राप्त करत असत. नंतर त्या क्रिया ते मित्रांना शिकवत असत. यात गुरुजींची तज्ञांच्या मार्गदर्शनाशिवाय स्वतः शिकण्याच्या चिकाटीची कल्पना येते.

माझे अनुमान आहे की अमळनेर च्या वास्तव्यात गुरुजींनी निश्चितच बऱ्याच योग क्रियांत कौशल्य प्राप्त केले असावे. याचे कारण असे की गुरुजींकडून सर्वात प्रथम योगिक उपचार लाभलेले जे काही रुग्ण होते, ते अमळनेर चे रहिवासी होते. त्यातील एक उल्लेख करण्यासारखी केस म्हणजे शेतकरी बाजीराव पाटील होय. बाजीराव, गुरुजींची सासुर वाडी वावडे गावातील रहिवासी होता. तरुण, कष्ट करणारा आणि एरवी तंदुरुस्त असणारा बाजीराव अचानक आजारी पडला. स्थानिक डॉक्टरांनी त्याला मुंबई मधील

तज्ज्ञांकडे पाठवले. त्याचे एक मूत्रपिंड निकामी झाल्याचे निदानातून स्पष्ट झाले. पुढील उपचारासाठी जवळपास वीस हजार रुपये खर्च येईल असे सांगितले. त्या दिवसांत एवढी मोठी रक्कम उभी करण्यासाठी बाजीरावला बहुतेक आपली सर्व जमीन विकावी लागली. मुंबईतच उपचार सुरु झाले परंतु बाजीरावच्या प्रकृतीमध्ये फारसा बदल झाला नाही. शेवटी डॉक्टरांनी हार मानली. दुःखी बाजीराव जिवंत राहण्याची कोणतीही आशा न ठेवता मुंबईहून घरी परतला. त्याची परिस्थिती समजल्यानंतर, गुरुजींनी त्याला योगिक शुद्धीकरण आणि आसनांचा प्रयत्न करण्यास प्रोत्साहित केले. पण अशक्त, आजारी शारीरिक स्थितीमुळे बाजीरावला खूप काळजीपूर्वक शुश्रूषेची आवश्यकता होती. गुरुजी आणि त्यांच्या कुटुंबीयांनी बाजीरावला पूर्णपणे बरे होईपर्यंत त्यांच्याकडेच राहण्याचा आग्रह केला.

इथे गुरुजी आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या चांगुलपणाची आणि उदारतेची कितीही प्रशंसा केली तरी थोडीच ठरेल. योग शिकवत असताना, आधीच आजार असलेल्या प्रशिक्षणार्थींना हाताळण्यात किती जोखीम असते हे आपल्याला माहितच आहे. तशात अशा गंभीर स्थितीत असलेल्या रुग्णाला घरी आणण्यासाठी मोठ्या धैर्याची तसेच प्रेमाची देखील आवश्यकता असते. बाजीराव आणि

अन्य बऱ्याच रुणांबद्दल गुरुजींनी आणि त्यांच्या कुटुंबाने असेच धैर्य व प्रीती दर्शविली आहे.

त्यानुसार बाजीराव गुरुजींच्या कुटुंबासमवेत राहिला. त्याच्यावर काळजीपूर्वक योगिक शोधन-कर्म (शरीर शुद्ध करण्याचे तंत्र) आणि आसनांचे उपचार केले गेले. गुरुजींच्या काटेकोर देखरेखीत योग्य वनौषधीदेखील दिली गेली. एका महिन्याच्या उपचारांनंतर बाजीराव पूर्णपणे बरा होऊन मृत्यूच्या दाढेतून परत आलेला बघून सर्वांना आश्चर्याचा धक्काच बसला! काही आठवड्यांनंतर, बाजीरावने गुरुजींच्या व्यायाम शाळे द्वारे आयोजित केलेल्या शारीरिक शक्तीच्या काही प्रात्यक्षिकांमध्ये भागही घेतला. महागडे वैद्यकीय उपचार जे साध्य करू शकले नाहीत ते गुरुजींच्या हठयोगाने साध्य केले. गुरुजींनी आपल्याला पुनर्जीवन दिल्याचे बाजीरावने अभिमानाने जाहीर केले.

वनौषधी आणि हठयोग यांची एकत्र उपचार करण्याची ही पद्धत गुरुजींनी आयुष्यभर वापरली आणि विकसित पण केली. काही दशकांनंतर, १९८०च्या उत्तरार्धात, माझे गाव ठाणे येथे गुरुजींच्या घरी बाजीराव आला होता. तेथे आमची भेट झाली तेव्हा बाजीरावाने स्वतः योगामधील प्रवास आणि मृत्यूपासून सुटल्याचे वर्णन केले.

अध्याय ३४ : वावडे, अमळनेर ते मुंबई

वावडे गावातील बाजीराव पाटील यांना गुरुजी आणि त्यांच्या कुटुंबीयांनी उपचार करून बरे केले. या निस्वार्थ सेवेमुळे गुरुजींना अमळनेरच्या रहिवाशांचे अपार प्रेम आणि आशीर्वाद लाभले. आम्ही जेव्हा वावडे गावाला भेट दिली तेव्हा गावाच्या वेशीजवळ गुरुजींना भेटण्यास शेकडोने आलेल्या ग्रामस्थांना बघून हे सप्रमाण सिद्ध झाले. चरित्रकार श्री चव्हाण लिहितात “चरित्र लिखाणाच्या संशोधनासाठी, गुरुजींबरोबर, वावडे गावाच्या भेटीचा अनुभव अवर्णनीय होता. वावडे येथे पोहोचल्यावर आम्हाला एका मोठ्या समाज मंडपात नेण्यात आले. मंडपासमोरील मैदान गुरुजींच्या स्वागतासाठी सुशोभित केले होते. पूजा प्रार्थनेसाठी मंडपाच्या भिंतींवर लावलेल्या देव-देवतांच्या आणि संतांच्या फोटोंमध्ये गुरुजींचा सुद्धा फोटो होता. मंडपात येणारा प्रत्येक गावकरी गुरुजींचे चरण स्पर्श करून साष्टांग नमस्कार करत होता. ४ वाजण्याच्या सुमारास, आम्हाला गावामध्ये बऱ्याच गावकऱ्यांच्या घरी भेटीसाठी नेण्यात आले. मोठा घोळका आदराने गुरुजींच्या मागे चालत आमच्याबरोबर येत होता. शंख वाजवून प्रत्येक घरी गुरुजींच्या आगमनाची ग्वाही दिली जात होती. गुरुजींना पाटावर

बसवून मराठी पद्धतीने औक्षण आणि कपाळावर कुंकू लावून पूजा केली गेली. नंतर ते कुटुंब साष्टांग नमस्कार करून गुरुजींचा आशीर्वाद घेत होते. प्रत्येक घरात असेच स्वागत अगदी सूर्यास्तापर्यंत होत होते, परंतु गुरुजी न कंटाळता हसत मुखाने सर्वत्र भेट देत होते. या नंतर गुरुजींना ग्रामस्थांना संदेश देण्याची विनंती करण्यात आली. गुरुजींचे बोल ऐकण्यासाठी दोनशे पेक्षा जास्त अबाल वृद्ध स्त्रिया जमले होते. मध्यंतरी, काही काळासाठी वीज खंडित झाल्याने दिवे आणि ध्वनि यंत्रणा बंद असूनही गुरुजींनी आपल्या खड्या उच्च स्वरात ऐराणी बोलीत एक तास ग्रामस्थांशी संवाद साधला. इतक्या मोठ्या जमावाने त्यांचे बोलणे अगदी शांततेत ऐकले.”

जरी गुरुजी या गावाला काही दशकांनंतर भेट देत होते तरी त्यांच्यावर ग्रामस्थांनी सन्मानाचा वर्षाव केला. काळाची परीक्षा हीच एखाद्या नेत्याच्या लोकप्रियतेची खरी परीक्षा असते आणि त्याने कितपर्यंत लोक जीवनावर सकारात्मक प्रभाव पाडला आहे याचा मानदंड देखील असते. तसेच यातून नेत्याच्या चारित्र्याचा अंदाज येतो. गंमत म्हणजे गुरुजी स्वतःला जनतेचा नेता कधीच मानत नसत. खरेतर, त्यांना जनतेचा सेवक म्हणवण्यातच अभिमान होता.

स्वतः घेतलेल्या समाज कार्यामुळे नोकरीच्या कर्तव्यात दुर्लक्ष होऊ नये याची काळजी गुरुजी घेत असत. याचे उदाहरण म्हणजे २८ जिल्हयातील पोलिसांनी भाग घेतलेल्या वेषांतर कलेच्या स्पर्धेत गुरुजींनी प्रथम क्रमांक पटकावला (वेषांतराची कला ही पोलिसांसाठी फार महत्वाची असते). या यशामुळे आणि सर्वत्र प्रामाणिक आणि मेहनती कर्मचारी म्हणून ओळख असल्याने गुरुजींना १९४९ मध्ये पुनः पदोन्नती मिळाली. यावेळी, त्यांना भारताची तेव्हाची औद्योगिक राजधानी, जेथे जाण्याचे प्रत्येक भारतीय तरुणाचे स्वप्न असते ते मुंबई शहर येथे स्थलांतरित व्हावे लागणार होते. हे स्थलांतर गुरुजींच्या समाज कार्याला आणखीनच प्रगल्भ घडवेल. येथेच गुरुजींचे समाज कार्य आणि हठयोगी म्हणून ओळख प्रसिद्धीच्या शिखरावर जाईल.

अध्याय ३५ : कमाठिपुरा गल्ली क्रमांक ७

१९४९ मध्ये मिळालेल्या पदोन्नति मुळे गुरूजींची बदली भारतीय पोलीस दलाच्या मुंबई येतील प्रसिद्ध गुप्तचर शाखेत (CID मध्ये) झाली. येथे गुरूजींचे कार्य मुख्यत्वे प्रसार माध्यमांच्या घडामोडींचे, विशेषतः वृत्तपत्रांच्या बातम्यांचे बारकाईने निरीक्षण आणि नोंदणी करणे होते. 'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा' गैरवापर झाला आहे का' हे जाणून घेणे शासनासाठी, विशेषतः स्वातंत्र्य मिळून दोनच वर्षे झालेल्या काळात महत्वाचे असावे. या पाळत ठेवण्याच्या कामाव्यतिरिक्त, गुरूजींना 'निवास विभागात' भाड्याने दिलेल्या घरांचा आढावा घेण्याची व प्रस्ताव करण्याचीही जबाबदारी सोपविण्यात आली. यामुळे गुरूजींना संपूर्ण मुंबई पालथी घालावी लागे, परिणामी शहराचा प्रत्येक रस्ता त्यांच्या परिचयाचा झाला.

सुरुवातीचे एक वर्ष, इतर कर्मचाऱ्यांसह, गुरूजींना मुंबईतील 'जिन्ना हॉल' समोर निवासस्थान प्रदान केले गेले होते. त्यानंतर, १९५० मध्ये, गुरूजींसह CIDच्या एकूण साठ कर्मचाऱ्यांना, नवीन निवासस्थान देण्यात आले. कर्मचाऱ्यांमध्ये खळबळ निर्माण

करणाच्या या वृत्ताचे वास्तव थोड्या वेळातच उलगडले. हे नवीन निवासस्थान होते मुंबईतील गुन्हांचे केंद्रस्थळ आणि आशियातील वेश्या वस्तींमध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर असलेल्या कुप्रसिद्ध कमाठिपुरा भागात. सर्वात वाईट म्हणजे अजूनही वेश्या राहत असलेली एक इमारत – ‘लंबी चाळ’ रिकामी करून त्यांच्या निवासस्थानाची सोय केली गेली. त्यात कर्मचाऱ्यांना इतर कोणताही पर्यायही देण्यात आला नाही. नाईलाजाने त्यांना आपल्या कुटुंबियांसह नवीन निवासस्थानी जावे लागले. त्यांच्या मुक्कामाचे सुरुवातीचे दिवस खरोखर त्रासदायक होते. त्यापूर्वी तेथे येणाऱ्या वेश्यांच्या ग्राहकांना हे नवीन रहिवाशांची माहिती नव्हते. रात्री-अपरात्री नशेत असलेले ग्राहक नवीन रहिवाशांचे दरवाजे ठोठावत आणि तिथे राहणाऱ्या कुटुंबाला अशा लोकांचा सामना करावा लागे. कालांतराने हा प्रश्न कधी शांततापूर्ण चर्चेने, तर कधी युक्तिवाद करून किंवा कधी CID कर्मचाऱ्यांच्या अनुभवी हातांनी आणि लत्ता-प्रसादानी सोडवला गेला.

प्रचलित परिस्थिती कशीही असली तरी खरी उत्कट व्यक्ती सतत आपल्या आवडीच्या शोधात राहते. कमाठिपुऱ्याच्या या वस्तीत, गुरुजींनी आपल्या व्यायामाच्या आवडीसाठी व्यायामशाळेचा शोध सुरू केला. काही दिवसातच त्यांना

जवळच्या गल्लीत एका गोदाम वजा तालमीत काही व्यायाम करणारी मुले, त्यांचा 'उस्ताद' आणि काही उपकरणे आढळली. पुढचे काही आठवडे गुरुजी नियमितपणे तेथे व्यायाम करत असत. पुढे हेच ठिकाण मुंबईत त्यांच्या भविष्यातील कार्याचा पाया बनले.

त्यानंतरच्या काही विशिष्ठ घटनांमुळे तालमितील सहभाग्यांमध्ये गुरुजींबद्दल आदर निर्माण झाला. एकदा गुरुजींनी तालमितील मुले आणि त्यांच्या उस्तादाकडे व्यायामशाळेबद्दल आपले मत व्यक्त केले की व्यायामशाळेत शरीर संवर्धनाबरोबरच उपासनेचाही घटक असावा. शरीराची काळजी घेणे म्हणजे आपला आत्मा निवास करतो त्या मंदिराची देखभाल करणे. व्यायामशाळेत मारुतीच्या मूर्तीची गरजही त्यांनी व्यक्त केली. ही नवीन संकल्पना त्या सर्वांना आवडली आणि त्यांनी ती मान्य केली. पुढे काही दिवसांनी, गुरुजी सीआयडी शाखेत कार्यरत आहेत हे व्यायामशाळेतील मुलांना कळल्यावर गुरुजींबद्दलचा आदर आजून वाढला. एकदा, व्यायामशाळेतील एका मुलाने गुरुजींच्या घरी भेट दिली. तेथे त्याने गुरुजींच्या प्रात्यक्षिकांची व गुरुजींच्या वेगवेगळ्या प्रसंगी सन्मान केल्याची छायाचित्रे, आणि त्यांनी मिळवलेली पदके आणि ढाली पाहिल्या. गुरुजी कोणी 'सामान्य' व्यक्ती नाहीत हे त्याने तालमितील प्रत्येकास सांगितले.

गुरुजींनीही आपली कौशल्ये मुलांबरोबर वाटण्यास सुरुवात केली आणि प्रत्येकाला ठाऊक झाले की गुरुजींकडून शिकण्यासाठी बरेच काही आहे. परिणामी त्यांनी गुरुजींना आपला मार्गदर्शक आणि नेता म्हणून स्वीकारले.

पण त्या तुटक्या फुटक्या तालमीला योग्य व्यायामशाळा बनवणे आणि मुलांना सामाजिक कार्यासाठी प्रेरित करणे हे जिकिरीचे काम होते. कमाठीपुऱ्याचा कुख्यात परिसर कोणत्याही सतकार्याच्या भरभराटीसाठी उपयुक्त नव्हता. तेथील गरीब रहिवासी बिड्या वळून आपल्या खर्चाची तोंड मिळवणी करत होते. या जगण्याच्या धडपडीत आपल्या लहान मुलांना सामाजिक बांधिलकी वगैरे शिकवणे त्यांना माहीतच नव्हते. परंतु या अडचणींमुळे गुरुजींनी आपले प्रयत्न थांबवले नाही. ही सर्व स्वयंसेवकांसाठी एक शिकवण आहे –अनुकूल वातावरण उपलब्ध नसले तरी आपले प्रयत्न सुरू ठेवावेत. खरं तर, बहुतेक वेळेस परिस्थिती प्रतिकूल असते तेथेच स्वयंसेवी कामांची सर्वाधिक गरज असते. इथून पुढे गुरुजींनी आपले कार्य कसे उभारले हे आपल्यासाठी शिकण्याची बाब आहे.

अध्याय ३६: डॉक्टर विठ्ठल नाईक

हा अध्याय गुरुजींच्या एका आजीवन सहाय्यकांस अर्पण आहे. त्यांचे जीवन गुरुजींशी इतके जवळून निगडित होते की त्यांच्याबद्दल लिहिल्याशिवाय गुरुजींचे चरित्र पूर्ण होऊ शकत नाही. गुरुजींच्या मुंबईतील ५० वर्षांच्या वास्तव्यात दररोज संध्याकाळी आणि बऱ्याचदा सकाळी देखील ते गुरुजींबरोबर असत. यावरून त्या दोघांचा समन्वय समजून घेण्यासाठी पुरेसा आहे.

कमाठीपुऱ्याच्या वास्तव्यातील आरंभीच्या दिवसांत, खाकी चड्डी घातलेला, सतत शिंकणारा, नाक गळत असलेला एक मुलगा गुरुजींकडे आला. “मला बरे वाटत नाही. मला औषध द्या.” तपासाअंती त्याला ताप असल्याचे समजले. गुरुजींनी विचारले “मी औषधे देतो हे तुला कसे समजले?” “गल्लीतील सर्वांना माहीत आहे आपण मोफत औषध देता. माझ्याकडे पैसे नाही आणि मला औषध हवे आहे म्हणून आपल्याकडे आलो आहे”. मुलाने उघडपणे सांगितले. गुरुजींनी त्याला मधामध्ये मिसळून खाण्यासाठी काही वनौषधी चूर्ण आणि काढा करून

पिण्यासाठी काही वनौषधी पाला दिला. मुलगा घरी गेला. गुरुजींच्या सुचनांप्रमाणे औषध घेतले आणि बरा झाला. त्या दिवसापासून ते अखेरपर्यंत तो गुरुजींची सावली बनून त्यांना जमेल ते सहाय्य करत होता. हेच श्री विठ्ठल नाईक.

काही वर्षांनंतर गुरुजींच्या सल्ल्याप्रमाणे त्याने वनौषधी डिप्लोमाचे शिक्षण घेतले. त्यामुळे पुढे ते कुटिरात “डॉक्टर नाईक” म्हणून ओळखले जाऊ लागले. मुंबईत आल्या पासून योगाच्या निःस्वार्थ प्रसारासाठी आणि योग व वनौषधीच्या समन्वयाद्वारे गरजूंना बरे करण्यासाठी गुरुजींनी आपले जीवन समर्पित केले. पुढील ५० वर्षे गुरुजी एका विलक्षण उर्जेने, लोकप्रिय ‘अंबिका योग कुटीर’ च्या माध्यमातून, आजारी लोकांचे दुःख दूर करण्यासाठी झटत होते. कुटीर मध्ये गुरुजींसारखीच विलक्षण उर्जेने भारलेली एकच व्यक्ती होती - डॉक्टर नाईक. गुरुजींबरोबर नेहमी असणारे डॉक्टर नाईक कुटीरची वनौषधी शाखा एकटे सांभाळत असत.

नेहमी आनंदी, विनोदी आणि संसर्गजन्य स्मित असलेला चेहरा बघून सर्वांनाच हसावे वाटेल असे डॉ. नाईक गुरुजींच्या स्वयंसेवकांमध्ये सर्वप्रिय होते. काळसर, बुटके, सुदृढ, थोडेसे

चाचरत बोलणारे, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात अशी काही गंमत होती ज्यामुळे अगदी गंभीर व्यक्ती देखील त्यांच्याबरोबर विनोद करीत. गुरुजींचे त्यांच्यावर आपल्या मुलासारखेच प्रेम होते आणि काही माफक अपेक्षाही होत्या. गुरुजींची अपेक्षा होती की त्यांनी कामात शिस्तबद्ध आणि तपशीलवार असावे, परंतु कुटिरातील तूफान गर्दीत डॉक्टरांना ती शिस्त अशक्य होती. गुरुजींना वाटे की त्यांनी नीट-नेटका पोषाख करावा. परंतु मुंबईच्या भरगच्च रेल्वे मध्ये प्रवास केल्या मुळे ते नेहमी चुरघळलेल्या शर्ट आणि विजारित असत. कामाच्या घाईत बहुतेक वेळा शर्ट अर्धा विजारित खोचलेला तर अर्धा बाहेर लटकत असे. गुरुजींची इच्छा होती की त्यांनी औपचारिकरित्या, सभ्यतेचे शिष्टाचार पाळत बोलावे, आणि ते नेहमीच अनौपचारिक, विनोदी वागत असत, गुरुजींकडे येणाऱ्या उच्चपदस्थ लोकांशीसुद्धा. व्यक्तिमत्त्वातील या उणिवांमुळे त्यांना गुरुजींकडून नेहमीच बोलणे बसत असे. तरीही, गुरुजी आणि डॉक्टर नाईक यांच्यातील परस्पर सामंजस्य इतके दृढ होते की व्यस्त योग वर्गात देखील ते नेहमी हावभाव, खाणा-खुणा आणि थोडक्या शब्दांत त्वरित संवाद साधत.

डॉक्टर नाईक आपल्या उणिवा जाणून होते, परंतु कामाच्या कर्तव्यापूर्तीत आणि आवडीत त्याचा तीळमात्रही परिणाम झाला

नाही. ते नेहमी औषधी वनस्पती जंगलांमधून गोळा करण्यासाठी आणि दुकानांतून खरेदी करण्यासाठी, पारंपारिक पद्धतीने औषधींचे मिश्रण बनवणे व औषध भरणे इत्यादि साठी आणि रुग्णांना मार्गदर्शन करण्या साठी सतत कार्यमग्न असत. कधीकधी त्यांना औषधे देण्यास, मालिश करण्यास आणि गुरुजींचे संदेश पोचवण्यास गंभीर आजारी लोकांच्या घरीही जावे लागे. याव्यतिरिक्त, सायंकाळी आजारी लोकांना सल्ला देण्याच्या गुरुजींच्या वेळी देखील ते नेहमी उपस्थित असत. काही वर्षांतच, कुटीरमधील त्यांचे योगदान इतके वाढले की डॉक्टर नाईकांशिवाय कुटीरच्या वनौषधी विभागाची कल्पना करणे अशक्य होते. येथे नमूद करावेसे वाटते की ही सर्व सेवा डॉक्टर एक स्वयंसेवक म्हणून – म्हणजे कोणतेही मानधन न घेता, निशुल्क करत असत.

मी नेहमी विचार करत असे, कुटीरच्या या सर्व व्यापात डॉक्टर वर्क-लाइफ बॅलेन्स- कुटीरचे कार्य आणि कौटुंबिक जीवन यांचे संतुलन कसे साधतात. तसे विचारल्यावर त्यांनी त्वरीत उत्तर दिले “अतुल, मी अजिबात संतुलन करत नाही. मी फक्त गुरुजींच्या सेवेवर लक्ष केंद्रित करतो आणि बाकी सर्व आपोआप घडते. आता हेच पाहा ना, माझ्या मुलाला चांगली नोकरी आहे, मुलीचा एका चांगल्या व्यक्तीबरोबर संसार चालू आहे, माझी आणि पत्नीची

प्रकृती उत्तम आहे. आणखी काय पाहिजे?” डॉक्टर नाईक यांच्या गुरुजींना एकनिष्ठ समर्पणाचा अर्थ असा होता की ते आयुष्यातील सर्व गोष्टींपासून पूर्णपणे अलिप्त होते. ही एक मानसिकता योग्यामध्ये सुद्धा क्वचितच आढळते. आपल्या गुरूची सेवा करण्याचे त्यांचे साधे तत्वज्ञान ते खरोखरच जगले. आपल्या भव्य प्रयत्नांनी आश्चर्यकारक परिणाम घडवणाऱ्या एखाद्या साध्या माणसाचे हे जिवंत उदाहरण होय. आपण यातून शिकतो की जीवनात उत्तम कार्य करण्यासाठी सर्व गुण संपन्नतेने परिपूर्ण असणे आवश्यक नाही, तर समर्पण आणि कठोर परिश्रम करणे जरूरी आहे.

अध्याय ३७ : कमाठीपुऱ्यातील सामाजिक

उपक्रम

कमाठीपुऱ्यातील गोदामातील 'सर्वोदय' तालमीत गुरुजींनी मुलांना व्यायाम आणि योगाचे प्रशिक्षण सुरु केल्यावर, तालमीत एक तळमळीने शिकवणारा प्रशिक्षक आल्याची बातमी सर्वत्र वाऱ्या सारखी पसरली. गुरुजींच्या मल्लखांब, डबल-बार, कुस्ती, सूर्यनमस्काराच्या कौशल्याने मोठ्या संख्येने मुले येऊन प्रेरित होऊ लागली. लवकरच तालीम लहान पडू लागली. मुलांनी स्वतः स्थानिक नेते डॉ.नरावणे यांना भेटून जवळची मोकळी जागा व्यायाम शाळेसाठी वापरू देण्याची विनंती केली. डॉ.नरावणेनी (नगर पालिकेच्या) अधिकाऱ्यांकडून परवानगी मिळवली आणि सर्वोदय व्यायाम शाळेचा पहिला विस्तार झाला. अशा पद्धतीने एक निष्क्रिय तालीम पुनर्जीवित होऊन तेथे शंभर पेक्षा जास्त मुले मन लावून व्यायाम करू लागली. गुरुजींच्या कौशल्यपूर्ण प्रशिक्षणासह प्रेरणादायक भाषणांमुळे मुलांमधील चांगले गुण विकसित होऊ लागले.

तसेच, सूर्योदयाच्या वेळी गुरुजी शाळेच्या मैदानात लहान आणि किशोरवयीन मुलांच्या शिस्तबद्ध प्रभात फेऱ्या भरवू लागले. या उपक्रमांमुळे रहिवाश्यांमध्ये सांघिक भावना वाढीस लागली. स्वातंत्र्यदिनी, कमाठीपुऱ्याच्या सातव्या गल्ली मध्ये गुरुजींनी प्रशिक्षित केलेल्या मुलांची प्रात्यक्षिके, परेड आणि खेळ पाहण्यासाठी मोठी गर्दी जमू लागली. वेश्याव्यवसाय आणि गुन्हेगारीसाठी कुख्यात असलेल्या ह्याच गल्लीला आता समाजात थोडाफार मान मिळू लागला. गुरुजींकडे येणाऱ्या प्रत्येक रुग्णाला ते मोफत औषध देत असत. दैनंदिन कामे करून रोजंदारीवर जगणाऱ्या व गरीबीने ग्रस्त रहिवाश्यांसाठी आजारी पडणे म्हणजे उत्पन्न गमावणे. त्यामुळे, गुरुजींचे प्रभावी आणि मोफत औषधोपचार त्यांच्यासाठी एक मोठे वरदानच होते.

गुरुजींचे कमाठीपुरा-गल्ली-७ मधील कार्य म्हणजे प्रामाणिक प्रयत्न आणि कार्यसंधाने घडवलेले एक अनुकरणीय सामाजिक परिवर्तन होते. फक्त दोन वर्षांच्या - १९५० ते १९५२च्या कालावधीत, गुरुजींनी या भागात घडवलेल्या सुधारणांची तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. मोरारजी देसाई यांनी देखील प्रशंसा केली. कमाठीपुराच्या रहिवाश्यांनी आयोजित केलेल्या एका कार्यक्रमाचे मुख्यमंत्री श्री.मोरारजी देसाई हे प्रमुख पाहुणे होते.

त्याप्रसंगी, गुरुजींचे शिष्य भालचंद्र नल्लाने केलेले अचाट शक्तीची प्रात्यक्षिके - उदा. छातीवरून कार चालवणे, छातीवर हातोडीने दगड फोडणे - पाहून मुख्यमंत्री आश्चर्य चकित झाले. रहिवाशांनी आपल्या भाषणांतून गुरुजींच्या नेतृत्वाची, त्यांनी गरिबांना दिलेल्या मोफत औषधोपचारांची आवर्जून प्रशंसा केली. या सर्वांनी प्रभावित झालेले मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई म्हणाले, “तुमच्या निकम गुरुजींमध्ये मला देवाचे दर्शन होत आहे. गरीब आणि आजारी लोकांची सेवा करणे हा खरा धर्म आहे. हाच खरा धर्म येथे पाळला जात आहे हे बघून मला खूप समाधान मिळत आहे.”

अध्याय ३८ : नमस्कार सूर्याला, नमस्कार गुरूला

१९५१-१९५२च्या दरम्यान, सूर्यनमस्कारांचे पुरस्कर्ते मसुरकर महाराज यांनी त्यांच्या गोरेगांव, मुंबई च्या आश्रमात घोषणा केली – “जो कोणी दोन तासात बाराशे (१२००) सूर्यनमस्कार पूर्ण करेल त्याचा समर्थ रामदास स्वामींचे ‘दासबोध’ देऊन सन्मान केला जाईल”. (अध्याय-८ मध्ये आपण वाचले की, १९२६-१९२७ मध्ये, म्हसवे गावी मसुरकर महाराजांकडून गुरुजींनी, साधारण ९-१० वर्षांचे असतांना सूर्यनमस्काराची दीक्षा घेतली होती.) हजारो तरुणांनी हे आव्हान स्वीकारले. गुरुजींनी देखील या निमित्ताने सर्वोदय व्यायाम शाळेत सूर्यनमस्कार स्पर्धा आयोजित केली. परंतु गुरुजी फक्त स्पर्धेवरच थांबले नाहीत, तर त्यांनी आणि सर्वोदय व्यायाम शाळेतील त्यांच्या विध्यार्थ्यांनी १२ लाख सूर्यनमस्कार पूर्ण करून आपल्या गुरूच्या चरणी अर्पण करण्याचा संकल्प सोडला.

जर प्रत्येक सूर्यनमस्कार सातत्याने सहा सेकंदात पूर्ण केला तर दोन तासात १२०० सूर्यनमस्कार होतात. या मूळ आव्हानासाठी गुरुजींच्या निरीक्षणात प्रशिक्षण घेतलेले अतिशय सक्षम शरीराचे तरुण निवडले गेले. तर १२ लाख सामूहिक सूर्यनमस्कारांच्या व्रताची पूर्तता करण्यासाठी, संघाला जास्तीत जास्त सहभागिंना

घेण्याची आणि प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता होती. गुरुजी आणि त्यांच्या संघाने पूर्ण ताकदीने कार्यवाही करून सहभागिंची नावनोंदणी आणि प्रशिक्षणाची मोहीम सुरू केली. गुरुजींचा दृष्टिकोन इतका सर्वसमावेशक होता की मुले, तरूण, स्त्रिया, वृद्धच काय तर गुरुजींच्या पत्नी आणि परिवारा बरोबर कमाठीपुरा येथील काही वेश्यांनी देखील या मोहिमेत भाग घेतला. १२०० सूर्यनमस्करांची स्पर्धा आणि १२ लाख सूर्यनमस्करांचे व्रत हे फक्त एक कारण होते, सूर्यनमस्करांचे ज्ञान पसरवणे हा खरा हेतू होता. या कार्यक्रमात शेकडो लोकांना सूर्यनमस्करांची दीक्षा मिळाली. स्पर्धेच्या दिवशी, स्पर्धा जशी वेग घेऊ लागली तशी सर्वोदय व्यायामशाळातील फरशी सूर्यनमस्कार करणाऱ्या सहभागिंच्या घामामुळे ओली होऊ लागली आणि कपडे फिरवून वारंवार कोरडी करावी लागत होती. स्पर्धेच्या शेवटी गुरुजींच्या अकरा विद्यार्थ्यांनी २ तासांत १२०० सूर्यनमस्कार पूर्ण केले! गुरुजींचे १२ लाख सामूहिक सूर्यनमस्कारांचे व्रतही पूर्ण झाले. आपल्या तीन भिक्षुंना बक्षिसे सादर करण्यासाठी पाठवून मसूरकर महाराजांनी देखील या भव्य उपक्रमाचा सन्मान केला. आज, आपण सूर्यनमस्कारांचा अभ्यास करतो, त्याचे फायदे मिळवितो. मसूरकर महाराजांसारखे कार्यकर्ते आणि गुरुजींसारखे त्यांचे अनुयायी, ज्यांनी विविध नाविन्यपूर्ण कार्यक्रमांनी सूर्यनमस्कारांच्या विसरलेल्या कलेचे

पुनरुज्जीवन केले त्यांच्या प्रयत्नाबद्दल आपण त्यांचे आभार मानायला हवे.

या भागात वास्तव्य करत असताना आपल्या आवडीनुसार व्यायामशाळा चालवणे, मोफत औषध देणे हे उपक्रम करत असतांना गुरुजींना काही अप्रिय कामगिरी देखील करावे लागे. कमाठिपुऱ्याच्या ज्या गल्ल्यांमध्ये वेश्या व्यवसाय रात्रंदिन चालत असे तेथे जाणे गुरुजी कटाक्षाने टाळत असत. तरीही, गुरुजींची व्यायाम शाळा आणि त्यांच्या चांगल्या कार्याची बातमी त्या स्त्रियांमध्ये देखील पसरली होती. त्यामुळे, या महिला गुंडांपासून संरक्षण मिळवण्यासाठी गुरुजींच्या मदतीची विनवणी करत असत. पार्श्वभूमी माहित नसल्याने, गुरुजी बहुधा त्यात सामील व्हायला तयार नव्हते. पण त्या महिलांवरील अत्याचार इतके क्रूर होते की पोलिस म्हणून आणि कधीकधी आईच्या आग्रहावरून गुरुजींना यावर कृती करावी लागे. तपशिलात न जाता, असे म्हटले पाहिजे की कामठीपुराचे गुंड जे तलवारी मिरवत फिरत असत ते देखील गुरुजी आणि त्यांच्या सर्वोदय जिम संघाबद्दल भीतीयुक्त आदर बाळगत असत. तसेच, तस्करी केलेल्या मुलींच्या पुनर्वसनाचे काम करणाऱ्यांनी सुद्धा त्यांच्या कार्यात गुरुजींची सहसा मदत घेतली. मी या विषयाचा तपशील वाचकांच्या कल्पनेवर सोडतो.

अध्याय ३९ : पारीवारिक घडामोडी

१९५२ साली, कमाठिपुन्याच्या वास्तव्यात, गुरुजींच्या परिवारात दोन महत्वाच्या घटना घडल्या.

मार्च महिन्यात, गुरुजींच्या मातोश्रींचे वयाच्या ऐंशीव्या वर्षी निधन झाले. दूरदृष्टी आणि व्यवहारचातुर्य असलेल्या या असाधारण मातेने आपल्या मुलाचे चारित्र्य स्वहस्ताने घडवले असे म्हणल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. त्यांना आयुष्यात शिक्षणाची संधी मिळाली नाही तरीही त्यांनी आपल्या मुलाच्या शिक्षणाचा मार्ग सुकर करून त्याला ग्रामीण जीवनातील अज्ञान, हिंसाचार आणि दारिद्र्याच्या परिस्थितीच्या बंधनातून मुक्त केले. त्यांनी गुरुजींना लहानपणापासून प्रामाणिकपणा, कठोर परिश्रम आणि निस्वार्थ सेवेच्या मार्गावर प्रेरित केले. आपला जीव धोक्यात घालावा लागला तरी अन्यायाविरुद्ध धैर्याने उभे रहाण्यास – लढण्यास शिकवले. विविध उपक्रमांमध्ये अथक परिश्रम करणाऱ्या गुरुजींच्या संघाला नेहमी प्रेमाने जेवण द्यायला उत्सुक असणाऱ्या आणि वेळोवेळी मौलिक मार्गदर्शन करणाऱ्या आई, गुरुजींच्या उपक्रमांच्या अप्रत्यक्ष कणा होत्या. त्यांचे जाणे गुरुजी आणि गुरुजींच्या संघाची फार मोठी हानी होती. या लोकप्रिय माऊलीच्या अंत्ययात्रेसाठी कमाठिपुन्यातील शेकडो रहिवासी जमले होते.

गुरुजींच्या अध्यात्मिक शिकवणीची जी मधुर फळे आज आपण चाखत आहोत ती खरंतर त्यांच्या आईने त्यागाने आणि मेहनतीने केलेल्या गुरुजींच्या संगोपनाची फळे होय. त्यांच्या संस्कारांच्या, शिकवणीच्या पायावारच त्यांचा मुलगा एका सामान्य व्यक्ती 'पुंडलीक' पासून समाजाला महान योगदान देणारा, बहुसंख्य लोकांना उन्नत करणारा असा एक असामान्य नेता 'निकम गुरुजी' बनला. एखाद्या व्यक्तीची सुप्त शक्ती मार्गदर्शकाने जागृत करण्याचे, ट्रान्सफॉर्मेशनल लीडरशिप म्हणतो त्याचं हे खरोखरच एक जिवंत उदाहरण आहे.

दुसरी महत्वाची घटना म्हणजे सप्टेंबर महिन्यात, गुरुजींच्या कन्या "सुमनअक्का"चे परिवारात आगमन. पुढे गुरुजींनी अक्काना स्वतः योग प्रशिक्षण दिले. त्यानंतर बरेच वर्ष, अक्का त्यांच्या मुख्य प्रात्यक्षिक करणाऱ्यांपैकी एक होत्या. योगासंदर्भात आपले मुद्दे सिद्ध करण्यासाठी गुरुजी नेहमी प्रयत्नरत असत. त्या काळी, चक्रासन, मयूरासन, शलभासन, वगैरे आसने स्त्रियांनी करू नये अन्यथा त्यांना संतती होणार नाही असे काही योग-तज्ञांचे मत होते. ही भीती अनाटायी आहे हे सिद्ध करण्या साठी गुरुजींनी अक्काना ही आसने शिकवली आणि वेळप्रसंगी त्यांचे प्रात्यक्षिकही करवून घेतले. अक्कानी एक नव्हे, दोन नव्हे, तीन नव्हे, तर चार मुलांना जन्म दिला.

अध्याय ४० : मुंबईत योगाचा शोध आणि शुद्धीकरण तंत्रांचे महत्व

१९५३ च्या सुरुवातीला गुरुजींना मुंबईतल्याच वरळी भागात स्थलांतर करावे लागले. परंतु कमाठीपूरा भागातील त्यांचे सहकारी त्यांना सोडून जाऊ देत नव्हते. त्यांनी मोठ्या प्रेमाने एक सायकल खरेदी केली आणि ती गुरुजींना सादर केली. हेतू हा की गुरुजींनी वरळी येथील आपल्या नवीन घरून नियमित कमाठीपूराच्या 'सर्वोदय' तालमीत यावे आणि संपर्कात रहावे. गुरुजींनी हे आनंदाने स्वीकारले आणि कमाठीपूरा येथील उपक्रमांशी देखील जोडलेले राहिले.

वरळीमध्ये गुरुजींना बरेच तेलुगु शेजारी लाभले. त्यांना त्यांच्या कमाठीपूरातील मित्र आणि नातेवाईकांकडून गुरुजींच्या सामाजिक उपक्रमांची माहिती लागली. त्वरित काही उत्साही तेलगू स्वयंसेवकांनी एकत्र येवून प्रभादेवी जवळच्या त्यांच्या गप्पा ठोकण्याच्या एका हॉल मध्ये गुरुजींची अजून एक नवीन व्यायाम शाळा सुरू केली. गंमत म्हणजे येथे शिकायला येणाऱ्यांमध्ये चाईना, जपान, अफगाणिस्थानचे नागरिक देखील होते.

परिवाराच्या, सामाजिक कार्याच्या आणि व्यायामशाळांच्या वाढत्या जबाबदाऱ्या बरोबर गुरुजींची योग शिकण्याची तळमळ

पण वाढत होती. मागील काही वर्षांत गुरुजींनी बऱ्याच क्रिया शिकल्या होत्या. शुद्धी क्रिया आणि आसनांच्या माहितीबरोबरच योगामध्ये शिकण्यास बरेच आहे हे गुरुजींना जाणवले होते. योगाभ्यासाठी जे उपलब्ध होईल ते सर्व गुरुजी वाचत असत. पुस्तके खरेदी करण्यासाठी अवांतर निधी नसल्याने ते मित्रांकडून किंवा वाचनालयातून योगावरची प्राचीन माहितीची पुस्तके आणून वाचत. या वाचनातूनच गुरुजींना समजले की योग व अध्यात्मा मधील प्रगतीची पुढील महत्वाची पायरी म्हणजे प्राणायाम. आतापर्यंत गुरुजींनी मुंबईच्या आसपासचे जवळपास सर्व योगाश्रम शिकण्यासाठी पालथे घातले होते. कधी वाचून, कधी कोणाचे प्रात्यक्षिक बघून तर कधी व्याख्यानांतून ते नवीन क्रियांचे तंत्र बघत असत. त्यानंतर, बरेच आठवडे स्वतःवर त्याचे काळजीपूर्वक प्रयोग करून, त्यातील अनुभवांवर विचार करत असत. असा आपला सराव वाढवत ते ती क्रिया आत्मसात करत असत. असे एक-एक करत गुरुजींनी आतापर्यंत बऱ्याच क्रियांमध्ये कौशल्य प्राप्त केले होते.

योगाच्या प्राचीन ग्रंथांतील माहितीमुळे, गुरुजींच्या मनात प्राणायामाबद्दल विलक्षण आदर निर्माण झाला. हा आदर किती प्रखर होता याचे लोणावळा येथील आश्रमातल्या पुढील घटनेवरून

समजून येईल. १९४० पासूनच मुंबईच्या आसपास बऱ्याच योग शाळा आणि आश्रम होते. लोणावळ्याला एका प्रसिद्ध आश्रमात प्राणायामा वर व्याख्याने देत असत. या व्याख्यानांतून काही तरी नवीन शिकायला मिळेल या अपेक्षेने गुरुजी व त्यांचे एक-दोन मित्र व्याख्यानाला गेले. परंतु, तेथील व्याख्याता ग्रंथांच्या विपर्यस्त बोलताना ऐकून गुरुजी निराश झाले, अस्वस्थ झाले. ते व्याख्याते श्रोत्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देखील चुकीची देत होते. जवळपास एक तासानंतर, गुरुजींना हे सर्व असह्य झाले. ते अचानक उभे राहिले आणि त्यांनी सर्वांना उद्देशून जाहीर केले की "येथे जे काय चालले आहे ते फक्त प्राणायामांची चेष्टा आहे बाकी काही नाही." असे बोलून ते आणि त्यांच्या मित्रांनी त्या व्याख्यानाचा त्याग केला.

वरळी मध्ये रहात असताना, एक दिवस गुरुजींना तीव्र डोकेदुखी झाली. त्यांचे पोटही बिघडले होते. याच्या निवारणासाठी गुरुजींनी जलधौति केली असता खूप कडवट पित्त बाहेर पडले. ते एवढे तीव्र होते की शौच्यालयाची फरशी पिवळी दिसू लागली. गुरुजी आश्चर्य चकित झाले. त्यांनंतर डोकेदुखी तर त्वरित थांबलीच पण काही वेळातच शरीरही हलके झाले. या आश्चर्यकारक अनुभवातून गुरुजींनी असा निष्कर्ष काढला की योगीक शुद्धीकरण तंत्रात खरे आरोग्य आहे. येणाऱ्या काही वर्षांत,

गुरुजींनी योगाच्या महासागरामधून अशा अनेक शुद्धीकरण तंत्रांना पुन्हा उजेडात आणले जे योगाच्या चकाकी आणि मोहक व्यापारीकृत बाजारात मागे पडले होते. गुरुजींनी केवळ काही योगिक शुद्धीकरण तंत्रांचा वापर करून अनेक आजार बरे केले. त्यांच्या शुद्धीकरण तंत्रांच्या निःस्वार्थ प्रसाराचा फायदा हजारो लोकांना झाला.

एक संभाजी गिरोला नावाचे गृहस्थ गुरुजींच्या व्यायाम शाळेत नेहमी येत असत. तसेच ते मुंबईच्या रामतीर्थ योगआश्रमा मध्ये सुद्धा नेहमी जात असत. एके दिवशी गुरुजी तेथील तज्ञांकडून काही योग शिकतील या आशेने गिरोलांनी गुरुजींना रामतीर्थ योगश्रमात आणले. गुरुजी देखील उत्सुक होते. आश्रमात पहिल्या टप्प्यात गुरुजींना जी तंत्रे शिकवली गेली ती सर्व गुरुजींना परिचित होती. त्यामुळे दुसऱ्या फेरीत आणखी काही तंत्र दाखवले गेले. ते देखील गुरुजींना चांगलेच ठाऊक होते. पुढे गुरुजींनी आपल्याकडून काही तंत्रे त्यांना दाखवली. त्यांच्या कौशल्यामुळे प्रभावित होऊन, आश्रमातील तज्ञांनी कबूल केले की गुरुजींना तिथे नवीन असे शिकायला काही नाही. या घटनेनंतर संभाजी गिरोलाने गुरुजींना आपला गुरु मानले आणि पुढील काही वर्षांत गुरुजींच्या चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

अध्याय ४१ : खेचरीचे वेध

हठ योगाचे शास्त्र हजारो वर्षांपेक्षाही जुने आहे. विविध कालखंडात महान योग्यांनी सर्व संग परित्याग करत एकनिष्ठतेने योग तंत्र शोधले, विकसित केले आणि काही निवडक योग्य शिष्यांनाच दिले. काळाच्या ओघात, परकीय आक्रमण आणि पारतंत्र्यात हे ज्ञान काही नाश पावले, विसरले गेले किंवा अपभ्रंश पावले. अशा परिस्थितीत योग तंत्र शिकून, कौशल्य मिळवून जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवणे हे एखाद्या संसारी व्यक्तीला तर अशक्यप्रायच आहे. आणि गुरुजींनी हेच शक्य करून दाखवले. त्यामुळेच सर्व शिष्यांची गुरुजींवर अढळ निष्ठा आहे.

प्राचीन योगिक तंत्रांपैकी काही त्यांच्या साधेपणामुळे, अभ्यासाची सहजता आणि शारीरिक लाभामुळे टिकून राहिल्या. परंतू, जटिल आणि पंचेंद्रियां पलिकडे अनुभव देणाऱ्या तंत्रांचा पुन्हा शोध लावण्यासाठी योग्य पात्रता तसेच मोठी जोखीम घेण्याची हिम्मत लागते. येथे गुरुजीं सारखेच लढवय्ये हवेत. अशाच कठीण प्रकारचे तंत्र म्हणजे मुद्रा - जे आपल्याला गुरुजींकडून सहज उपलब्ध आहे. सर्व मुद्रांमधील सर्वोत्कृष्ट आणि

महत्त्वपूर्ण म्हणजे 'खेचरी - आकाशात भ्रमण करवणारी' मुद्रा. या मध्ये जीभ मागे वळवून टाळूच्या आतील भागामध्ये ठेवून भ्रू मध्यावर ध्यान केले जाते. या मुद्रेने योगी त्वरित ध्यानमग्न अवस्थेत पोहोचतो जिथून त्याला 'परत येणे आवडत नाही'.

ऋषिकेश येथील एका तपसव्याच्या व्याख्यानात खेचरी बद्दल ऐकल्यावर गुरुजींनी खेचरी मुद्रा शिकण्याचा ध्यासच घेतला. बरेच दिवस गुरुजी आरश्यासमोर उभे राहून जीभ मागे वळवण्याचे असफल प्रयत्न करत होते. दर वेळेस जेव्हा जीभ मागे वळवण्याचा प्रयत्न करत तेव्हा दातांपर्यंत एक तणाव त्यांना जाणवत असे. गुरुजींनी विचार केला "दात जिभेला मागे वळवण्याला अडथळा करत असतील काय? मग दातच काढायला हवे." गुरुजी त्यावेळी फक्त ३५ वर्षांचे होते. दात काढल्यावर ते एकदम वृद्ध दिसू लागले असते. परंतु, खेचरी मुद्रा अवगत करण्याची इच्छा तीव्र होती. यातून मार्ग कसा काढायचा? जवळपास योग्य मार्गदर्शन करणारेही कोणी नव्हते. इतकी विविध कठीण आसने अवगत केल्यावर आता खेचरी ने त्यांना बेचैन केले होते. आणि एके दिवशी गुरुजींनी आपले सर्व दात काढण्याचा निर्णय घेतला. खेचरीची कला आत्मसात करण्याच्या निश्चया समोर परिवाराला समजावणे देखील दुय्यम होते.

गुरुजींचे रावेर मधील मित्र श्री अगरवाल यांचा मुलगा बच्चूभाई मुंबईच्या प्रसिद्ध जे. जे. इस्पितळात दंत चिकित्सेच्या अंतिम वर्षात शिकत होता. गुरुजींनी आपले सर्व दात काढायचे आहेत असे सांगितल्यावर बच्चूभाई हादरलेच. “मामा, आपल्याला आपले सर्व नैसर्गिक दात काढायचे आहेत? ते तर उत्कृष्ट स्थितीत आहेत”. “हो”, गुरुजी. “पण का?” बच्चूभाई. “ते मी नंतर सांगीन”, गुरुजी.

गुरुजींना बऱ्याच वर्षांपासून ओळखत असल्याने बच्चूभाईना गुरुजींचा निश्चय माहीत होता. पुढे काही प्रश्न न विचारता त्यांनी जे. जे. इस्पितळात दात काढण्याची व्यवस्था केली. दुसऱ्या दिवसापासून, गुरुजींनी प्रत्येक दिवशी दोन दात काढून घेण्यास सुरुवात केली. प्रत्येक सकाळी, ते प्रथम इस्पितळात जात, दात काढून मग कामावर जात असत. असे करत जवळपास दोन आठवड्यात गुरुजींनी आपले सर्व दात काढून टाकले.

काही दिवसांत दातांच्या जखमा भरल्यावर गुरुजींनी मोठ्या आशेने पुन्हा जीभ मागे वळवण्याचा प्रयत्न केला. पण काश! सर्व दात काढूनही जीभ मागे वळतच नव्हती. आतापर्यंतचे सर्व प्रयत्न असफल झाले.

खेचरी मुद्रा शिकण्यासाठी गुरुजी पुढे काय करतील? का खेचरी न शिकणे त्यांच्या नशिबी होते? का खेचरी मुद्रा शिकण्यात यशस्वी होतील? जर होय, तर कसे? या प्रश्नांची उत्तरे शोधुया पुढील अध्यायात.

अध्याय ४२ : खेचरी मुद्रेची सिद्धी आणि विसर्जन

मनःपूर्वक एकाग्रतेने प्रयत्न केले तर असाध्य सुद्धा साधता येते.

गुरुजींचे शिष्य संभाजी गिरोला यांनी एकदा गुरुजींना अजमेरच्या स्वामी भद्रसेन यांचे योगावरचे लेख प्रस्तुत केले. ते जरी खेचरी मुद्रे ऐवजी प्राणायमावर होते. तरी त्यातून गुरुजींना प्राणायमांबद्दल कुतूहल निर्माण झाले. त्यावेळी कोणीतरी गुरुजींना प्राणायमांबद्दल आधिक माहिती मिळवण्यासाठी उपनिषदांचा अभ्यास करण्यास सूचित केले. त्या दिवसापासून गुरुजी उपनिषदांचा संग्रह करू लागले. तेव्हापासून ते अंतापर्यंत गुरुजींनी रोज उपनिषदांचा पाठ करण्याचा परीपाठ ठेवला. आणि एक दिवशी, हेच उपनिषद वाचत असतांना, अनपेक्षितपणे गुरुजींना खेचरी मुद्रा शिकण्याची पुढची माहिती मिळाली.

मूळ उपनिषदांमध्ये खेचरीबद्दल लिहिले आहे किंवा टीकाकारांनी संदर्भामध्ये काही माहिती दिली होती हे स्पष्ट नाही, पण त्यात नमूद केले होते की खेचरी आत्मसात करण्यासाठी जीभ

‘लांबवणे’ आवश्यक आहे. यासाठी तीन पद्धती दिल्या होत्या. पहिली ‘दोहन – गाईचे दूध काढण्यासारखी क्रिया’ – यात जिभेवर काही वंगण पदार्थ लावून बोटांनी सैलसे धरून हलकेच खेचणे. दुसरी ‘मर्दन – मालिश करणे’. यामध्ये जीभ बोटाने धरून ठेवून आळीपाळीने बाजूकडे वळवण्यात येते. तिसरी ‘छेदन किंवा कापणे’ – ही एक टोकाची पद्धत आहे. यात जिभेला खालच्या जबड्याला जोडणारि पातळ त्वचा (ऊतींना) कापून जीभ विलग केली जाते. यासाठी योग्याने दररोज जिभेच्या तळाशी असलेल्या त्वचेला घोड्याच्या केसाने थोडे थोडे कापावे आणि नंतर कापलेल्या जागी संसर्ग टाळण्यासाठी वनौषधे लावावी. गुरुजींनी तिसरी पद्धत वापरली की नाही हे ठीक माहित नाही. पण त्यांनी पहिल्या दोन सुरक्षित पद्धती वापरून जीभ लांबवली हे निश्चित. थोड्या अवधीतच गुरुजी सहजपणे आपली जीभ टाळूच्या मागे लावून खेचरीचा सराव करू शकले!

आता खेचरीच्या अभ्यासामुळे गुरुजींना ध्यानाचा शब्दातीत आनंद प्राप्त होत होता. खेचरी मुद्रा करत असताना गुरुजी जगापासून अलिप्त होवून त्यांचे मन असीमतेवर स्थिर करत होते. ही समाधी इतकी दृढ असे की आजूबाजूला काय घडले याकडेही त्यांचे लक्ष नसे. प्रत्येक वेळी जेव्हा ते खेचरीचा सराव करत तेव्हा

त्यांना आपल्या मनाविरुद्ध ध्यानातून बाहेर यावे लागत असे. गुरुजींनी काही महिन्यांपर्यंत खेचरीचा आनंद घेतला आणि नंतर खेचरीचा सराव बंद केला. नंतरच्या काळात गुरुजींनी स्पष्ट केले की “मी जर खेचरीचा सराव चालू ठेवला असता तर माझ्या जीवनाचा बहुमोल भाग त्या आनंदात गेला असता. खेचरीपासून लागलेल्या समाधीमुळे समाजासाठी मला विधायक कामे करणे अशक्य झाले असते. हठयोग जनतेपर्यंत पोहोचवण्याच्या माझ्या कर्तव्यात मी अयशस्वी झालो असतो.” ही होती गुरुजींची वचनबद्धता आणि हाच कर्तव्यभावनेचा वारसा आपल्याला गुरुजींकडून मिळाला आहे.

खेचरी मुद्रेप्रमाणेच गुरुजींनी प्राणायाम अभ्यासासाठी केलेले प्रयत्नही तितकेच प्रेरणादायक आहेत. पुढील अध्यायात आपण पाहू की, गुरुजींच्या उदार आणि पद्धतशीर शिक्षणामुळे आज आपल्याला सहजपणे उपलब्ध असलेले प्राणायाम शिकण्यासाठी गुरुजींना किती संघर्ष करावा लागला.

अध्याय ४३ : प्राणायामांचा पाठपुरावा

काही साध्य करण्यासाठी केलेल्या संघर्षांचे प्रमाण हे एखाद्याच्या तळमळीची तीव्रता तसेच साध्य प्राप्त झाल्यावर यशाची किती किंमत असेल हे दर्शवते. संघर्ष हा वाढीचा अपरिहार्य घटक आहे हे तर नैसर्गिक आहे. गुरुजींच्याच शब्दांत सांगायचे तर “बीजाला अंकुरित होण्या साठी आधी गाडून घ्यावे लागते”.

वाचलेल्या ग्रंथांतून आणि व्याख्यानांमधून प्राणायामांबद्दल माहीत झाल्यावर गुरुजींचा प्राणायामविषयी शोध सुरू झाला. या ग्रंथांत वा व्याख्यानांत प्राणायामांच्या प्रत्यक्ष सराव करण्याच्या विधीपेक्षा त्यांच्यामुळे होणाऱ्या फायद्यांबद्दल जास्त लिहिले, बोलले गेले होते. या मुळे मनात प्राणायामांबद्दल अधिकच गोंधळ होत असे. प्राणायामांविषयी प्रश्नांची उत्तरे देण्याइतके अधिकारी असे कोणी नव्हते.

मुंबईतील तथाकथित योग्याकडून ज्ञान मिळवण्याच्या अनेक अयशस्वी प्रयत्नांनंतर गुरुजी आणि त्यांचे मित्र एकदा बसमधून

सहा तास प्रवास करत एका आश्रमातील योगगुरूला भेटण्यासाठी गेले. आश्रमाच्या स्वागत कक्षातील शिष्यांनी त्यांच्या भेटीचे कारण विचारले. गुरुजींनी समजावून सांगितले की त्या गुरूकडून प्राणायामाची पद्धत शिकण्यासाठी ते आले आहेत. शिष्य आत गेले आणि परत येऊन म्हणाले की, गुरु आता त्राटकचा सराव करीत असल्याने ते भेटू शकत नाहीत. त्राटकचा सराव करण्यास किती वेळ लागतो हे गुरुजींना चांगलेच ठाऊक होते. त्यांनी थांबायची तयारी दर्शविली, पण त्यांना भेट नाकारली गेली. असे वाटते की आश्रमातील गुरू भेटायला आलेल्या व्यक्तीला एकतर तुच्छ मानत असतील किंवा त्या गुरूंनाच प्राणायामां बदल माहिती नसावी.

आणखी काही महिन्यांनंतर गुरुजींना दुसऱ्या आश्रमविषयी माहिती मिळाली जेथे कोणी प्रशिक्षक प्राणायाम शिकवत असे. आजून एक प्रदीर्घ प्रवास करून आश्रमात पोहोचल्यावर त्यांना सांगितले गेले की प्रत्येक प्राणायाम शिकण्यासाठी रुपये एकशे वीस लागतील. गुरुजींच्या त्यावेळच्या मासिक साठ रुपये वेतनात त्यांना अशे महागडे ट्युशन अशक्यच होते!

या निराशाजनक घटनांनी गुरुजींचा निश्चय घटला नाही. उपलब्ध महितीतून त्यांनी स्वतःच प्रयोग करायला सुरुवात केली. त्यातील बरेचसे सुरुवातीचे प्रयोग चूकले. काय काय चुकले याबद्दल काही तपशील नाही पण त्यांचे परिणाम फार वाईट होते. त्यापैकी एका प्रयोगामुळे गुरुजींना जवळपास दोन महीने ज्वर भोगावा लागला होता.

योगायोगाने, त्यानंतर गुरुजींची उपनिषदांशी ओळख झाली. गुरुजींना उपनिषदांमध्ये प्राणायामांबद्दल खजिनाच सापडला. येथून पुढे गुरुजींनी उपनिषदांचे अध्यासासारखे वाचन केले. उपनिषदांमध्ये जीवनाची तत्त्वे आणि तत्त्वज्ञान, सृष्टीची निर्मिती, अस्तित्व आणि विघटन याबद्दल सविस्तर चर्चा आहे. आईने गुरुजींच्या जीवनाला सुरुवातीला आकार दिला, तर उपनिषदांनी गुरुजींचे उर्वरित जीवन घडविले. आपल्या अस्तित्वाचा हेतू, इतर जीव आणि देवाशी असलेले संबंध याबद्दल त्यांनी उपनिषदांमधून ज्ञान मिळवले.

उपनिषदांमधून वाचून ते त्यावर चिंतन करीत, आपल्या नोट्स ठेवत आणि पद्धतशीरपणे प्राणायामांचा सराव करत. सरावाच्या प्रत्येक पायरीला होणाऱ्या परिणामांचे निरीक्षण करत आणि मग

पुढे जात. बरेच वर्ष आपल्या स्वतःवर प्रयोग करत गुरुजींनी प्राणायामांचा सराव करण्याच्या स्वतःच्या क्रमवार पध्दती विकसित केल्या. या निरंतर सरावातून गुरुजींना कळले की प्राणायाम दुहेरी तलवार आहे - काळजीपूर्वक हाताळले तर एखाद्या व्यक्तीस अंतर्बाह्य परिवर्तीत करून निरंतर आध्यात्मिक प्रगती पथावर नेतील, तर चुकीच्या सरावाने दुष्परिणामही होतील. याच कारणास्तव गुरुजी आपल्या अत्यंत निवडक विद्यार्थ्यांनाच प्राणायाम शिकवत असत. असे काही निवडक विद्यार्थी जे योगाबद्दल समजूतदार, सरावात नियमित आणि जीवनशैलीत शिस्तबद्ध होते त्यांनाच प्राणायाम शिकवले गेले.

या शिकवणी आणि पद्धतींमधून बऱ्याच लोकांना जीवनाचा खरा अर्थ सापडला आणि त्यांचे जीवन परिपूर्ण बनले.

अध्याय ४४ : कुंडलिनी आणि शक्ति पात

योग्य उपजाऊ मशागत केलेल्या जमिनीत शुद्ध, खरे बीज पेरले तरच ते अंकुरित होवून डेरेंदार वृक्ष बनते.

कुंडलिनी नावाच्या शक्तीचे ज्ञान, तीची जागृती आणि त्यानंतर अभ्यासकांची आध्यात्मिक उत्क्रांती हे हठयोगाचे मर्म आहे असे शास्त्र म्हणते. बऱ्याच योग तज्ञांनी या शक्तीच्या सुप्त अवस्थेबद्दल, तिच्या जागृतीनंतर होणाऱ्या भौतिक आणि आध्यात्मिक प्रगतीबद्दल भाष्य केले आहे. त्यामुळे या सर्वोच्च शक्तीच्या जागृत होण्याची इच्छा बाळगून बरेच लोक योग शिकतात हे आश्चर्यकारक नाही.

दुर्दैवाने आधुनिक काळात इतर अनेक आध्यात्मिक विषयांच्या बाबतीत घडले तसेच मोठे व्यापारीकरण या संकल्पनेच्या बाबतीतही घडले आहे. आपण पाहतो की प्रत्येक वेळी कोणीतरी स्वयंघोषित देव-पुरुष उगवतो आणि रोख रक्कम किंवा अन्य प्रकाराच्या मोबदल्यात त्याच्या अनुयायांची कुंडलिनी जागृत करण्याचा दावा करतो. हे असे पहिले काही भोंदू देव-पुरुष आणि देवता-स्त्रिया १९५०च्या दशकात दिसू लागल्या. साधारण याच वेळी गुरुजींनी देखील आपला हठयोगाचा प्रवास सुरू केला होता.

योग शास्त्र सांगते की योग्य अधिकारी, अनुभवी गुरुच शक्तिपाताच्या माध्यमाने आपल्या सुपात्र निवडक एक दोन शिष्याचीच कुंडलिनी जागृत करतो. योग आणि अध्यात्माच्या महान परंपरेत अशा आदर्श गुरु-शिष्य जोड्यांची अनेक उदाहरणे आहेत - मच्छिंद्रनाथ आणि गोरक्षनाथ, निवृत्तीनाथ आणि ज्ञानेश्वर, श्री रामकृष्ण आणि विवेकानंद, महावतार बाबाजी आणि लाहीरी महाशय. सध्या अध्यात्माचे विक्रेते, भोंदू-बाबा याच परंपरेचा गैरफायदा घेत, शक्ती-पात करतो असा जनतेपुढे दावा करून या थोर परंपरांची थट्टा करत आहेत. कधीकधी यासाठी भोळ्या लोकांकडून दक्षिणेच्या नावाखाली अवाच्यासव्वा पैसा देखील लुबाडला जातो. हे तथाकथित शक्ती-पात गुरूचे चेले प्रेक्षकांमध्ये जागोजागी आधीच बसतात आणि वेळ आल्यावर शरीर थरथरवत, हसत, उड्या मारत कुंडलिनी जागृत झाल्याचे विकृत प्रदर्शन करतात. उर्वरित प्रेक्षक मग आपण पैसे भरले असल्याने 'वेगळे दिसू नये' या 'शहण्या' भावनेने, त्या चेल्यांचे अनुकरण करतात. या शक्ती-पात विधीच्या शेवटी, कुंडलिनी अनुभवल्याच्या खोट्या समाधानाने प्रेक्षक घरी जातात आणि शक्ती-पात गुरू भरगोस कमाईच्या खऱ्या समाधानाने घरी जातात.

१९५८ च्या आसपास, गुरुजींनी अशा बऱ्याच तथाकथित गुरूंचे व्याख्यान ऐकले, त्यांच्या आश्रमाना भेटी दिल्या आणि त्यांच्याशी वार्तालाप देखील केला. अशा गुरूंच्या खऱ्या क्षमतेबद्दल त्यांना पूर्ण माहिती झाली होती. अशा सामूहिक कुंडलिनी जागृती कार्यक्रमांच्या जाहिरातींकडे सहज दुर्लक्ष करून ते आपल्या योग प्रशिक्षणाच्या मार्गावर चालत राहू शकले असते. परंतु दोन मुख्य कारणांमुळे त्यांना यात अधिक चौकशी करणे भाग पडले. सर्व प्रथम, त्यांचे अनेक प्रामाणिक विद्यार्थी कुंडलिनीच्या जागृतीमुळे होणारे फायदे वाचून, तो अनुभव मिळवण्याच्या मोहात स्वतःची कुंडलिनी जागृत करण्यास बेचैन झाले होते. या सामूहिक कुंडलिनी जागृती च्या उत्सुकते मुळे ते गुरुजींना अनेक प्रश्न विचारू लागले. म्हणूनच विद्यार्थ्यांना खरी परिस्थिती स्पष्ट करून योग्य मार्ग दाखवणे ही गुरुजींची नैतिक जबाबदारी होती. दुसरे म्हणजे, त्यांच्यातील कर्तव्यदक्ष पोलिस अशा सामूहिक कार्यक्रमांमध्ये इतक्या मोठ्या प्रमाणात लोक कसे काय भ्रमात पडतात याची तपासणी करण्यास उत्सुक होता. गुरुजींनी यासंदर्भात चौकशी कशी केली आणि गुरुजींच्या तपासणीतून काय निष्पन्न झाले हे पाहू या पुढील अध्यायात.

अध्याय ४५ : कुंडलिनी जागवणारे गुरु

हठयोगाला सातत्याने समर्पित साधक यम-नियमाच्या पायावर ठाम राहतात. कुंडलिनी जागृतीच्या शॉर्ट-कटच्या मोहांना बळी पडत नाहीत.

असाच एक मेळावा मुंबईत होत होता. तेथील रहस्य जाणून घेण्यासाठी, स्वतःच्या ५ अनुयायांसह गुरुजी मेळाव्यात सहभागी झाले. गुरुजींनी सर्वांना इशारा दिला होता - सतर्क राहून, बोलणाऱ्याच्या मोहक शब्दांच्या जाळ्यात न अडकता, आलिप्ततेने कार्यक्रमाचे निरीक्षण करावे. ते स्वतः मंडपाच्या शेवटी कोपऱ्यात बसले आणि आपल्या मित्रांना गर्दीत वेगवेगळ्या ठिकाणी बसण्यास सांगितले. थोड्या वेळातच कार्यक्रम सुरू झाला. वक्ता तत्वज्ञानाचे प्राध्यापक असल्याने त्यांचे वाचन चांगले होते आणि ते उपनिषदांचे चांगले जाणकार देखील होते. त्यांचे बोलणे गुरुजींसारख्या उपनिषदांच्या नियमित वाचकासाठी काही नवीन नव्हते. परंतु, कधीही प्राचीन उपनिषद ग्रंथांना स्पर्शही न केलेल्या श्रोत्यांना ते ज्ञानाचे सागरच भासले. वक्ते शब्दांचा जादूगार देखील होते. व्यक्ती स्वातंत्र्य, कामोत्तेजकता आणि रूढी-

विरोधी प्रचाराच्या समर्थनार्थ उपनिषदिक तत्त्वे वाकवण्यात ते तरबेज होते. या सोबत, त्यांनी आपल्या सादरीकरणाला उत्कृष्ट अभिनय, मंत्रमुग्ध करणारा आवाजाचा उत्तम उतारचढाव आणि डोळ्यांतील हावभाव यांची जोड दिली. अंधुक प्रकाशीत मंडपात अत्तरे फवारली होती. एकंदरीत या सर्व गोष्टींनी प्रेक्षक संमोहित झाले. एकाएकी काहीजण जोरदारपणे डोके हलवू लागले, काही डोलू लागले, तर काही हसत वा ओरडत नाचू लागले. त्यांची कुंडलिनी जागृत झाली असे सांगून त्यांना अधिकच उत्तेजित केले गेले. प्रेक्षकांना मूर्ख बनवण्याचा तो प्रकार होता आणि प्रेक्षक सुद्धा त्यात आनंदी होते. हा प्रकार तासभर चालला. गुरुजी आणि त्यांच्या मित्रांवर याचा काहीही परिणाम झाला नाही, ही सांगणेच नको.

जेव्हा वक्ता खाली उतरला, तेव्हा त्याचे जवळून निरीक्षण करण्यासाठी गुरुजी पटकन उठून त्याच्याजवळ गेले. वक्ता आकर्षक आणि गौरापान होता. गुरुजींना हे जाणून घ्यायचे होते की त्याने कधी कठोर तप केले होते का. तसे असल्यास, त्याचे स्नायू टणक व शरीर कठोर असेल. गुरुजींनी त्याच्या खांद्यांना स्पर्श केला. त्या कापसासारख्या मऊ शरीराने तप तर सोडाच, कधी व्यायामपण केला नव्हता. ह्या भोंदूने पुढील अनेक वर्षे धनिक

अनुयायी आकर्षित करून भरपूर संपत्ति गोळा केली. त्याच्या अंतकाली त्याचे आश्रम ड्रग्स, कामुकपणा आणि गुन्हेगारी खटल्यांनी बदनाम झाले. अध्यात्माचा असा कुशल तमाशा करणारा भोंदू पुढे शतकानूशतके होणार नाही.

अशाच दुसऱ्या मेळाव्यात एका महिला गुरुने कुंडलिनी जागृत करण्यास इच्छुक अशा लोकांना आमंत्रित केले होते. प्रेक्षकांना गटात विभागले गेले. एका गटाला मंचावर बोलावून, सदस्यांना एकमेकांचे हात धरून मंडळात बसवले गेले. त्या गुरु, डोळे मिटून, मंडळाच्या मध्यभागी बसून सहभागींना ध्यान करण्याच्या सूचना देत होत्या. थोड्या वेळाने मंडळातला एक जण हसणे, मोठ्याने रडणे, किंचाळणे इ. करू लागला. त्याची कुंडलिनी जागृत झाली आहे आणि ही तीच लक्षणे आहेत या विचारात वर्तुळातील इतर लोकही त्याची नक्कल करू लागले. काही वेळानंतर, त्या गुरुनी प्रत्येक व्यक्तीच्या डोक्यावर हात ठेवला ज्यायोगे ते शांत झाले. या 'कुंडलिनी जागृती' च्या अनुभवांनंतर त्या गटाला परत पाठवून पुढच्या गटाला मंचावर बोलावले गेले.

या दुसऱ्या गटात गुरुजींचे परम मित्र दादा पवार होते. ते पण दोन्ही बाजूच्या सदस्यांचे हात धरून बसले. गुरुने सूचना देणे सुरू

केले. आधी प्रमाणेच, एक जण मोठ्याने हसू, रडू आणि किंचाळू लागला. हे बघून मंडळातील सर्व जण अनुकरण करू लागले, फक्त दादा पवार सोडून. दादा पवारांना काहीच होत नव्हते. ते निर्विकार बसून होते. त्या गुरु अस्वस्थ झाल्या. शेवटी, तिने आपला हात सर्वांच्या डोक्यावर ठेवला, दादा पवार सोडून. हा गट गेल्यावर, दादा पवारला बोलावून तिने धक्कादायक सूचना दिली - मद्यपान बंद करा आणि आपले चारित्र्य स्वच्छ ठेवा! दादा पवारांनी मौन ठेवले व नंतर गुरुजींना हे कथन केले. वास्तविक दादा पवार हे एक सभ्य गृहस्थ होते ज्यांनी मद्याला कधी स्पर्श देखील केला नव्हता.

गुरुजींचा विद्यार्थ्यांना सल्ला असा होता की अशा बनावट गुरूंच्या मागे धावणे म्हणजे वेळेचा अपव्यय आहे व यामुळे निराशेशिवाय काहीही मिळणार नाही. आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नांवर आणि शिस्तबद्ध अभ्यासावर विश्वास ठेवा. जे साधक यम-नियमांचे पालन करत हठयोगाचा सतत सराव करतात त्यांना कुंडलिनी जागृत होण्याचा अनुभव नैसर्गिकरित्या मिळतोच.

अध्याय ४६ : निस्वार्थ सेवेचे व्रत

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते। लोभान् मोहश्च
नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ हितोपदेश १.२७ ॥

प्राणायाम शिकण्यासाठी गुरुजी कसे एका आश्रमातून दुसऱ्या आश्रमात फिरत होते हे आपण मागील काही अध्यायांमध्ये पाहिले. त्यातून ते शिकले कि आश्रमांचे पक्के व्यापारीकरण झाले आहे. आपण हे सुध्दा पाहिले कि ते तथाकथित गुरूंच्या मेळाव्यात सहभागी झाले आणि तेथेही त्यांनी अनुभवले कि यातून पैसा गोळा करणे हाच मुख्य उद्देश आहे. या परिस्थितीचा सखोल अभ्यास केल्यावर गुरुजींनी ओळखले की दोष त्यात सामील असलेल्या व्यक्तींचा नसून पैसा आणि सत्ता ही मूळ समस्या आहे. ते भ्रष्ट करतात, अगदी सर्वोत्कृष्ट व्यक्तीना आणि संस्थाना सुद्धा. पैसे कमावण्याकडे अगदी थोडे लक्ष दिल्याने सुद्धा योगाच्या प्रामाणिक अभ्यासाकडे आणि प्रसाराकडे दुर्लक्ष होते. यातून काय शिकले पाहिजे? सांसारिक अर्थाने 'अव्यवहार्य' असले तरी उत्तर स्पष्ट होते - योगाचे शुद्ध पारंपारिक स्वरूप टिकवून ठेवण्यासाठी, योगाचा प्रसार कोणत्याही स्वरूपाच्या मोबदल्या पासून मुक्त असला

पाहिजे. प्राचीन योग तज्ञांनी देखील हाच पारंपारिक मार्ग स्वीकारला नव्हता काय? झाले. गुरुजींनी योगाचा निःस्वार्थ प्रसार करण्याचा दृढनिश्चय केला. गुरुजींनी निस्वार्थीपणाच्या या व्रताचे किती एकनिष्ठते पालन केले हे आपण त्यांच्या आयुष्यातील अनेक घटनांमध्ये पाहतो.

एका आश्रमामुळे मुंबई जवळचे गणेशपुरी योग-प्रेमींमध्ये अंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रख्यात होते. परिणामी तेथे भारत आणि जगभरातील योग-प्रेमी भेट देत असत. या आश्रमाच्या मुख्य स्वामींना गुरुजींबद्दल आदर होता. बऱ्याच वेळा तेथे येणाऱ्या अभ्यागतांचे प्रश्न हठयोगाच्या गुंतागुंतीच्या प्रायोगिक बाबींविषयी असत. ते स्वामी अशा इच्छुकांना गुरुजींकडे पाठवत आणि गुरुजी नेहमीच त्यांना समाधानकारक स्पष्टीकरण देत असत. वर्षानुवर्षे हा संबंध वाढतच गेला. गणेशपुरी आश्रमातील अनेक शिष्य नियमितपणे गुरुजींकडून योगासने शिकु लागले. त्यांनंतर, गुरुजींना आश्रमात योग वर्ग आयोजित करण्यास आमंत्रित केले गेले. त्यासाठी गुरुजी दर रविवारी तेथे योग वर्ग घेऊ लागले. स्थानिक गरीब आदिवासींसह बऱ्याच सहभागींनी या कार्यक्रमाचा लाभ घेतला. गुरुजींच्या शिकवणींमुळे आनंदित झालेल्या स्वामींनी गुरुजींना गणेशपुरीमध्ये एक पूर्ण योग शाळा चालविण्याचा प्रस्ताव

दिला. त्यासाठी काही अटींवर सोळा एकर जमीन सुद्धा देऊ केली. निः स्वार्थ सेवा करण्याच्या वचनावर ठाम रहात गुरुजींनी ती जमीन घेण्यास व कोणत्याही परिस्थितीत गुलाम होण्यास नकार दिला.

दुसऱ्या एका प्रसंगी श्रीमंत व्यापारी समाजाच्या एका गटाने गुरुजींना मुंबईच्या मुख्य ठिकाणी दोन हजार चौरस फूटाचा अपार्टमेंट देऊ केला. गुरुजींनी त्या समाजासाठी केलेल्या सेवेचे हे कौतुक आहे असे ते म्हणाले, तथापि, या 'कौतुक'च्या मागे काही विशिष्ट अपेक्षा होत्या. गुरुजींनी नम्रपणे ही देणगी नाकारली. आणखी एकदा, व्यावसायिकांचा दुसरा एक गट गुरुजींना वीस हजार रुपयांची देणगी देत होते. त्या दिवसांत ही एक मोठी रक्कम होती. हेदेखील गुरुजींनी नाकारले.

निस्वार्थीपणाच्या या व्रताने असंख्य इच्छुक, समविचारी व्यक्तीं गुरुजींकडे आकर्षित झाले, प्रभावित झाले, अशा व्यक्तींमध्ये गरजू लोकांना मदत करण्याची खरी माणुसकी जागृत झाली, आणि त्यांच्या प्रयत्नांना लोक-चळवळीचे स्वरूप आले. हे निस्वार्थी प्रचाराचे तत्व म्हणजे गुरुजींच्या योग चळवळीमागील आत्मा आणि उर्जा होय. हे तत्वच योग्य गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करते, योग्य व्यक्तींना आकर्षित करते, स्वयंसेवकांना उत्तेजन देते, यामुळे

जाती, धर्म, भाषांचे सर्व अडथळे गळून पडतात आणि समाजात शुद्ध प्रेम पसरते. म्हणूनच, ही निस्वार्थता कायम ठेवणे ही गुरुजींच्या कार्यक्रमात भाग घेणाऱ्या प्रत्येक स्वयंसेवकांचीही मुख्य जबाबदारी आहे. त्या दृष्टीने, अशी निः स्वार्थ सेवा करणारे स्वयंसेवक लाभलेली निकम गुरुजी योग कुटीर ही धन्य संस्थाच मानायला हवी.

अध्याय ४७: बोले तैसा चाले

निस्वार्थी भावनेने केलेले प्रत्येक कर्म आध्यात्मिक असते.

गुरुजींच्या निःस्वार्थ दृष्टीकोनाने त्यांचे कार्य आध्यात्मिक बनले. परिणामी, स्वयंसेवकांसाठी सुद्धा ते कार्य फक्त सामाजिक उपक्रम नव्हे तर आध्यात्मिक साधना बनले. या निःस्वार्थ पद्धतीमुळे गुरुजी कोणत्याही बंधनात अडकले नाही आणि म्हणूनच केवळ लोकप्रिय गोष्टी करण्यापेक्षा लोकहिताच्या योग्य गोष्टी करण्यास ते सक्षम राहिले.

गुरुजी जो उपदेश करत तो ते स्वतः देखील सातत्याने आचरत असत. त्यांच्या स्वयंसेवकांनी देखील असे वागावे म्हणून गुरुजी नेहमी असा आग्रह धरत की स्वयंसेवकांच्या शिकवणीत आणि व्यवहारात सुसंगतता असावी. याचे अनेक सकारात्मक परिणाम होत असत. केवळ एक नियमित सराव करणारा शिक्षकच योगिक क्रियांचे बारकावे समजल्यावर विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देऊ शकेल आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांचे योग्यरित्या निराकरण करू शकतो. सरावात काटेकोरपणा आणि शिस्तबद्धता असलेले शिक्षक

विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक अवस्थेतील चुका पटकन टिपून विद्यार्थ्यांनी चुकीच्या पद्धती अवलंबल्यामुळे होणाऱ्या दुर्घटना वेळीच टाळू शकतात. यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात विश्वासाह नाते निर्माण होते. असा सराव करणारा शिक्षक सहजच योग शिकणाऱ्या पुढच्या पिढीसाठी एक आदर्श बनतो. अशा शिक्षकाला आपली कर्तव्ये पार पाडल्याबद्दल समाधान व तृप्तता मिळते.

गुरुजींच्या या नियमामुळेच, गुरुजींनी सखोल अभ्यास करून निवडलेले योगिक व्यायाम आज आपल्याला दैनंदिन सरावासाठी उपलब्ध आहेत. परंतु गुरुजींच्या बाबतीत तसे नव्हते. त्यांना स्वतःवर निरनिराळ्या तंत्राचे प्रयोग करून चांगला-वाईट परिणाम पाहून मगच ते आपल्या विद्यार्थ्यांना द्यावा की नाही हे ठरवावे लागले. गुरुजी स्वतःवर प्रयोग करून खेचरी शिकले, परंतु ती सांसारिक विद्यार्थ्यांच्या फायद्याची नाही असा निष्कर्ष काढला. तसेच स्वतःवर प्रयोग करून विद्यार्थ्यांना न शिकवण्याचे ठरवलेले आणखी एक तंत्र म्हणजे वस्त्र-धौती होय.

१९६० मध्ये, काही हठयोगी आपले आतडे तोंडातून बाहेर काढून धुतात आणि पुन्हा गिळून टाकतात अशी अफवा पसरली

होती. खरे तर ते वस्त्र-धौती होते. या शुद्धीकरण तंत्रात, योगी एक १८ हात लांब मऊ वस्त्राचे एक टोक हातात धरून ते वस्त्र गिळतो. त्यानंतर, योगी नौली क्रियेने पोट घुसळतो. शेवटी, हळुवारपणे संपूर्ण वस्त्र बाहेर काढतो. परिणामी, ते वस्त्र आतून पोट साफ करते आणि पोटातून कफ वगैरे बाहेर काढते. गुरुजींनी या तंत्राची कार्यक्षमता तपासण्याचे आणि ते आपल्याकडे येणाऱ्या रुग्णांना बरे करण्यासाठी वापरता येईल का हे बघण्याचे ठरवले. एक मऊ सूती वस्त्र घेऊन गुरुजींनी स्वतःवर याचा प्रयोग केला. त्यांना समाधान वाटले की, थोडे प्रयत्न करून ते वस्त्र ते गिळू शकतात आणि बाहेर काढू शकतात. परंतु, काही यशस्वी प्रयत्नांनंतर एका दिवशी काहीतरी अनपेक्षित घडले. गुरुजींनी वस्त्र गिळले, नौली क्रिया केली, आणि वस्त्र बाहेर काढू लागले. वस्त्र काही मीटर बाहेर आल्यावर काही केल्या बाहेरच येईना. वस्त्र पोटात अडकले होते आणि जेव्हाही गुरुजी वस्त्र बाहेर खेचण्याचा प्रयत्न करत तेव्हा पोटात तणाव जाणवत होता. गुरुजींना जाणवले की काहीतरी भयंकर चुकी झाली आहे. यानंतर गुरुजींनी जे केले ते अकल्पनीय होते. त्यांनी एक कात्री घेतली, वस्त्राचे टोक कापले आणि तोंडात असलेले उर्वरित वस्त्र पुन्हा गिळून टाकले. जरी पूर्ण वस्त्र पोटात जाऊन गुरुजींवर काही विपरीत परिणाम झाला नाही तरी या घटनेतून गुरुजींनी निष्कर्ष काढला ही क्रिया सामान्य माणसांना

शिकवता उपयोगी नाही. या ऐवजी गुरुजींना, सर्वसामान्य, संसारी लोकांसाठी, शुद्धीकरण साठी जल-धौती उपयुक्त आणि सुरक्षित वाटली. परिणामी, आजतागायत, गुरुजींच्या शिष्यासाठी जल धौती ही एक आवडीची शुद्धीकरण क्रिया झाली आहे.

गुरुजींसारख्या एका संसारी व्यक्तीस घर, नोकरी, योगाभ्यास, आणि त्याचा प्रसार सर्व सांभाळणे हे निश्चितच तारेवरची कसरत असते. परंतु त्यांनी ते करून दाखवले आणि अनेकांना तसे करण्यास प्रोत्साहित केले. योग साधनेतून मिळणाऱ्या प्राण-शक्तीने उर्जित झालेले, गुरुजींचे शेकडो शिष्य आज त्यांच्या व्यस्त जीवनात ही तारेवरची कसरत व्यवस्थित पार पाडत आहेत. आपण पुढे बघू की गुरुजींनी कशा पद्धतीने नोकरीतील समस्या उत्साहीपणे सोडवल्या आणि त्याबरोबरच योगाभ्यास, आणि त्याचा प्रसारही सातत्याने चालू ठेवला.

अध्याय ४८ : पंतप्रधानांचे शीर्षासन

चांगल्या कामाचे बक्षीस म्हणजे अधिक कामाची
जबाबदारी.

१९५८ पासून, गुप्तचर विभागात गुरुजींच्या जबाबदाऱ्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्या. कार्यक्षमता आणि प्रामाणिकपणा यामुळे गुरुजींना पदोन्नति देण्यात आली. त्यामुळे कार्यभार आणखी वाढला. त्याच बरोबर, एक निस्वार्थ योग प्रशिक्षक आणि निष्णात वैद्य म्हणून गुरुजींची महती सर्वत्र पसरली होती. त्यामुळे, गुरुजींच्या मुंबईतील गिरगांव मधील घरी योगप्रेमी आणि रुग्णांची नेहमी गर्दी होत असे. त्यांना मार्गदर्शन करण्यात आणि तपासणी करून औषध देण्यात गुरुजींचा खूप वेळ जात असे. सर्व आघाड्यांचे उत्तमरीत्या व्यवस्थापन करण्याच्या या क्षमतेमुळेच, गुरुजी हे कुटीर मधील सर्व स्वयंसेवकांचे आदर्श आहेत.

वृत्तपत्रांचे बारकाईने निरीक्षण करण्याच्या कठीण कामाबरोबरच आता गुरुजींना अत्याधिक महत्वाच्या प्रकरणांच्या गुप्तचर आणि हेरगिरीच्या कामांसाठी निवडले गेले. हे कमी होते

की काय म्हणून, त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आता त्यांना व्हिआयपी (VIP) व्यक्तींच्या दौऱ्याच्या दरम्यान सुरक्षेचे काम सुपूर्द केले. यात खासकरून राज्य आणि कॅबिनेट मंत्री, आणि क्वचित प्रसंगी देशाचे पंतप्रधान आणि राष्ट्रपती सुद्धा असत. गुरुजींचा बहुतेक वेळ याच कामगिरीत जात असे आणि त्यात संपूर्ण भारतभर प्रवास करावा लागत असे. व्हिआयपी जेव्हा सरकारी अधिकृत कामासाठी प्रवास करत तेव्हा त्यांच्या सुरक्षिततेचे व्यवस्थापन गुरुजी करत असत. यासाठी वरिष्ठांनी गुरुजींना निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले होते आणि सर्व संसाधने त्यांच्या ताब्यात होती. सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची निवड, त्यांचे गुप्तवेष, त्यांची संरचना, सुरक्षा पथकाचे शस्त्रास्त्र इत्यादी संबंधीचे अधिकार केवळ गुरुजींकडेच होते आणि यात कोणीही कधी हस्तक्षेप केला नाही. साहजिकच यातील प्रवासामुळे, भारतभर वारंवार विमानाने प्रवास करण्याच्या संधी गुरुजींना लाभल्या, ज्या त्या काळात फक्त श्रीमंतांना परवडत असत. विशेष म्हणजे, प्रवासात वेळ मिळाल्यास गुरुजींना भारतातील विविध भागातील योगी आणि आश्रमांना भेटण्याच्या संधी मिळाल्या, ज्यात त्यांना विविध आश्रमांचे संचालन, त्यांचा अभ्यासक्रम आणि योगाच्या पद्धतींचा अभ्यास करता आला.

एका प्रसंगी गुरुजी व त्यांच्या टीमला पंतप्रधान नेहरूंच्या नागपूर शहरात होणाऱ्या सभेची सुरक्षा सोपविण्यात आली होती. नेहमीप्रमाणे, सभेच्या जागेचा अभ्यास करून सुरक्षेची आवश्यक व्यवस्था करण्यासाठी गुरुजी काही दिवस अगोदर नागपूरला आले. सभेच्या आदल्या दिवशी, गुरुजींनी सभेच्या मोकळ्या मैदानावर आणि पंतप्रधान जेथे थांबणार होते त्या गेस्ट हाऊसवर सुरक्षेची व्यवस्था पूर्ण केली. स्वतः गुरुजी आणि निरीक्षक एन.आर.जाधव व इतर निवडक सुरक्षा कर्मचाऱ्यांसह गुप्त वेशात अतिथीगृहात राहिले. दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे, चिडचिड्या आणि अस्वस्थ अवस्थेत पंतप्रधान व्हरांड्यात आलेले त्यांना दिसले. गुरुजी आणि इंस्पेक्टर जाधव दुरून पहात होते. लहानपणापासूनच पंतप्रधानांची काळजी घेणारे पंतप्रधानांचे एकनिष्ठ सेवक - हरी दोन चादरी घेऊन आले. एक, त्याने पसरवली आणि दुसरी बाजूला ठेवली. पंतप्रधानांनी घाईघाईने पसरलेल्या चादरीवर शीर्षासन केले. अर्ध्या मिनिटात पंतप्रधानांचे शीर्षासन झाले आणि ते दुसरे ब्लॅकॅट डोक्यावर घेऊन बसले.

गुरुजी जाधवांना म्हणाले - “जाधव, पंतप्रधानांच्या मानसिक ताण व चिंताग्रस्त परिस्थितीबद्दल मी फक्त विचार करू शकतो. परंतु अशा मानसिक अवस्थेत शीर्षासन करणे खूप धोकादायक आहे. त्याने अर्धांग वायुचा झटका देखील येऊ शकतो. मला

आश्चर्य वाटते की पंतप्रधानांना याबद्दल कुणीही सांगितले नाही.” निरीक्षक जाधव काही बोलले नाहीत. काही मिनिटांनंतर त्यांनी, गुरुजींनी जे सांगितले ते जाऊन हरीला सांगितले.

“तो लहानपणापासूनच असाच अस्वस्थ आहे. हे सांगणारे जर कोणी चांगले योगी असतील तर मी त्यांची आणि पंतप्रधानांची बैठक आयोजित करू शकतो.” हरी म्हणाले.

याबाबत निरीक्षक जाधव यांनी गुरुजींना सांगितले. गुरुजींनी थोडा वेळ विचार केला आणि म्हणाले, “जाधव, आम्ही येथे सुरक्षा पुरवण्यासाठी आहोत. जर पंतप्रधानांशी बोलायचं असेल तर आपली ओळख आपल्याला सांगावी लागेल. आणि ही करतांना जर आपले गुप्तवेश आणि सुरक्षा काही अन्य व्यक्तींना प्रकट झाले तर उद्भवणारे दुष्परिणाम मला सांगण्याची आवश्यकता नाही. हे खूप धोकादायक आहे. आपण हे प्रकरण येथेच सोडू.”

सुरक्षेच्या संभाव्य जोखीममुळे हे प्रकरण तिथेच सोडले गेले. दुर्दैवाने काही वर्षांनंतर पंतप्रधानांचे अर्धांग वायुच्या झटक्याने निधन झाल्याचे बातमी आली.

योगिक तंत्रामध्ये विविध आजार बरे करण्याची उत्तम क्षमता असते. परंतु, महत्वाची बाब म्हणजे ते करतांना मन शांत स्थितीत असले पाहिजे. यामुळेच, योगाभ्यास सुरू करण्यापूर्वी गुरुजींनी

नेहमी प्रार्थना, गायत्री जप आणि मनाला शांत करणाऱ्या प्राणाकर्षण सारख्या क्रिया करण्यावर भर दिला आहे. व्यस्त जीवनशैलीत हे भान ठेवणे फारच महत्वाचे आहे.

अध्याय ४९ : श्री अंबिका योग कुटीर ची स्थापना

१९६४ पासून गुरुजींचे योग कार्य झपाट्याने वाढू लागले. गुरुजींच्या शिकवणीचा लाभ घेतलेल्या अनेक योग-साधकांनी स्थानिक वर्तमानपत्रांतून लेख लिहिले. यामुळे, वृत्तपत्रांनी गुरुजींच्या कार्याची दखल घेत अधूनमधून त्यांच्या कार्याविषयी आणि त्यांच्या अनुयायांच्या योगाभ्यासाच्या परिणामाविषयी बातम्या छापल्या.

नोकरीच्या ठिकाणी - पोलिस विभागात गुरुजींच्या कार्याचा मोठा परिणाम झाला. जसजशी त्यांची प्रसिद्धी सहकारी आणि अधिकाऱ्यांमध्ये पसरली तसतसे कित्येकांनी त्यांच्याकडून योग शिकला. त्यातील काही त्यांचे दृढ अनुयायी बनले. निःस्वार्थ सेवा आणि वनौषधी यांच्या जोडीला योगिक शुद्धीकरण तंत्र या उपचार पद्धती मुळे, अन्य योग शिक्षकांपेक्षा गुरुजींची विशिष्ट ओळख निर्माण झाली. पोलिसांमधील अनेक उच्च प्रशासकांनी गुरुजींनी सांगितलेल्या योगाच्या पारंपारिक प्रकारात उत्सुकता दर्शविली. एकूण, नऊ पोलिस महानिरीक्षकांनी (IGP) गुरुजींच्या पोलिस कार्यकाळात गुरुजींचे मार्गदर्शन घेतले. त्यातील, विशेषतः IGP

एम.जी.वाघ आणि IGP एम.जी.मुग्वे गुरुजींच्या मार्गदर्शनाखाली समर्पित योग अभ्यासक बनले. IGP मुग्वे यांचा मुलगा मधुकर मुग्वे अमेरिकेत स्थलांतर करणार होते. प्रस्थान ठेवण्याआधी त्यांनी गुरुजींकडून योग शिकून गंभीरपणे सराव केला. अमेरिकेत स्थायिक होण्यास काही फायदा मिळेल या हेतूने त्यांनी गुरुजींकडे योग प्रमाणपत्रासाठी विनंती केली. गुरुजींनी त्यांच्या टीमशी सल्लामसलत केली आणि श्री अंबिका योग कुटीरच्या लेटर-हेडवर प्रमाणपत्र देण्याचे ठरले. आतापावेतो, गुरुजी आणि त्यांची टीम नेहमीच स्वतःला या अनौपचारिक नावाने संबोधत असत. श्री अंबिका योग कुटीरचे हे पहिले हठयोग प्रमाणपत्र होते!!

दिवसेंदिवस, गुरुजींनी सांगितलेल्या योगिक तंत्राद्वारे बरे झालेल्यांची संख्या वाढतच होती. गुरुजींच्या शिकवणुकीच्या प्रसाराबरोबरच गिरगाव मधील गुरुजींच्या घरी गर्दी देखील वाढत होती. बरे झालेल्यांपैकी एक म्हणजे रत्ना, मुंबईतील उडिपी समाजातील सुप्रसिद्ध नेते श्री. मुदन्ना शेटी यांची मुलगी. रत्ना यांचे पतीही त्या समाजातील एक आदरणीय नेते होते. यामुळे गुरुजींकडे मोठ्या संख्येने उडिपी बांधव आकर्षित झाले. कर्नाटक राज्यातील या उडिपी बांधवांबरोबर कन्नड भाषिकांचा मोठा समुदाय सुद्धा

आला. येणाऱ्या काही वर्षांत, यातीलच एका लाभार्थीने गुरुजींच्या 'स्वास्थ्य योग' पुस्तकाचा कन्नड भाषेत अनुवाद केला.

गुरुजींच्या मार्गदर्शनात बरे झालेल्यांनी, कृतज्ञतेने सेवा प्रदान करणे सुरू केले. गुरुजींनी त्यांना शिकवण्यात आपली ऊर्जा केंद्रित केली आणि ते अंबिका योग कुटीरच्या प्रशिक्षकांची प्रथम तुकडी बनले. यात बहुसंख्य महिला तसेच गुरुजींचे मूले व मुली देखील होते. गुरुजींच्या साध्याशा घराच्या बैठकीत रोज सायंकाळी योग वर्ग भरू लागले. उर्वरित परिवाराला उरलेल्या एका खोलीत आणि स्वयंपाक घरात दाटीवाटीने बसावे लागे. गुरुजी कार्यालयातून घरी येत, पोलिसाचा वेश उतरवून सफेद मऊ, सूती वस्त्र परिधान करून पंधरा मिनिटांत अधीरतेने त्यांची वाट पाहणाऱ्या गर्दीसमोर हजर होत असत. मग हे वर्ग रात्रीच्या १० वाजेपर्यंत चालत. हा उपक्रम पुढील अठरा वर्षे अव्याहत असाच चालू होता. योग प्रसारासाठी गुरुजींनी आणि त्यांच्या कुटुंबाने अतुलनीय समर्पण केले. रुग्णांच्या वाढत्या संख्येमुळे अधिक प्रमाणावर औषधांची आणि चांगल्या प्रशासनाची गरज भासू लागली. येथेच गुरुजी आणि त्यांच्या टीमला औपचारिकरित्या संघटनेची रचना करण्याची आवश्यकता भासू लागली. १९६५ मधील गुढी पाडव्याला श्री अंबिका योग कुटीरची औपचारिक स्थापना झाली. खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी सभासदांना दरमहा रुपये १० योगदान निश्चित करण्यात आले.

अंबिका योग कुटीरने पुढील वर्षात गुरुजींच्या नेतृत्वा खाली उत्कृष्ट कार्य केले. स्थानिक वृत्तपत्रे आता गुरुजींच्या कार्याची आधिकाधिक दखल घेऊ लागले. दैनिक नवा-काळ ने 'योगाचा प्रचार करणारा पोलिस अधिकारी' हा लेख ९-ऑगस्ट-१९६८ रोजी प्रकाशित केला. त्यानंतर पुन्हा १९-ऑगस्ट-१९६९ रोजी गुरुजींचे चरित्र प्रकाशित केले. २९-जुलै-१९६९ रोजी, गुरुजींच्या दोन शिष्यांनी, योग शिक्षणाच्यांना अभ्यासामध्ये मदत करण्यासाठी गुरुजींच्या चित्रांसह आसनांचे तक्ते प्रकाशित केले. मासिक समाचारने ऑगस्ट-१९६९ च्या अंकात गुरुजींच्या योग आणि औषधी वनस्पतींद्वारे उपचार करण्याच्या पद्धतीचा तपशील दिला. समाचार पुत्रिकेने ऑक्टोबर-१९७०च्या अंकात गुरुजींचा 'हठयोग विद्या' हा लेख प्रकाशित केला. डॉ. (पीएचडी) भालचंद्र अकलेकर यांनी लिहिलेले गुरुजींचे आणखी एक चरित्र २९-नोव्हेंबर-१९७० रोजी नवा-काळ दैनिकात प्रकाशित झाले. या चरित्राचे नाव 'हठयोगी निकम' होते आणि बहुधा याच काळापासूनच गुरुजींना 'हठयोगी' म्हटले गेले. त्यानंतर बहुतेक प्रसार माध्यमातील प्रकाशने त्यांना 'हठयोगी निकम गुरुजी' म्हणून संबोधु लागले.

अध्याय ५० : निर्भीड वक्तव्य

अंबिका योग कुटीरच्या वाढत्या कार्याबरोबर, कुटीरला, गुरुजींना आणि कुटीरच्या स्वयंसेवकांना समाजात अधिक आदर मिळू लागला. गुरुजी जाणून होते की या आदराचे मूळ कारण म्हणजे निस्वार्थ सेवा आहे. हे तत्व त्यांनी पुढे पण कायम ठेवले.

मुंबईजवळच्या गणेशपुरीच्या आश्रमात मुंबईतील बरेच संपन्न आणि श्रीमंत भक्तगण नेहमी जात असत. या आश्रमाचे स्वामी आपल्या भक्तांना हठयोग शिकण्यासाठी गुरुजींकडे नेहमी पाठवत असत. हे भक्त जेव्हा गुरुजींना भेटत तेव्हा आश्रमाच्या स्वामींना किमती भेट देण्याची पद्धत येथेही पाळत. हे गुरुजींच्या तत्वाबाहेर होते. त्यांनी त्वरित त्या भक्तांना भेटवस्तू आणणे बंद करण्याची ताकीद दिली आणि जे आणले होते ते पण परत नेण्यास सांगितले. ही बंधने जरी त्या भक्तांसाठी निराशादायक होती तरी त्यामुळे कुटीरचा पाया मजबूत होण्यास फायदा झाला आणि गुरुजींना कोणाचे मिंधे होण्यापासून वाचवले. कदाचित या निस्वार्थीपणामुळेच गुरुजींमध्ये एक प्रकारची निर्भयता निर्माण

झाली. जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा स्पष्टपणे सत्य बोलण्यास त्यांनी कधीही मागेपुढे पाहिले नाही.

मुंबईतील नाभीक समाजाविषयी गुरुजींना मनापासून काळजी होती. त्यावेळी हा समाज असंघटित, दारुण, मागास अवस्थेत होता. नेतृत्व हवे तसे कामगिरी करत नव्हते. नाभीक समाजाचे एक नेते श्री. साबळे यांच्या सन्मानार्थ आयोजित केलेल्या सामुदायिक कार्यक्रमात गुरुजी प्रमुख पाहुणे होते. श्री. साबळे यांनी आपल्या भाषणात समाजाचे आभार मानले आणि समाजातील एक ज्येष्ठ व्यक्ती सामाजिक कार्यात आपला गुरु असल्याचे नमूद केले. श्री. साबळे यांच्या योगदानाबद्दल आणि चांगल्या कार्याबद्दल कित्येक मान्यवरांनी त्यांचे कौतुक केले. प्रमुख-पाहुणे म्हणून गुरुजी सुद्धा श्री. साबळे यांचे कौतुक करतील अशी अपेक्षा होती. पण गुरुजींचे भाषणाने वादळ निर्माण केले. गुरुजी बोलले, "आपण खूप भाग्यवान आहोत आपल्याला श्री. साबळे यांच्यासारखा नेता लाभला आहे. आम्ही आशा करतो की त्यांच्या नेतृत्वाचा आम्हाला फायदा होत राहिल. परंतु त्यांच्या बदलच्या काही वादांमुळे मी निराश झालो आहे. श्री. साबळे, हा अशिक्षित समाज तुम्हाला एक आदर्श म्हणून पाहत आहे. तुम्हीही त्यानुसार वागले पाहिजे. आपण त्वरित आवश्यक कार्य न केल्यास, या समाजाला कधीही चांगले दिवस दिसणार नाहीत. तुम्ही शहाणे आहात.

आपण आपल्या समाजाचे कल्याण करू इच्छित असल्यास आपल्या गुरुंच्या सूचनांची वाट पाहू नका.” गुरुजींच्या परखड वक्तव्यामुळे प्रेक्षक अवाक झाले. काही दिवसातच श्री. साबळे गुरुजींना भेटले. प्रत्येकाला असे वाटले की त्यांच्यात वादविवाद होईल. पण घडलं ते उलटच. त्या बैठकीत, गुरुजींच्या चारित्र्य आणि सकारात्मक उर्जेमुळे श्री. साबळे मनापासून प्रभावित झाले. त्यांनी गुरुजींकडे आपल्या स्वतःच्या मर्यादांविषयी उघडपणे कबुली दिली. येत्या काही महिन्यांत श्री. साबळे यांच्या मुलीच्या अपस्मारिच्या व्याधीचा गुरुजींनी यशस्वीरित्या उपचार केला आणि तिला विषारी गार्डिनल गोळ्यापासून मुक्त देखील केले. काही वर्षांतच श्री साबळे आणि त्यांचे कुटुंब कुटीर-कुटूंबाचा भाग बनले आणि त्यांनी कुटीरच्या प्रगती मध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

एखाद्या व्यक्तिला सुधारणेची संधी दाखवणे आणि त्याच वेळी त्याच्या भावनाही न दुखवणे हे चांगल्या नेतृत्वाचे आवश्यक कौशल्य आहे. आम्ही ते कौशल्य गुरुजींमध्ये विपुलतेने पाहिले. त्यांचे बोलणे नेहमी बेधडक/सरळ आणि त्याच वेळी प्रेरक देखील होते. त्या सत्य शब्दांच्या मागे त्यांच्या अनुयायांच्या प्रगतीची मनापासून तळमळ होती. या प्रेरणेच्या घोट्यांच्या संधीसाठीच त्यांचे विद्यार्थी त्यांच्याभोवती गर्दी करीत असत.

अध्याय ५१ : पालकत्व

आपल्या अपत्यांना नीट वाढवणे यातच संसारी जीवनाचे सार्थक मानले जाते. आपला पूर्ण वेळ आणि शक्ति केंद्रित करून देखील आपल्यासारख्या सामान्य लोकांना मुलांना वाढवणे एवढे कठीण जाते, तर मग गुरुजींसारखी व्यक्ति जी आपले आयुष्यच समाजसेवेसाठी वाहून घेते ती पालकांची भूमिका कसे पार पाडत असेल? जरी सामान्य माणसाप्रमाणे गुरुजी मुलांच्या दिनचर्येच्या बारीक सारिक बाबींमध्ये लक्ष देऊ शकत नसत आणि मुलांचे संगोपन मुख्यत्वे पत्नी आणि आईच करत असले तरीही, मुलांनी ठराविक नियमांचे काटेकोरपणे पालन केलेच पाहिजे याबद्दल गुरुजी जागरूक होते. गुरुजी “मुलांनी पालकांच्या सूचना कोणतेही प्रश्न न करता पालन केल्या पाहिजे” या पारंपरिक विचारसरणीचे होते.

गुरुजी पहाटे ४ वाजता उठून आपला योगाभ्यास पूर्ण करत. त्यानंतरच ते आपल्या खोलीची खिडकी उघडत असत. ही खिडकी आतल्या खोलीत उघडत असे आणि ती उघडण्या आधी सर्व मुलांनी जागे झालेलेच पाहिजे. सकाळी लवकर उठून सर्व

मुलांना एक अत्यंत अप्रिय कार्य करावे लागे - गुरुजींच्या समोर (आपले) शिवामबु पिणे. किळसवाणे वाटले तरी यातून आरोग्य, चैतन्य, आणि दीर्घायुष्य प्राप्त होते. पुढचा कार्यक्रम म्हणजे गुरुजींच्या मार्गदर्शनाखाली योगासनाचा सराव. आसनाच्या सरावानंतरच मुले शाळेत आणि गुरुजी आपल्या कामासाठी जात असत. वर्षानुवर्षे चालणाऱ्या या दिनचर्येत कोणताही बदल किंवा फाटेफुट चालत नव्हते.

सायंकाळी, गुरुजी घरी येण्याआधी सर्व मुलांनी घरी असणे गरजेचे होते. योग शिकणाऱ्यांची गर्दी जशी वाढू लागे तसे मुलांना बैठकीत येण्यास मिळत नसे. त्यांना आतल्या खोलीतच अभ्यास करावा किंवा खेळ खेळावे लागत. बैठकीतील योग वर्गामध्ये व्यत्यय टाळण्यासाठी आतील खोल्यांमध्ये मोठ्याने बोलण्याची मनाई होती. जर काही कारणाने आतल्या खोल्यांमध्ये आवाज वाढला, तर गुरुजींचा एक दृष्टीक्षेप शांतता आणण्यास पुरेसा असे.

मुलांचे केस आणि वेषभूषा गुरुजींच्या साधेपणाच्या निकषांचे काटेकोरपणे पालन करणारेच असत. सर्व कपडे महात्मा गांधींच्या शिकवणी नुसार 'खादी' कपड्याचे असावेत. मुलांचे केस नेहमीच बारीक असत. अक्काला कानात दागिने किंवा हारा सारखे

कोणतेही दागिने घालण्याची परवानगी नव्हती. जेव्हा तिने दागदागिने खरेदी करण्याचा आग्रह धरला तेव्हा तिला गुरुजींच्या आवडत्या संस्कृत श्लोकावर “हस्तस्य आभूषणं दानम, कंठस्य आभूषणं सत्यम” एक लहानसे व्याख्यान मिळत असे.

आजच्या उदारमतवादी पालकांच्या पार्श्वभूमीवर, वरील गोष्टी मुलांच्या जीवनाचे अत्याधिक नियमन असल्यासारखे वाटू शकतात. परंतु पिढ्या-दोन पिढ्यांपूर्वी असे नियम सर्वत्रच होते. मुलांमधून शिस्तबद्ध व प्रामाणिक व्यक्ती घडवणे हाच शुद्ध हेतु अशा कठोर निर्बंधांमागे होता. शिस्तीवर भर देऊनही, स्वतःच्या आर्थिक क्षमतेनुसार मुलांना लहान-सहान निर्भेळ आनंद देण्याची देखील पालकांची इच्छा कायमच असे. उदाहरणार्थ, गुरुजी मुलांना जवळच्या ‘सेंट्रल सिनेमा’ मध्ये पौराणिक चित्रपट पाहण्यासाठी आणत. ती संध्याकाळ मुलांसाठी सर्वात आनंददायक संध्याकाळ असे. तसेच जेव्हा गुरुजी त्यांना तेथील लोकप्रिय आइस्क्रीम खाण्यासाठी आइस्क्रीम स्टॉल वर नेत असत तेही आसेच अनंदाचे क्षण असत.

मुलांनी ही सर्व शिस्त कशी स्वीकारली आणि गुरुजींबद्दल त्यांचा दृष्टीकोन काय होता? मुलाखत घेताना त्यांनी पुढीलप्रमाणे

प्रतिक्रिया दिली: “गुरुजी केवळ आमचे वडील नव्हेत तर ते शिक्षक अधिक आहेत. आमच्या बाल वयात गुरुजींचे सामाजिक कार्य काय होते हे आम्हाला समजत नसे. परंतु आम्हाला कळत असे की ते काहीतरी विलक्षण आणि चांगले करीत आहेत. म्हणून आमच्या भीती युक्त आदर अशा मिश्र भावना आहेत.”

अध्याय ५२ : आरोग्यदाता नेता

माझ्या, गुरुजींच्या सानिध्यातील १५ ते १७ वर्षांत मी पाहिले कि, काही ठराविक साधक जेव्हा गुरुजींना किंवा त्यांच्या कुटुंबीयांना भेटत तेव्हा ते त्यांच्याशी कुटुंबीय असल्या सारखेच वागत. ते प्रथम अन्य स्वयंसेवकांमध्ये मिसळत, परंतू नंतर ते गुरुजींच्या आतल्या खोलीत जाऊन अन्य सदस्यांशी वार्तालाप करू लागत. यातील काही वर्षातून एकदा-दोनदाच दिसत तर काही कुटीर च्या कार्यात वाहून घेतलेले असत. त्यांचे गुरुजींशी काही दशकांचे संबंध होते. त्यांच्या मध्ये समाजाच्या विविध स्तरातून आणि भारतातील विविध भागातून आलेले साधक होते जसे कारखान्यातील कामगार, आर्किटेक्ट, वकिल, व्यापारी आणि स्थानिक राजकारणी सुध्दा, आणि गुजराती, कानडी, नेपाली, तेलगु, मराठी. मी नेहमीच विचार करत असे कि इतके वैविध्य असलेले लोक, गुरुजींच्या सानिध्यात कसे आले? मी त्यांच्यातील काहींशी बोललो असता मला समजले कि त्यातील बऱ्याच जणांना आपण गुरुजींचे ऋणी आहोत असे वाटत असे. गुरुजींच्या औषधांनी आणि योगिक शिकवणुकिमुळे त्यांना जीव घेण्या आजारांपासून वाचवले होते. कोणत्या तरी माध्यमातून ते

गुरुजींच्या कार्यात योगदान करू इच्छित होते. गुरुजी त्यांच्याकडे येणाऱ्या व्यक्तींचे जीवन कसे बदलवत असत आणि त्याबरोबरच कुटीरसाठी त्यांची निष्ठा पण कसे जिंकत असत हे आता बघू.

एकदा एका पोलिस अधिकाऱ्याच्या मुलाने त्याच्या एका मित्राला गुरुजींकडे आणले होते. गुरुजींसमोर बसलेल्या, घट्ट विजार आणि रंग-बेरंगी शर्ट घातलेल्या त्या मुलाची छाती लोहाराच्या भात्याप्रमाणे वर-खाली होत होती. “गुरुजी, आपल्या उपचारांमुळे माझ्या पुतण्याला दम्यापासून वाचवले. माझ्या या मित्राला पण तीच व्याधी आहे, कृपया आपण त्याला मदत करा.” पोलिस अधिकाऱ्याच्या मुलगा बोलला. गुरुजींनी त्या मुलाकडे पाहिले. गुरुजींच्या अनुभवी नजरेने, त्याचे दमा आणि तीव्र, औषधामुळे कमजोर झालेले शरीर आणि श्वासोच्छ्वास बघून ओळखले की हे प्रकरण हाताळणे कठीण आहे. अधिक बोलल्यावर त्यांना समजले की रुग्ण श्री बिलये यांना लहान पणापासून ही व्याधी आहे. एकही दिवस असा नाही गेला की त्यांना श्वास घेणे सुकर गेले. त्यांच्या खिशात नेहमी ऍंटीबायआटिक आणि इतर औषधे भरली असत. दर दोन महिन्यांत ताप येत असे आणि तीव्र इंजेक्शन दिल्याशिवाय उतरत नसे. वर्षानुवर्षे हेच होत होते. छातीच्या नुकत्याच घेतलेल्या क्ष-

किरण छाया चित्रांमध्ये छाती कफ्राने भरलेलि असल्याचे दिसले. याला उपचार कसा द्यायचा या विचारात गुरुजी पडले. गुरुजींनी एकच प्रश्न दोन-तीन वेळा विचारला "तू पूर्णपणे तयार आहे का?" आणि प्रत्येक वेळेस बिलयेनी फक्त मान डोलावली. बिलये असे गुरुजींसमोर बसलेले असतांना अन्य बरेच जण गुरुजींना भेटून गेले. सुमारे एक तासानंतर, गुरुजी बिलयेवर नजर रोखित बोलले "बेटा, ऐक, हे काही सोपे असणार नाही. तुला तुझी सर्व औषधे थांबवावी लागतील आणि नियमितपणे योगाचा सराव करावा लागेल. मला एक वर्ष दे, त्यात तुझा दमा पूर्णपणे बरा होऊ शकतो. आता परत जा आणि माझ्या प्रस्तावावर विचार कर. एका आठवड्यानंतर परत ये आणि पुढे काय करायची तुझी इच्छा आहे ते मला सांग." बिलये एक क्षणभरही अजिबात संकोच न करता बोलले, "गुरुजी, मी योग करण्याचा दृढ निश्चय केला आहे. मी या औषधाच्या दुष्परिणामांनी कंटाळलो आहे. कृपया मला तुमचा विद्यार्थी म्हणून स्वीकारा."

गुरुजी बिलार्येंच्या उत्सुकतेमुळे खूष झाले आणि त्यांनी उपचार सुरू केले. प्रथम, त्यांचि जुनी औषधे वनौऔषधीनी बदलली. एका आठवड्यानंतर त्यांना योगिक श्वासोच्छ्वास व्यायाम शिकवले गेले. इतके गंभीर प्रकरण हाताळणे ही मोठी जबाबदारी होती. विशेषतः सुरुवातीचे काही महिने जुने

औषधोपचार बंद केल्यामुळे कठीण होते. बऱ्याच वेळा, दम्याच्या असह्य त्रासामुळे बिलये रात्री-अपरात्री गुरुजींकडे येत असत. मग, खूप काळजीपूर्वक, गुरुजी आणि त्यांची पत्नी बिलायेन्ना औषधी तेलांची मालिश करून झोपवत असत. पुढील काही महिन्यांत, गुरुजींचे प्रेम आणि बिलयेच्या विश्वासा बरोबर योगाने चमत्कार केला. दम्याच्या झटक्यांची वारंवारता हळू-हळू कमी झाली. गुरुजींच्या अनुमानानुसार, सुमारे एक वर्षांनंतर, बिलायेन्ना वर्षातून कदाचित एक दोन वेळाच दम्याचा त्रास झाला. बिलये आता सामान्य जीवन जगू लागले. साहजिकच बिलयेचे गुरुजींशी नाते बनले आणि गुरुजींच्या कार्यात त्याने सक्रिय सहभाग घेतला. पेशाने आर्किटेक्ट असलेले बिलये एक उत्कृष्ट वक्ते होते आणि आपल्या भाषणाने प्रेक्षकांना प्रभावित करत. पुढल्या काही वर्षांत त्यांनी कुटीरची अनेक केंद्रे प्रभावीपणे हाताळली. गुरुजींचा त्यांच्यावर खूप विश्वास होता आणि आपुलकी होती. पुढे ते अंबिका योग कुटीरचे सचिव झाले आणि अनेक दशकांपर्यंत कुटीरची सेवा केली. जेव्हा मी गुरुजींच्या कार्यात सामील झालो, तेव्हा माझी बिलयेशी मैत्री वाढली. एकदा त्यांनी त्यांच्या मनातल्या भावना माझ्या कडे व्यक्त केल्या "गुरुजींनी मला रोग आणि मृत्यूच्या तावडीतून सोडवले. गुरुजींना माझ्या आयुष्यातून

काढून टाकले तर मी फक्त शून्य आहे! माझे आयुष्य आहे तोवर मी गुरुजींचा ऋणी आहे."

माझ्या अंबिका योग कुटीरच्या सहवसाच्या वर्षात, असे अनेक ज्येष्ठ स्वयंसेवक होते ज्यांनी मझ्या कडे अशाच भावना व्यक्त केल्या - अप्पा पठारे जे हृदयविकाराच्या आजारातून बरे झाले होते. डॉ. नाईक, जे नेहमीच गुरुजींच्या सोबत त्यांच्या सावलीसारखे असत, हृदयाच्या विकारातून बरे झालेले मेहताजी, श्री. थापा, ज्यांचि मद्यपानामुळे जीव गमावण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती आणि अन्य बरेच. त्यातील प्रत्येकजण कुटीरच्या ध्येयासाठी समर्पित होता आणि त्यांनी गुरुजींच्या शिकवणीला आजीवन स्वीकारले होते. त्यांच्या जीवनातील अत्यंत गंभीर टप्प्यावर, गुरुजींनी त्यांना त्यांच्या अडचणींवर मात करण्यासाठी आत्मविश्वास आणि मार्गदर्शन दिले होते. साहाजिकच त्यापैकी बऱ्याच जणांना गुरुजींच्या कार्यात योगदान देताना जीवनाचा खरा अर्थ गवसला.

अध्याय ५३ : कर्मबद्धतेची परीक्षा

गृहस्थ जीवन चढ उतारांनी भरलेले असते. आयुष्यात कधी ना कधी आपल्यासमोर गंभीर आव्हाने उभी राहतात ज्यामुळे बहुतेक वेळेस आपली नैतिकता, मानसिक धैर्य भंग होऊ शकते. विशेषतः आपल्या प्रीयजनांचीच वागणूक काही वेळा आपल्या कौटुंबिक स्थैर्याचा पाया हलवू शकते. अशा आव्हानांना तोंड देताना, परिस्थिती सकारात्मक करण्यासाठी कमालीचा संयम, करुणा आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे दृढ मानसिकता आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत आपल्या निःस्वार्थ सेवेचे काय होते? शक्यतो, प्रथम प्रतिक्रिया म्हणजे इतर सर्व कार्य सोडून फक्त कौटुंबिक बाबींवर 'पूर्ण लक्ष केंद्रित करणे'. गुरुजींना अशी परिस्थिती आली का? त्यांनी यावर कसा प्रतिसाद दिला?

अंबादास, गुरुजींचे ज्येष्ठ पुत्र, एक सुदृढ आणि धाडसी तरुण होते. गुरुजींनी त्यांना आणि इतर मुलांना देखील कठोर शिस्तीत वाढवले होते आणि त्यांच्यात चांगली मुल्ये रुजवण्याचा प्रयत्न केला होता. आज्ञाधारक असलेल्या अंबादास यांनी शिक्षण पूर्ण केले आणि गुरुजींनी त्यांना मुंबई पोलिसात नोकरीस लावले.

पोलिस दलात अंबादासने सहकाऱ्यांशी चांगली मैत्री केली. दुर्दैवाने या मित्रमंडळाची संगत चांगली नव्हती. अशा मित्रांसोबत किती जवळीक ठेवायची हे अंबादासांना माहित नसल्याने त्यांच्यात राहून त्यांना मदपानाचे व्यसन लागले. गुरुजींसमोर जाण्याची लाज आणि भीतीने अंबदास दिवस-दिवस घरापासून दूर राहू लागले. कुटीरच्या कामात व्यस्त असले तरी काय घडत आहे हे गुरुजींना माहित होते. अंबादासना व्यसनातून बाहेर काढण्यासाठी गुरुजी कधी प्रेमाने तर कधी त्यांना रागावून समजावण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न करीत होते. त्यांच्या डोळ्यासमोर त्यांचा मुलगा व्यसनाधीनतेत दिवसेंदिवस बुडत असताना पाहून त्यांचे हृदय दूःखी होत होते. गुरुजींच्या जवळच्या अनेक शिष्यांनी अंबादासांशी बोलण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. शेवटी अंबादासचे यकृत इतके बिघडले की त्यांना यकृताचा कर्करोग झाला.

एके दिवशी अंबादासच्या त्या मित्रांकडून बातमी आली की त्यांची प्रकृती चिंताजनक आहे आणि त्याला रुग्णालयात दाखल करण्यात आले आहे. जेव्हा गुरुजी त्यांना इस्पितळात भेटले, तेव्हा अंबादासच्या गालावर अश्रू वहात होते. पोटात पाणी साचल्यामुळे त्यांचे पोट फुग्यासारखे प्रचंड फुगले होते. त्यांच्यात स्वतः उठून

बसण्याची सुद्धा शक्ती नव्हती. ते फक्त असहाय्यपणे गुरुजींकडे बघत होते. अंबादासना धीर दिल्यानंतर गुरुजींनी डॉक्टरांशी बोलून उपचारांच्या पद्धतीविषयी विचारपूस केली. डॉक्टरांनी अंबादासच्या जगण्याची आशा किरकोळ असल्याचे उघड केले. हाताशी आलेल्या तरुण मुलाबद्दल हे ऐकून कोणताही सामान्य बाप खचून गेला असता. एक अनासक्त योगी असलेल्या गुरुजींनी काही क्षण शांतपणे विचार केला आणि डॉक्टरांना विचारले, “डॉक्टर साहेब, तुम्ही नुकतेच वर्णन केले त्यातून हे स्पष्ट आहे की कोणतीही औषधी आता माझ्या मुलाला वाचवू शकत नाही. त्याचा पुढील उपचार माझ्याकडे सोपवा अशी मी तुम्हाला विनंती करू शकतो?” डॉक्टर उत्सुक होते. "गुरुजी तुम्ही त्याला कोणते उपचार देणार?" गुरुजींनी उत्तर दिले, "मला त्याला 'शिवाम्बु'चे उपचार देण्याची इच्छा आहे. पण मला तुमच्या मदतीची गरज आहे. अंबादास येथून बाहेर नेण्याच्या स्थितीत नाही. मी विनंती करतो की तुम्ही त्याला हॉस्पिटलमध्येच ठेवा, पण उपचार माझे द्या." डॉक्टर असे करण्यास तयार नव्हते. शिवाम्बु उपचार पद्धतीला कोणताही शास्त्रीय आधार नव्हता. डॉक्टरांना समजावण्यास गुरुजींना थोडे प्रयत्न करावे लागले.

गुरुजींनी अंबादासवर शिवाम्बु उपचार सुरू केले. त्यात अंबादासनी काही दिवस कोणतेही दुसरे न खाता, पिता फक्त

शिवाम्बु घेतले. थोड्याच आठवड्यात याचा चमत्कारा सारखा परिणाम झाला. फुगलेले पोट खूप कमी झाले. अंबादास काही पाऊले टाकत चालू लागले. त्यांनंतर गुरुजींनी अंबादासना घरी आणले आणि आजून काही महीने शिवाम्बु उपचार कायम ठेवले. देवाच्या कृपेने अंबादास पूर्ण बरे झाले. गुरुजींचे ज्ञान आणि प्रेमाने त्यांना पुनर्जन्म दिला. (एकप्रकारे, या प्रसंगातूनही गुरुजींनी, एव्हढी मोठी जोखीम घेऊन, आपल्या घरातील व्यक्तीवर शिवाम्बु उपचारांचा प्रयोग करून या उपचार पद्धतीची परिणामकारकता सिद्ध करून दाखवली.)

अंबादासना या संकटातून बाहेर काढण्यास एक वर्ष लागले. सामान्य स्वयंसेवकाने आपले समाज कार्य पूर्ण बंद केले असते आणि चिंतेत ढासळून गेला असता. परंतु, गुरुजींच्या बाबतीत असे काहीही घडले नाही. या काळातही गुरुजी कुटीरच्या कार्या पासून एकही दिवस अंतरले नाहित. गुरुजींच्या या कर्मबद्धतेमुळेच कुटीर एका छोट्या उपक्रमातून मोठ्या संस्थेत परिवर्तित झाले. नोकरीवरील तसेच कुटीरवरील त्यांचे लक्ष या काळात थोडेही धळले नव्हते. तरीही, त्यांच्या निश्चयी आणि नियोजित हाताळणीने त्यांनी आपल्या मुलाला मृत्यूच्या दाढेतून परत आणले.

अध्याय ५४ : कुटीरसाठी त्याग

संघटनेच्या यशस्वीते साठी नेत्याचे आपल्या कार्यावर अतूट लक्ष केंद्रित असणे आवश्यक असते. कधीकधी नेत्याला मोठा वैयक्तिक त्यागही करावा लागतो. १९७४ ते १९७६ मध्ये जशी गुरुजींची सेवानिवृत्ती जवळ येत होती त्यावेळीचे गुरुजींचे आचरण अनुकरणीय होते. हे कुटीरच्या पुढील नेत्यांना प्रेरणादाई ठरेल आणि म्हणूनच या चरित्रात त्याबद्दल भाष्य करणे योग्य राहिल.

मागील अध्यायात आपण पहिले की गुरुजींनी आपल्या मुलाला मृत्यूपासून वाचवले. ही बातमी अंबादासना ठेवलेल्या हॉस्पिटलमध्ये सर्वत्र पसरली. तेथील कित्येक रुग्णानी उपचारांसाठी गुरुजींकडे धाव घेतली. बरेचदा गुरुजींच्या कार्यालयात जाण्याच्या वेळी ते हजर होत आणि त्यांना तपासताना गुरुजींना कामावर पोहोचण्यास उशीर होत असे. त्यांचे सहकारी समजूतदार नसते तर गुरुजींना या सर्व गरजूंना मदत करणे अशक्य झाले असते. त्याचवेळी, साधारण १९७४ मध्ये, वृत्तपत्रांनी गुरुजींच्या कार्याबद्दल जास्तीत जास्त माहिती प्रसिद्ध करणे सुरू केले. परिणामी, मोठ्या संख्येने योग प्रेमी कुटीरकडे – जे खरेतर

त्यावेळी गुरुजींचे निवास स्थानच होते – आकर्षित झाले. गुरुजींनी ६० च्या दशकाअंती मुंबईत सुरू केलेल्या व्यायाम शाळा आताही पूर्ण कार्यरत होत्या. जरी गुरुजींनी शरीर संवर्धनाकडून हठयोगाकडे लक्ष केंद्रित केले तरी व्यायाम शाळा चालवणारे त्यांचे शिष्य वेळोवेळी गुरुजींचे मार्गदर्शन आणि सल्ला घेत असत. यावरून असे दिसते की १९७४ च्या सुमारास गुरुजी त्यांची नोकरी, स्वतःची योग-साधना (योगाभ्यास), कुटीरचे नित्यकर्म, रूग्ण आणि व्यायामशाळांचे विविध जबाबदारी सांभाळत होते. ही थकवणारी व्यस्त परंतु समाधानदायक दिनचर्या होती. या कठोर परिश्रमा साठीच आपले अस्तित्व आहे हे गुरुजींना ठाऊक होते.

यावेळी गुरुजी गुप्तचर विभागात उपनिरीक्षक म्हणून कार्यरत होते. १९७४ मध्ये, विभागाने त्यांना निरीक्षक पदावर बढती दिली. या पदासाठी पोलिस दलातील अनेक कर्मचारी धडपड करत असत. या पदोन्नतीमुळे गुरुजींच्या फक्त मासिक पगारामध्येच नव्हे तर पेन्शनमध्येही लक्षणीय वाढ होणार होती. परंतु बऱ्याच जणांना आश्चर्य वाटले की गुरुजींनी ही पदोन्नती नाकारली. गुरुजींना कुटीरची इतकी काळजी होती की त्यांना बढतीची जबाबदारी पत्करून कुटीरच्या कामात व्यत्यय आणायचा नव्हता. कारण या पदोन्नतीचा अर्थ म्हणजे दुसऱ्या ठिकाणी स्थानांतरण, नवीन

पदाच्या वाढीव जबाबदाऱ्या मुळे कुटीरच्या कार्यासाठी कमी वेळ मिळणे, आणि नवीन सहकारी सध्याच्या सहकाऱ्यां इतके कुटीरच्या कामात आधार देतील की नाही याची शाश्वती पण नाही. गुरुजींचा पदोन्नती स्वीकारण्यास लेखी नकार मुंबई पोलिस महानिरीक्षक श्री. मुग्गे यांच्या कडेच पोहोचला. त्यांनी गुरुजींना बोलावून समजावण्याचा प्रयत्न केला पण ते व्यर्थ गेले. श्री. मुग्गे गुरुजींचा इतका आदर करत की यावर तोडगा काढत शेवटी त्यांनी पुढच्या वर्षी (१९७५) निवृत्तीनंतर गुरुजी आपली सेवा आणखी एक वर्ष वाढवतील असे गुरुजींकडून वचन मिळवले. पण पुन्हा १९७६ मध्ये त्यांनी गुरुजींना त्यांची सेवा आणखी एक वर्ष वाढविण्याची विनंती केली. हे गुरुजींनी नम्रपणे नाकारले. त्यांना आता लोकसेवेसाठी अधिक वेळ द्यायचा होता.

पोलिस दलातून निवृत्ती म्हणजे सरकारी निवासस्थान परत करणे. यासाठी गुरुजींनी कमी-अधिक प्रमाणात तयारी केली होती. मुंबईजवळच्या ठाणे शहरात त्यांनी एक घर घेतले होते. या घराच्या परिसरात साधारण पन्नास योग प्रशिक्षणार्थी बसतील एवढी मोकळी जागा होती. परंतु, गुरुजींच्या अनुयायांना त्यांच्यापासून दुरावण्याचा विचार देखील असह्य होता. ते त्यांना मुंबई सोडू देण्यास तयार नव्हते. लवकरच ते एकत्र आले आणि त्यांनी यावर

उपाय योजना आखली. निधी उभारून गुरूजींना मुंबईमध्येच राहण्याची जागा तसेच जवळजवळ एक लाख रुपयांची मदत द्यावी असे गुरूजींचे अनुयायी, काही स्थानिक राजकारणी व्यक्ति, आणि बरेचसे पोलिस आधिकाऱ्यांनी एकमताने ठरवले. मुंबईच्या गिरगाव भागातील दोन लागून असलेले फ्लॅट्स (सदनिका) निवडल्या गेल्या. त्या इतक्या मोठ्या होत्या की जर त्यांचे बैठकीच्या खोल्या जोडल्या असत्या तर त्यात शंभरच्या वर योग्य प्रशिक्षणार्थी सामावू शकले असते. जरी तेव्हा १९७०च्या दशकात, मुंबईमधील घरांच्या-जागेच्या किमती आजच्या इतक्या आकाशाला भिडल्या नव्हत्या तरीही मुंबईतिल जागेचे भाव भारतात सर्वात महाग होते. मोक्याच्या जागी असलेली या जागेची किंमत सहज करोडोत गेली असती. ज्या वेळी हे नियोजन पूर्णत्वास येत होते, त्यावेळी कोठे तरी माशी शिंकली आणि गुरूजींना ही बातमी लागली. असे अनुदान घेणे तर गुरूजींच्या निस्वार्थ सेवेच्या व्रतात बसत नसे. गुरूजींनी संबधित व्यक्तींना बोलावून ही सर्व थांबवण्यास सांगितले आणि आपण असे अनुदान घेणार नाही असे निश्चयाने सांगितले. ते लोक यामुळे दुःखी झाले पण त्यांना गुरूजींचा दृढ निश्चय माहीत होता. गुरूजींनी त्यांची समजूत काढली की ठाणे काही दूर नाही आणि त्या सर्वांनी ठाणे येथील उपक्रमात भाग घेतल्यास गुरूजींना आनंदच होईल.

त्यावेळेस कोणालाही कल्पना देखील नव्हती की गुरुजींचे ठाणे येथील कार्य खूप वाढेल आणि लवकरच कुटीरच्या शाखा ठाणे, मुंबई आणि त्याही पलीकडे पसरतील.

अध्याय ५५ : जन-मानसा पर्यन्त पोहोचण्यासाठी 'योग शिबिर'

१९७५ पर्यंत गुरुजींचे योग प्रसाराचे कार्य घरूनच होत होते. योग प्रशिक्षणार्थी आणि रुग्ण, सायंकाळी गुरुजींच्या घरी भेटत आणि तेथे हठयोगाचे पाठ घेत. गुरुजींना जाणीव होती की या पद्धतीमध्ये मर्यादा आहे त्यामुळे जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचता येत नाही. लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ठिकठिकाणी फिरणे आवश्यक आहे. परंतु, नोकरी चालू होती तोपर्यंत हे अशक्य होते. सेवा निवृत्तीनंतर हे शक्य करण्यासाठी गुरुजींनी "योगशिबिर" चे छोटे प्रकल्प सुरू केले.

गुरुजींचे मुंबईतील अनुयायी भारतातील विविध ठिकाणाहून आले होते. त्यातील कित्येक जणांना गुरुजींची शिकवण आपल्या भागात पसरवायची होती. त्यांना आता आपल्या मूळ गावी गुरुजींचे योगशिबिर आयोजित करण्याची संधि मिळाली. एक योग शिबिर साधारण ४ ते १० दिवस चालत असे. आयोजकांनी फक्त प्रवास, रहाणे आणि अन्न यांचे गुरुजी आणि त्यांच्या १० ते १५ ठराविक स्वयंसेवकांसाठी व्यवस्था करणे आवश्यक होते. एका

योग शिबीरात जवळपास १०० प्रशिक्षणार्थीना सकाळ आणि सायंकाळच्या वर्गात प्राथमिक हठयोगाचा अभ्यासक्रम शिकवला जात असे. पहाटे सहाच्या सुमारास गुरुजींचे प्रेरणादायक भाषण आणि त्यांची ध्यान सत्रे हे मुख्य आकर्षण होते.

पुढच्या दशकात मुंबईच्या कक्षे बाहेर गुरुजींच्या शिकवणुकीचा प्रसार करण्यात योग शिबिरांचा मोठा वाटा होता. मुंबईच्या बाहेर अनेक ठिकाणी या योग शिबिरांनी अंबिका योग कुटीरचे कायम स्वरूपाचे स्थानिक योग केंद्र उभारण्यास मदत केली.

शिबीरासाठी निवडलेल्या भाग्यवान स्वयंसेवकांसाठी गुरुजींच्या सानिध्यात ज्ञान एकत्रित करण्याची ही मोठी संधी होती. शिबिराच्या मोकळ्या वेळेत गुरुजी अध्यात्म, गूढवाद, वनौषधि आणि विविध योगिक विषयांवर मोकळेपणाने चर्चा करत असत. माझ्यासाठी वैयक्तिकरित्या, शिबिराचा आणखी एक अविस्मरणीय अनुभव म्हणजे सकाळची सत्रे सुरू होण्यापूर्वी गुरुजींचा आशीर्वाद प्राप्त करणे. पहाटे ५.३० च्या सुमारास गुरुजी स्वतःची ध्यान धारणा पूर्ण करत असत. यावेळी, त्यांच्याभोवती एक शांत ऊर्जेचे वलय आणि डोळ्यात चमक असे. पहाटेपूर्वीच्या शांततेत त्यांचे

आशीर्वाद मिळविणे आणि त्यांच्या तीव्र स्पंदनांचा अनुभव घेणे हा एक अविस्मरणीय अनुभव होता.

असे पहिले योग शिबीर १९७५ मध्ये गुरुजींच्या एका श्रीमंत राजस्थानी अनुयायीनी त्यांच्या राजस्थानातील भीलवाडा येथे आयोजित केले. तेथे आपल्या भाषणांतून गुरुजींनी राजस्थानी पुरुषांना त्यांच्या बायका व मुलींना अधिक स्वातंत्र्य प्रदान करण्यास प्रोत्साहित केले. भारतातील बऱ्याच भागांप्रमाणेच राजस्थानी समाजही पुरुषप्रधान आहे. गुरुजींचे पितृ-वल्लय आणि वागणूक असे होते की महिला त्यांच्याकडे कोणतेही समस्या सांगण्यात अजिबात संकोच करित नसत. योग शिबीरामधील महिला प्रशिक्षणार्थींच्या चर्चेतून घरी त्यांच्याशी कशी वागणूक होते हे समजल्यावर गुरुजी अस्वस्थ झाले. ही परिस्थिती बदलण्याच्या हेतूने गुरुजी स्त्रियांचे महत्त्व, त्यांचे हक्क आणि स्त्रियांवर अन्याय होतच राहिल्यास निर्माण होणाऱ्या सामाजिक आपत्तींबद्दल उत्कटतेने बोलले. जे पुरुष स्त्रियांवर अत्याचार करत त्यांच्यावर त्यांनी जोरदारपणे शाब्दिक घाव घातले. शिबीराच्या राजस्थानी आयोजकांनी खासगीरित्या गुरुजींचे आभार मानले कारण गुरुजींसारख्या अधिकारी व्यक्तीने या विषयाला उघड करणे ही काळाची गरज होती.

या शिबिरादरम्यान भिलवडा येथे घडलेली एक घटना भारतीय समाजात अंधश्रद्धा किती खोलवर रुजलेली आहे हे दर्शवते. भगव्या वस्त्रातील एक व्यक्तीस गुरुजींसमोर आणले गेले. एकही शब्द न बोलता तो मणुस त्याचा डावा अंगठा सतत चोखत होता. त्याच्या सोबत आलेल्या लोकांनी त्याची स्तुति केली की तो बऱ्याच वर्षांपासून अन्न खात नाही आणि अंगठा शोषून त्याचे सर्व पोषण होते. गुरुजींना त्वरित समजले की हा अंधविश्वास आहे आणि तो माणूस आपल्या अनुयायांना फसवित आहे. गुरुजींना अशीही माहिती देण्यात आली की त्याचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल असे काही योगिक तंत्र शिकण्यासाठी तो येथे आला आहे. गुरुजींनी थोडा वेळ विचार केला आणि त्या व्यक्तीला सोडून सर्वांना खोलीबाहेर जाण्यास सांगितले. सर्व जण खोली बाहेर गेल्यानंतर गुरुजी बोलले “साहेब, हे तुम्ही काय करताय? तुम्हाला माहिती आहे काय की दिवसभर अंगठा चोखणे आणि रात्री गुप्तपणे खाणे तुमचे आरोग्य बिघडवत आहे? कृपया त्वरित हे थांबवा आणि खाण्याच्या नैसर्गिक वेळेचे अनुसरण करा. हा बदल करताना लोकांमध्ये अपली प्रतिमा कशी राखायची हा तुमचा वैयक्तिक प्रश्न आहे.” त्या व्यक्तीने तोंडातून अंगठा काढला आणि म्हणाला, "गुरुजी, मी ते करीन. परंतु हळूहळू हा बदल करण्याचा मार्ग मला

शोधवा लागेल." त्यांची बैठक संपली आणि तो माणूस आपल्या अनुयायांसह निघून गेला.

गुरुजींच्या लेखनात व भाषणांमध्ये अंधश्रद्धेवर वारंवार तीव्र हल्ले केलेले दिसून येतात. हे आपल्या भारतीय समाजास अत्यंत उचित आहे कारण इथे रोज एक नवीन भोंदू देव माणूस उगवतो आणि गरीब आणि अंधश्रद्ध अनुयायांचे जीवन उध्वस्त करतो. अंधश्रद्धा माणसातील प्रयत्नशिलता, आत्मविश्वास आणि प्रगतीवरील विश्वास डळमळीत करते. भोंदू देवपुरुषांच्या 'आशीर्वादा' ने अडचणींपासून मुक्त आयुष्याची अपेक्षा करणे अवास्तव आहे. गुरुजींचा जीवनातील अडचणींबद्दल दृष्टीकोण वेगळा होता – एक कर्मबद्ध 'कर्म- योग्याचा' दृष्टीकोण'-त्यांच्या स्वतःच्या शब्दात सांगायचे तर, "जेव्हा तुम्ही देवाला प्रार्थना करता, तेव्हा अडचणी व त्या अडचणींवर मात करण्यासाठी सामर्थ्य मागा." जीवनाने त्यांना शिकवले होते की त्यांच्या सर्वात उत्कृष्ट क्षमता आयुष्यातील वाईट काळातच विकसित झाल्या. अडचणी मुळेच ते एक चांगली व्यक्ती बनले .

अध्याय ५६ : उपहास योगाचा

आतापर्यंत योग तज्ज्ञ म्हणून गुरुजींचे नाव मुंबईत चांगलेच गाजले होते. पण कीर्ती आणि बहुश्रुतता कधीकधी कटु अनुभवदेखील देते.

मुंबईतील पंचतारांकित "ताज" हॉटेल आपल्या पाहुण्यांसाठी योग स्टुडिओ सुरू करणार होते. वर्तमानपत्रांमध्ये जाहिराती प्रकाशित केल्या गेल्या आणि ताज योग स्टुडिओमध्ये प्रशिक्षकाच्या जागेसाठी योग तज्ज्ञांना आमंत्रित केले गेले. त्यानंतर जे झाले ती एक अत्यंत गबाळी भरती प्रक्रिया होती.

शंभर पेक्षा जास्त अर्जदार मुलाखतीसाठी जमा झाले. त्यात जादूगार, तांत्रिक, वनौषधी देणारे, हिरे-जवाहीऱ्यांचे स्वघोषित तज्ज्ञ जे माणसाचे भविष्य बदलवू शकत होते इत्यादि. पण खरे योग तज्ज्ञ फारच कमी होते. मजेची गोष्ट म्हणजे त्यातील बऱ्याच जणांनी मोठ्या प्रभावी लोकांचे शिफारस पत्र आणले होते. एकाने तर चक्क मुख्य मंत्र्यांचीच शिफारस आणली होती. हॉटेल व्यवस्थापनातील तीन जणांना मिळून मुलाखतीचा संघ योजला

गोला. अचानक त्यांना लक्षात आले की मुलाखत घेण्यास कोणी योग तज्ज्ञच नाही. या गोंधळात गणेशपुरीचे स्वामी मुक्तानंद यांना बोलावण्याचा निर्णय घेण्यात आला. परंतु यासाठी निकम गुरुजी सर्वोत्तम मुलाखतकार आहेत असे मुक्तानंद स्वामींनी सुचवले. पण इतक्या कमी अवधित गुरुजींना ताजमध्ये कसे आणता येईल? गुरुजी पोलिस दलात होते हे जाणून, पोलिस महानिरीक्षकांमार्फत जाणे चांगले असे ठरले. प्रभावी ताज व्यवस्थापनाने क्रीडामंत्र्यांच्या सचिवाला व सचीवानी पोलिस महानिरीक्षकांना संपर्क केला. पोलिस महानिरीक्षकांच्या सूचनेमुळे गुरुजींना ताजकडे त्वरित धाव घ्यावी लागली. भरती करणाऱ्यांसाठी ही एक उत्तम सुटका होती.

मुलाखतीच्या आधी सर्वांनी आपापले शिफारस पत्र गुरुजींना दाखवले. गुरुजींनी शांतपणे शिफारसी बाजूला ठेवून अर्जदारांना मुलाखतीसाठी बोलावले.

शंभर हून अधिक उमेदवारांच्या मुलाखतीच्या सहा भीषण तासांनंतर, गुरुजींनी त्यापैकी दोन उमेदवार निवडले. प्रात्यक्षिक चाचणीनंतर त्यातील एकाची निवड करण्याचा प्रस्ताव गुरुजींनी दिला. गुरुजींनी तेथे मुलाखती थांबवल्या. प्रात्यक्षिक चाचणीसाठी

एक तारीख ठरवून त्या अनुषंगाने त्यांना बोलावण्यात येईल, असे ताज व्यवस्थापनाकडून गुरुजींना सांगण्यात आले. पण गुरुजींना परत बोलावले गेले नाही. गुरुजींनी नाकारलेल्या अपात्र उमेदवाराची नोकरीसाठी निवड झाली. शिफारस पत्रामुळे त्याची निवड झाली. जेव्हा गुरुजींनी व्यवस्थापनाला यावर विचारणा केली, तेव्हा सांगण्यात आले की गुरुजींच्या निवडीचा उमेदवार पंचतारांकित हॉटेलच्या स्टुडिओत वर्ग घेण्याइतका 'देखणा नाही'!

हे वर्ग सुरू झाल्यावर काही महिन्यांतच बंद पडले, हे सांगायला नको. भारतातील इतर क्षेत्रांप्रमाणेच योग देखील पक्षपात आणि भ्रष्टाचाराने बरबटलेला आहे. म्हणूनच योग शिकण्याच्या प्रवासात येण्यापूर्वी इच्छुकांनी प्रशिक्षकांच्या गुणवत्तेचे सखोल मूल्यांकन केले पाहिजे.

गुरुजींनी निवडलेले उमेदवार श्री सदाशिव निंबाळकर हे नंतर मुंबईतील प्रख्यात योग प्रशिक्षक म्हणून उदयास आले. त्यांनी "योग निकेतन" नावाची एक प्रसिद्ध योग संस्था स्थापन केली. संस्थेचे उद्घाटन गुरुजींच्या हस्ते झाले.

भाग दुसरा लवकरच...

परिशिष्ट

1. भेरी वाद्याची अधिक माहिती

भेरी हे एक तुतारी सारखे पण सरळ लांब (साधारण एक ते दोन) धातूची नळी सारखे वाद्य असते. त्याच्यातून आवाज निर्माण करणेसाठी छातीत हवा भरून जोरात फुंकावे लागते. हे वाद्य खान्देश भागात शुभ मुहूर्तावर म्हणजे लग्न झाल्यावर देवाला जाताना, लहान मुलांचे जाऊळ देताना वाजवले जाते. या वाद्याचा उल्लेख शिव मानस स्तोत्रात पण आलेला आहे.

छत्रं चामरयोर्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलम्
वीणाभेरिमृदङ्गकाहलकला गीतं च नृत्यं तथा ।

साष्टाङ्गं प्रणतिः स्तुतिर्बहुविधा ह्येतत्समस्तं मया सङ्कल्पेन
समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो ॥ ३॥

2. नवनाथ संप्रदाय बद्दल गजानन विजय

ग्रंथातील श्लोक

गोरख - मछिंद्र जालंदर | जे का योगयोगेश्वर | ज्यांचा नवनाथ
भक्तिसार | ग्रंथ असे लीलेचा ॥ १-४७॥

3. मसुरकर महाराज

धर्माभास्कर विनायक महाराज मसुरकर, मसूर, जिल्हा सातारा येथील वैष्णव आश्रमाशी जोडलेले होते. त्यांनी १९२० ते १९२८ मध्ये, गोवा हिंदू सभेच्या विनंतीला मान देऊन गोव्यामध्ये “हिंदू परिवर्तन” – शुद्धीची मोहीम जारी केली. हिंदू धर्मातून कॅथलिक धर्मांमध्ये गेलेल्या ७८१५ बांधवाना हिंदू धर्मात परत घेतले. ते ४-जून-१९५५ रोजी वैकुंठवासी झाले. महाराजांचे समाधी मंदिर ‘मसुराश्रम’, मसुराश्रम मार्ग, पांडुरंग वाडी रोड नंबर ४, गोरगाव, मुंबई ४०००६३ येथे आहे.

संकेत-स्थळ:

https://en.wikipedia.org/wiki/Christianization_of_Goa

फोटो-स्रोत:

<https://masurashram.business.site/#details>

4. सूर्य नमस्कार

सूर्य-नमस्कार ही सूर्य नारायणाची तेजस्वी सेवा आहे. श्रीमद भगवत गीतेत, श्री. भगवान म्हणतात:

- आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामास्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥ भगवदगीता अध्याय
१०

- अदितीच्या बारा पुत्रांपैकी विष्णू मी ज्योतींमध्ये किरणांनी युक्त सूर्य मी आहे. एकोणपणास वायू देवतांचे तेज आणि नक्षत्रांचा अधिपती चंद्र मी आहे.

अशा या तेजाची उपासना म्हणजे सूर्यनमस्कार.

5. शाहीर आणि त्यांचे पोवाडे

गुरुजींना पोवाड्यांची आवड होती, ते स्वतःच पोवाडे रचत आणि सादर सुद्धा करत. स्वातंत्र्य पूर्व काळात गुरुजींनी रचलेले स्वातंत्र्य वीर सावरकर आणि मुरारबाजी यांचे हे पुढिल पोवाडे गाऊन त्यांनी ब्रिटिश सरकार विरुद्ध जनजागृती केली. गुरुजींचे पोवाडे किती अर्थपूर्ण आणि प्रभावशाली असत याची कल्पना येते. हे गुरुजींच्या मूळ मराठी साहित्यातून घेतले आहेत.

बॅरिस्टर सावरकर यांचा (मार्सेलिस येथे बोटीतून सुटकेच्या प्रयत्ना वर) पोवाडा - म्हसवे, १९३७:

धन्य धन्य बॅरिस्टर सावरकर, धन्य खरोखर स्वातंत्र्यवीर,
झगडा मांडला स्वातंत्र्याचा, मुकुटमणी हिंदू धर्माचा
गातो इतिहास सावरकरांचा जी जी जी
वृतांत ब्रिटिश आमदानीतला, अटक बॅरिसटरला, बेड्या हाताला
बोट इंग्लंड सोडी बंदरास, सावरकर बंदिवान खास
जणू शार्दूल अडकी पिंजरयात, जी जी जी
आजुबाजुस पहारा सोल्जर, हाती तलवार कडक नजर
संगिनी हाती सोल्जरांच्या, फिरती आजुबाजु सावरकरांच्या जी
राज बंदिवान सावरकर, सुटण्याचा करी विचार

धैर्याचा पूर्ण सागर, तुरी देऊ यांचे हातावर, हिंदू तेज दावणार,
वैरी तोंडघशी पाडणार, परचक्र व्यूह तोडणार,
अभिमन्यू जसा रणी शूर कोंडी फोडूनी गेला सत्वर,
असा विचार करी नरवीर पिंजरयातील सिंह हा क्रूर म्हणती सोल्जर जी
भीती वाटे मोठी सोल्जर! होती दूरदूर, जी
आपत्ती येईल कळेना कोणत्या वेळा, केव्हा येईल बॉम्बे अशी चिंता
वाटे सर्वाला, जी

भीतीने सांगती हाका बोटिला, जी
विस्केच्या सागरातून नेले वीराला, "जी" एकाएकी मार्सेलिस बेट
लागले बोटिला, जी

वाटे सावरकरांना चिंता | कोणी येईल काय भेटीला, जी
निराशा वाटली त्याला | मोठा घोर पडला जीवाला जी
पण धैर्य धरून व्यक्ताला | बेट निसटून जाण्याचा केला
बोट मार्सेलिस बेटावर, आत बंदिवान सावरकर
परचक्र व्यूह तोडणार, पराक्रम धैर्य दावणार, मृत्यूची नाही त्याला डर
वेळ बघुनी अमोलिक फार, प्रातःकाली वाजले चार वाट बघत आहे
सागर

आता उडी यात घेणार, हिंदू भू जया तारणार
उडी घेण्या झाला तयार, सांगे कसे झोपले सोल्जर
अरे उठो हुआ फजर, मोठयाने ओरडतो वीर
दचकले पहारे कर, त्यांना कळवितो सावरकर
मुझे जाना तट्टी बाहर, अच्छा म्हणून उघडती सोल्जर, संडासदार, जी।

काही न हो धोका म्हणून, सामने दोन सोल्जर जी
डोळ्यात तेल घालून उभे समोर, जी
जणू घुबड, वटवाघूळ झाले सरदार, जी
सावरकरा जवळ, हठून बसत तिळभर, जी
केव्हा केव्हा हालचालीकडे करिती नजर
पण जराही न पाहता त्यांच्या चेहऱ्यावर
बॅरिस्टरच्या वीर तेजाने दिपले सोल्जर जी
जणू वाटे डोळ्यातून बॉम्ब सोडील काय वीर, जी
सारे सोल्जर पहारा करित, धीरे धीरे बोलत,
संडासात वीराने प्रवेश केला. सावरकर आत जखडून टाकला, जी
जरी जखडला नरवीर, बॅरिस्टर सावरकर नाही मुळी डर
भीक घालिना जखडण्याला, भीती सांगिनीची काय त्याला,
संजीवनी मात्रा या देहाला, जी
इकडे सावरकर संडासात, साबू लावीत विचार करित, फेसाने शरीर
मर्दियेले, शक्तीने शरीर लहान केले.
जोराने आतून लोटविले, घेई अथांग सागरी उडी मारून मुसंडी,
जिवाची परवा काय त्याला, काया अर्पिका हिंदू भूला, धन्य हिंदपोटी
धन्य झाला, अशी सर्कस दावी सोल्जराला,
सोल्जरांनी दारास धक्का दिला. अरे बापरे यह क्या हुआ अल्ला
अरे दौडो सावरकर चला शिपायात झाला गलबला
संडासमेसे कैसा चले गया हाय मेरे अल्ला, जी
देखो सावरकर भागता है अशी सारे, बॉब ठोकती , जी

कोणी उडी घेऊन ना पाहे। गोंधळून गेले सारे, जी
जो तो म्हण पळत तो आहे। सावरकर मागे ना पाहे, जी
कोणी न सज्ज धरण्याला, सारेच भीती मरणाला,
देखो, कैसा पानी तीर चला, सारे सोल्जर झाले हैराण पाहून सिंह
सुटलेला, जी

बोटीतून गोळ्या झाडती सावरकराला असे बघून सावरकर
पाण्याखालूनी चालला, जी

भराभर पाणी तरीत, दूर वीर गेला जी

जणू मत्स्यरूप तो हरी। भराभर तीरि, नाम अंतरी

एकची धरुनी हिंदूभूचे, विजयी रत्न ते भाग्याचे,

फ्रांस भूवरी उडूनी नाचे, जी जी

सावरकर तरीत, किनारा आला गाठत ,

अत्यंत उंच तटाची लागली भिंत, जी

फ्रांसची हद्द लागली धैर्यधराला, जी

भयंकर तट सागराचा कुणी न तया बघत , जी

तट पाहता कुणीतर होई गर्भगळीत, जी

आजवर कोणी ना गेला चढुनीया तट, जी

किल्ला तो, फार भयानक, सावरकर तट बघत

जय हिंदूभूचे नाव घेत, भिंतीला नखे रोवीत

निव्वळ नखसाह्याने किल्ला चढत

मोठ्या चपलतेने पटापट, किल्ला चढत, पाय निसटत

धैर्याने जाऊन पोहोचला थेट, स्वातंत्र्यभूची घेतली भेट, जी

इकडे सोल्जर अति घाबरून, बोट परतवून तटाला लावून
शिड्या लावूनी घे किल्ल्याला वर पळूनी चढती धरण्याला, जी
सावरकर धावे सामन्याला, गाठत चौकीला पटकी एकेकाला
थकला तरी जिंके तो सर्वाला, चोर म्हणून सर्वांनी गिल्ला केला, जी
सावरकर म्हणे पोलिसाला, मॅजिस्ट्रेट दाव तू मला ,
चोर नाही मी या जागेला, हिंदू राजकैदी म्हणती मला
गुन्हेगार नाही मी या जागेला, स्वातंत्र्याची भूक लागली मला ,
म्हणून गोच्यांशी झगडा केला, असे सांगता त्याला, सोल्जर मुका
जाहला, जी

थक्क होउनी म्हणती त्याला, सोडा मिस्टर आमच्या कैद्याला , जी
फ्रान्सिस पडती हे पोलिसांच्या पायाला , जी
पटापट टोप्या काढून हात मिळवला, जी
ऐनवेळी घात झाला, एक मोहर फ्रांस पोलिसाला
पोलिस सोल्जरा फितूर झाला, सावरकरा दगा त्यानं दिला
मोहरीनं भाळलं पोलिसाला, सावरकर दिला इंग्रजाला ,
दगा झाला असा अनिवार | फ्रांस पोलिस बेइमान फार
बंदिवान केला सावरकर | नव्हता एक पैसा जवळ, जी
अन मजल कशी गाठणार | असा विचार करी नरवीर , जी
असा सावरकरा शेवट, फरफरा तया ओढीत
आणून घातला पुन्हा बोटीत, बंदिवान करून सावरकरा हाकलली बोट,
जी

पाहून हिन्दी प्रताप , भारतीय दीप कधी न विझत

अखेर कैदेत बंद केला, अमोलिक हिरा आत बैसला, हिंदू वीरत्व
म्हणती याला, जी
काळेपाण्याची शिक्षा मग झाली, अंदमान बेटातली ,
१४ वर्षे काढली, सुटका झाली गेल्या ३६ सालात,
हिंदू महासभेचे अध्यक्ष होत खास, जी
दावी अतुल धैर्य सावरकर, कीर्ती जगभर पसरली फार
जाहला हिंदू रत्न शूरवीर, शाबास तो धन्य धन्य नरवीर तो
शाहीर पुंडलीक नमवी तया शिर, जी

मुरारबाजीचा (किल्ले पुरंधर वर दिलेरखानाचे

आक्रमण रोखण्याचा) पोवाडा – १९४३:

जशी हिऱ्याविण हिरकणी चंद्राविण चांदणी , प्रजाविण सुनी
राजगादी

असावेत शूर राजहस्ती, स्वामीनिष्ठ असे भक्ति ज्यांची

त्याच देशाची खरी उन्नती जीऱऱऱऱ जी जी जी

शिवाजीच्या पदरी असे मुरारबाजी, दुसरे वीर तानाजी

तिसरे पालकर नेताजी, एकाहून एक पराक्रमी, पराक्रमी हो, जी

वैऱ्यास टाकती चीरडूनी, जी जी जी

अशा वीरांपैकी एक मुरारबाजी सांगतो पोवाड्या माजी

जणू झडप सिंहाची, स्वदेशासाठी झगडला, झगडला जी

देशासाठी प्राण अर्पिला जीऱऱऱऱ जी जी जी

१६६५ सालात, एप्रिल महिन्यात पुरंदरावरती

दिलेरखानाने वेढा घातला, शिवबा होते दक्षिण किनाऱ्याला,

मुरारबाजी होते किल्ला राखण्याला जीऱऱऱऱ जी जी जी

बाजीस एकटे पाहून, दिलेरखान आनंदी होऊन

म्हणे आता जिंकतो मराठ्यांना अशी कल्पना शिवली त्याला

उमेदिला किल्ला सर करण्याला जीssss जी
शिवरायाच्या तालमीत शिकलेला मुरारजी खंदा वीर तो भला
शिवरायाचा अस्सल हा चेला, देशधर्म जागृत ठेवण्याला
ज्यांनी ज्यांनी जन्म घेतला , ते अशा जनानी मर्दाला
भीक घालतील काय बोला, स्वदेशाची तळमळ हृदयाला
दिलेरखानाच्या पाहून वेढ्याला देशभक्त आनंदित झाला
वैच्याशी हीच वेळ आहे सामना करण्याला जीss जी
खानाचे सैन्य पाहता वीरश्री अंगाला जीss जीss
दोन हजार घेऊन मावळा, सज्ज लढण्याला जीss जीss
किल्ला लढविण्याचा विरश्रीचा आदेश मावळ्याला जीss
मोर्चे बांधून दिलेरखानाने सुरू केले तोंड देण्याला , जी जी
दारू गोळा सर्व खानाचा, मराठ्यांनी पेटवून दिला, जी
मराठ्यांचा आणि खानाचा जोराचा सामना चालला , जी
हर हर महदेव दीन दीन ध्वनि गर्जला , जी जी
दण दण दण दणण तोफा दणकू लागल्या , जी जी
खणखणाट ढाली तलवारींचा सुरू झाला, जी जी
लखलखती तलवार झळकती, झळकती जशा विद्युलता जी जी

भाल्याची टोके उसळती जसा नाग निघे वारूळाला, जी जी
अधून मधून विरश्रीचे आवाज मावळ्यांना, जी जी
वीरांनो लढा मरेपर्यंत लढा, स्वर्गीय सुखाची जोड मिळेल तुम्हाला,
जी जी

खालचा कोट मोगलांनी स्वाधीन करून घेतला, जी जी
खानाने शिकस्त करून खालचा कोट हस्तगत केला
वरचाही कोट घेण्याचा खानाचा डाव दिसला , जी जी
मराठ्यांनी असे पाहून गडावरून भडिमार केला , जी
जिवापाड मराठ्यांनी चालविला मारा, वाहती रक्ताच्या धारा
मोगल पळती सैरावैरा, म्हणती खानाचा पाठलाग करा, जी
मुरारबाजी करीत पाठलाग खानाच्या तंबूपाशी गेला, जी
बाजीचा आणि खानाचा जोराचा सामना चालला जी
दोघेही लढती शौर्याने झेलती एकेकाच्या वाराला, जी
ऐनवेळी घात एक झाला अपशकुन मुरारबाजीला
ढाल तुटली ऐनवेळेला तरी बाजी मागे नाही सरला
भवानीच्या स्मरून नामाला शिवबाचं चित्र डोळ्याला
काय वाण मग त्याच्या विरश्रीला कामरेचा शेला सोडला , जी
हातास तसा गुंडाळला , वार झेलीत झेलीत हाताला

चराचर कापित यवनाला कर्दनकाळ जणू भासला
पण काळाने घेरलं विराला
वेळ साधून पहा खानाने, एक अचूक बाण सोडला, जी
बाण लागून मुरारबाजीचे शीर पडले धरणीला जी
शीर नसता पण धडाने किती अब्दुत पराक्रम केला जी
शीर पडले धरणीला, धडानेच बोल शेकडो यवनाला
कापुनी मार्ग दाखविला, अशी शूरगाथा इतिहासाला
अजरामर कीर्ती नांदे जगताला, जी
असे पूर्वज आपुले थोर रणी झुंजार, आपण त्यांची लेकरं
नाही कधी भिणार काळाला , देशाच्या करू रक्षणाला,
शाहीर पुंडलीक विनवी, जी

पोवाड्यांची आधिक माहिती :

<https://www.powade.com/essays/overview.html>

पुरंदरच्या लढाई बद्दल अधिक माहिती येथे वाचा:

<https://www.sanatan.org/mr/a/11911.html>

6. भिल्ल आदिवासी

प्रभू रामचंद्रांनी जिचे उष्टे बोरे प्रेमाने स्वीकारली ती शबरी भिल्ल, महाभारतातील द्रोणाचार्यांच्या पुतळ्यालाच गुरु मानत अर्जुनापेक्षाही श्रेष्ठ धनुर्विद्या शिकलेला आणि गुरूला दक्षिणा म्हणून अंगठा कापून देणारा एकलव्य भिल्ल, नर्मदा मैयाचे भाऊ-लेकरं जे नर्मदा परिक्रमा वासींना नर्मदा परिक्रमामध्ये प्रेमाने भाकरी खाऊ घालतात ते भिल्ल आदिवासी, ते हे भिल्ल डाकू का होतात याचे काही कारणे आपण अध्याय-११ मध्ये बघितले आहे. १८५७च्या उठावानंतर ब्रिटिशांनी मराठा पतपातशाही आणि दिल्लीची मुघलशाही मोडून काढली पण त्यानंतरही बरेच वर्षे भिल्ल आदिवासींनीच खान्देश आणि नर्मदेच्या खोऱ्यात ब्रिटिशांना जेरीस आणले होते. हे भिल्ल जरी डाकू असले तरी त्यांच्यात आणि रावेर - रसलपूर च्या उजळ माथ्याने वावरणाऱ्या गुन्हेगारांमध्ये मोठा फरक दिसून येतो. भिल्लांचे गुन्हे हे फार-फार तर दागिने-पैसे, खाण्याचे पदार्थ, आणि बकऱ्या-कोंबड्या पळवण्यापर्यंत असतील पण गावातील गुन्हेगार त्यापेक्षाही भयंकर गुन्हे करत असत.

7. चित्रगीत “छिन्नी हातोडीचा घाव, करी दगडाचा देव, खाई दैवाचे तडाखे, त्याचं मानूस हे नाव”

मूळ गीत ग.दि.माडगूळकर, संगीत राम कदम, स्वर सुधीर फडके यांचे, चित्रपट देवकीनंदन गोपाला मधील हे गीत आपल्या आयुष्यातील घटनातून प्रगती करायला शिकवते.

छिन्नी हातोड्याचा घाव, करी दगडाचा देव,
खाई दैवाचे तडाखे, त्याचं मानूस हे नाव

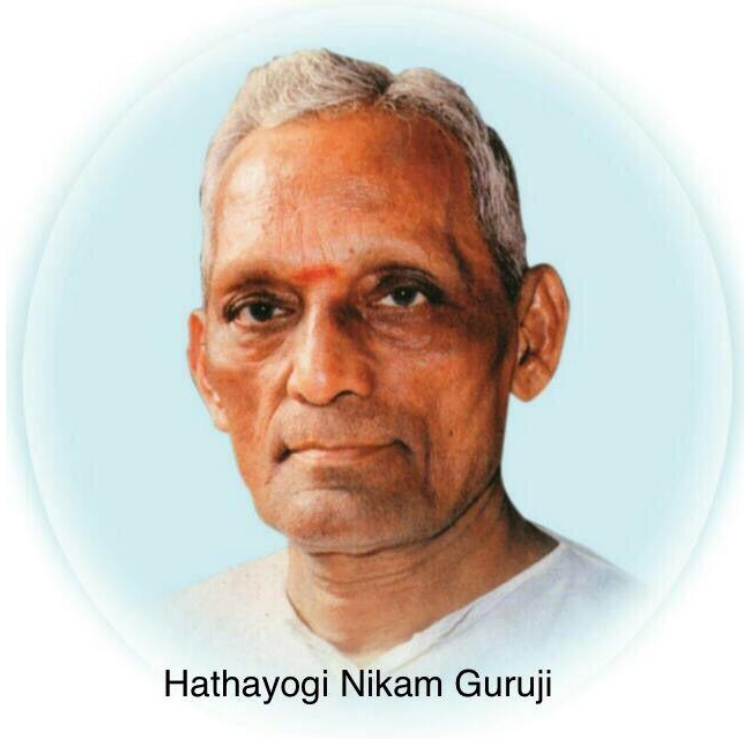
आंच लागता आगीची वाढे झळाळ सोन्याचा,
घसा घसा घासल्यानं गंध दुणा चंदनाचा
झाड तोडल्यानं वाढे हाच थोराचा स्वभाव

चिमुकल्या लेकराचा छळ पंडिताने केला
आळंदीच्या बालकाले बालपणा नको झाला
पुढं वाढलं वाढलं ज्ञान राजाचं वैभव
मानखंडना संताप सारा गाव उलटला
वह्या तरता पान्यात पुन्हा गुरु पालटला
तुका देवाइतुका वाटे एक महान वैष्णव

आळ चोरीचा घेतला, चोप देला बडव्यानं
विठ्ठलाचा हार चोख्या सांग लपवला कोन
त्याच चोकोबाच्या घरी जेवे वैकुंठीचा देव

संदर्भ- संकेत स्थल : https://www.aathavanitli-gani.com/Song/Khai_Daivache_Tadakhe

गुरुसंधान: भाग २ – लवकरच येत आहे.

Hathyogi Nikam Guruji

गुरुजींच्या जीवनातील महत्वाचे टप्पे

१५ ऑगस्ट १९१७ : जन्म

१९२६ : वय ९ वर्ष : विवाह आणि स्थानिक शाळेत इयत्ता
पहिलीत प्रवेश

१९२९ : वय १२ वर्ष : स्थानिक शाळेतून इयत्ता तिसरी उत्तीर्ण

१९३० : वय १३ वर्ष : पारोळे - इयत्ता ४ थी उत्तीर्ण

१९३१ : वय १४ वर्ष : जळगाव - इयत्ता ५वी उत्तीर्ण

१९३३ : वय १६ वर्ष : जळगाव - इयत्ता ७वी उत्तीर्ण. पहिली
नोकरी सुरु.

१९३४ : म्हसवे गावी परत

१९३५ : वय १८ वर्ष : कडजी-मुंडणे जंगल - वन-
पर्यवेक्षकाची नोकरी, गावी परत

१९३७ : वय २० वर्ष : वडिलांचे निधन

१९३९ : वय २२ वर्ष : जळगाव - पोलीस अकादमी मध्ये
पोलीस प्रशिक्षण सुरु

१९४० : वय २३ वर्ष : रावेर - पोलीस दलात नियुक्ती

१९४२ : वय २५ वर्ष : जीवनात गुरूचे आगमन

२६ जुलै १९४३ : दैनिक समाचार पत्रिका मध्ये गौरव

१९४३ : चोपडा - पोलीस नियुक्ती

१७ ऑक्टोबर १९४५ : चोपडा रथ यात्रेच्या सुरक्षा व्यवस्थेची

जबाबदारी

१९४८ : दुसरे पुत्र देविदास यांचा जन्म

जानेवारी १९४९ : अमळनेर - पदोन्नती आणि नियुक्ती

१९४९ : पदोन्नती आणि मुंबई ला नियुक्ती

१९५० : कमाठिपुरा निवास स्थानात स्थलांतरण

१९५३ : वरळी निवास स्थानात स्थलांतरण

मार्च १९५३ : मातोश्रींचे निधन

सप्टेंबर १९५३ : कन्या सुमन यांचा जन्म

१९५८ : गुरुजींना गुप्तचर विभागात पदोन्नती

१९६५ गुढी पाडवा: अंबिका योग कुटीर ची स्थापना

१९७४ : गुरुजींना गुप्तचर विभागात निरीक्षकाची पदोन्नती –

आणि गुरुजींचा नकार

१९७६: गुरुजींची गुप्तचर विभागातून सेवा निवृत्ती

परिशिष्ट - योग – थोडक्यात ओळख

आपण बऱ्याच वेळा ऐकतो किंवा बोलतो “अरे ध्यान कुठे आहे? शरीर इथे पण मन दुसरीकडे फिरते आहे?”. “कशातच मन लागत नाही”. “मन लावून अभ्यास कर, नक्की चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण होशील”. “कलाकाराने ही मूर्ती प्राण ओतून बनवली आहे.” “क्रिकेटच्या सामन्याच्या शेवटच्या चेंडूवर सचिन एकाग्रतेने खेळत होता, सर्व प्रेक्षक श्वास रोखून, डोळ्यात प्राण आणून बघत होते. टाचणी पडली तरी आवाज होईल अशी शांतता पसरली होती, आणि सचिनने षटकार मारून सामान जिंकला तसे सर्व प्रेक्षक बेभान होऊन नाचू लागले.” “ती बातमी ऐकून माझ्या काळजाचा ठोकाच चुकला”. “नावडते काम करतांना ऊर्जाच नसल्यासारखे वाटते”. “मित्र बघितल्यावर त्याला एकदम ऊर्जा आली”. “तो शिष्य तन, मन, प्राण वेचून गुरुची सेवा करत असे”. “क्रोध किंवा अस्वस्थता कमी करण्यासाठी दीर्घ, खोल श्वास घे आणि श्वास धरून ठेव.” “मन काबूत ठेव”. “निरोगी शरीरात निरोगी मन”.

कोणी अकाली, तरुणपणात आजारी पडले तर म्हणतो की “जीवनात संतुलन आण, सकाळी लवकर उठ, व्यायाम योग्य आहार नित्य वेळेवर घेत जा, जेवण वेळी-अवेळी करू नको.

वाकडा-तिकडा बसू नको, शरीराला वळण लाव”. “आपल्या जीवनातील असंतुलितपणामुळे, अनियमित वागण्यानेच आपल्याला बऱ्याच व्याधी जडतात”.

आपल्या शरीरात ज्ञान-इंद्रिय आणि मेंदू यांतील माहितीचे वहन सूक्ष्म विद्युत प्रवाहा द्वारे होत असते.

या वरून असे आढळते की, शरीर, मन, प्राण आणि ऊर्जा यांचा एकमेकांशी संबंध आहे. जर यांच्यातील समतोल, संतुलन बिघडले तर, आपल्याला शारीरिक किंवा मानसिक व्याधी होतात. जगणे, साध्या गोष्टी करणे कठीण होऊन बसते.

शरीर, मन, प्राण आणि ऊर्जा यांना एकत्र आणत संतुलन साधणे म्हणजेच योगा किंवा योग होय.

शास्त्रीय भाषेत योग म्हणजे शरीर, मन, प्राण यांना एकत्र आणत, आंतर्बाह्य शुद्धी करत आठ तत्व – यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी पाळत किंवा शिकत, ऊर्जा नियंत्रित करत विधायक जीवन व्यतीत करणे.

अपूर्ण किंवा चुकीचे ज्ञान, ढोंगी बाबांनी योगाचा गैरवापर केल्याने समाजात योगाबद्दल खूप गैरसमज पसरले आहेत. कोणी म्हणते की योग थोतांड आहे, त्याने काही उचित परिणाम होत नाही, पुराणातील वांगी त्या पेक्षा आजचे वैद्यकीय शास्त्र फार

पुढारलेले आहे. योगा फक्त साधू संन्याशी लोकानी करायचा किंवा योगा केल्याने माणूस संन्याशी वृत्तीचा होतो, त्याचे संसारातून मन निघून जाते. असेही गैरसमज आहे की योगा केल्याने संतती होत नाही. योगा हा फक्त स्त्रियांचे क्षेत्र आहे, पुरुषांनी मैदानी खेळ खेळावे. कोणी म्हणतो की मी रोज खूप पोहतो, १० किमी चालतो किंवा सायकल चालवतो, जिम मध्ये १०० किलो वजन उचलतो, मला योग करण्याची काय गरज? किंवा कोणी म्हणते मला सूर्य नमस्कार किंवा शिरसासन येते, मला योग माहीत आहे. असाही गैरसमज आढळतो की आम्ही तर आता पन्नास वर्षांचे किंवा म्हातारे झालो, आम्ही योग शिकून, करून काय फायदा? आमचे सांधे दुखतात, ढेरी सुटली आहे, योग करून काय उपयोग?

गुरुजींचे चरित्र वाचल्यावर आपल्याला योगाचा खरा अर्थ उमगतो. एक गृहस्थ, ज्याला भरपूर संतती आहे, जो पोलीसाची सरकारी नोकरी करतो तो सुद्धा उच्च कोटीचा योगी असू शकतो, त्यासाठी घरदार सोडून, भगवे वस्त्र नेसणे गरजेचे नाही.

गुरुजींनी हठ योग शिकवण्यासाठी स्थापित केलेली प्रशिक्षण पद्धती आपल्याला पायऱ्या-पायऱ्यांनी प्राथमिक, सोप्या आसनांपासून सुरू होत, शुद्धी करत, श्वासावर नियंत्रण मिळवत ध्यानाच्या कठीण उच्च शिखरावर नेऊन पोहोचवते. बऱ्याच व्यापारी योग दुकानात ताळ मेळ नसलेल्या पद्धतीने योग शिकवला

जातो. या साठी गुरुजींनी प्राथमिक योग प्रशिक्षण, माध्यमिक योग प्रशिक्षण आणि योग प्रशिक्षक प्रशिक्षण असे तीन स्तर बनवले. प्रत्येक स्तराचे प्रशिक्षण साधारण १२ आठवडे किंवा ३ महिन्याचे असते. गुरुजींनी सप्रमाण सिद्ध केले की योग शिकण्यासाठी आणि करण्यासाठी वय, लिंग, धर्म-जात-पंथ, शिक्षण, गरीब-श्रीमंत, देश-काल, यांची कशाचीही अट नाही. उलट जीवनात जितक्या लवकर आणि जितक्या नियमित योग करू तितके त्याचे फायदेच जास्त आहेत.

प्राथमिक प्रशिक्षणा मध्ये शरीराला लवचिक बनवत, पुढील क्रियांसाठी तयार करून घेतले जाते. तसेच अंतरशुद्धिवर देखील भर दिला जातो. या बरोबरच श्वासोच्छवासावर नियंत्रण शिकवले जाते.

माध्यमिक प्रशिक्षणा मध्ये या पुढच्या पायरीचे, कठीण आसन आणि प्राणायाम शिकवले जातात.

योगाचे महत्व पुरातन काळापासून अनेक ऋषि मुनिनी, श्री कृष्णाने श्रीमद भगवत गीतेत विशद केले आहे. श्री गजानन विजय ग्रंथ, अध्याय ७ मधील या ओव्या येथे उद्धृत करण्याचा मोह टाळवत नाही .

श्रीगजानन पुण्य पुरुष | चरकांवाचून काढीला रस |
ते पाहतां बालकांस | अति आनंद जाहला || १४ ||

लोक म्हणती ही योगशक्ती | दंतकथा मुळी नसती |
योगें जी का प्राप्त होती | त्या शक्तीला कमी नसे || १५ ||

पौष्टिक पदार्थे शक्ति येते | परी न ऐसी कायम टिकते |
सशक्त आपल्या राष्ट्राते | करणे असल्या योग शिका || १६ ||

निकम गुरुजींच्या प्राथमिक आणि माध्यमिक हठ योग प्रशिक्षणा मध्ये सर्व साधारणपणे पुढील प्रमाणे योगाभ्यास समाविष्ट आहे. यात योगाच्या प्रत्येक पायरीची सखोल माहिती, त्याचे फायदे, सराव करतांना घेण्याची काळजी या सर्व बाबी विस्तारपूर्वक सांगितल्या जातात.

प्राथमिक हठ योग प्रशिक्षण	माध्यमिक हठ योग प्रशिक्षण
नेत्र स्नान	माध्यमिक प्रशिक्षण वर्ग प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण करणे.
प्राणाकर्षण क्रिया	प्राणाकर्षण क्रिया
खांद्यांचे व्यायाम	कपालभाती
ब्रह्म मुद्रा – मानेचे व्यायाम	उज्जाई
योग मुद्रा	ओंकार
कपालभाती	अग्निसार
उज्जाई	उद्यान बंध
ओंकार	जल धोती
शीतकारी	शवासान
शीतली	जल नेती
वायुसार	सूर्य नमस्कार – ८ आणि १४ क्रिया प्रकार
अग्निसार	पद्म सर्वांगासन
उद्यान बंध	कर्णपीडासन
जल धोती	सुप्त भुजंगासन
त्राटक	महा शंख प्रक्षालन
शवासान	कैची
जल नेती	चातकासन
सूर्य नमस्कार – १० क्रिया	अर्ध-धनुर अर्ध-नौकासन
शंख प्रक्षालन	सर्वांगपूर्णासन
पवन मुक्तासन	वीर्य स्तंभनासन

सर्वांगासन	हनुमानासन
मत्स्यासन	मार्जरासन
हलासन	श्वानासन
स्कंधरासन	उग्रासन
चक्रासन	लघु लाहरिस
शलभासन	अमरकुटी
नौकासन	भ्रम-उज्जाई
भुजंगासन	अनुलोम वीनुलोम श्वासोच्छ्वास
धनुरासन	अनुलोम वीनुलोम प्राणायाम
पश्चिमोत्तनासन	उज्जाई प्राणायाम
आकर्णाधनुरासन	सीतकारी प्राणायाम
अर्ध मच्छिंद्रासन	सर्व शक्ति प्राणायाम
गोमुखासन	
उष्ट्रासन	

योगाभ्यास करण्यास पहाटे सूर्योदयापूर्वी ४ ते ६ आणि सायंकाळी ६ ते ७ या वेळा सर्वोत्तम आहेत. तसेच, जेवणापूर्वी १ तास आणि जेवणानंतर ३ तासानंतर योग सराव करणेस हरकत नाही.

प्रार्थना

योगाभ्यास सुरू करणे आधी	योगाभ्यास नंतर
<p>ॐ सर्वेपी सुखिना संतू, सर्वे संतू निरामयाहा, सर्वे भद्राणि पश्यन्तू, मा कश्चित दुखः आपनूयात, सहनाभवतू, सहनौ भूनकतू, सह वीर्यम करवाव्हाय, तेजस्विना वधीमसतू, मा विदविषाव्हाय, ॐ शांती, शांती, शांती</p>	<p>असतो मा सत गमय, तमसो मा ज्योतिरगमय, मृत्योरमा अमृतमगमय, ॐ शांती, शांती, शांती</p>

दिवसातून दोन तास पुस्तक वाचणे आणि तेवढाच वेळ फ़ेसबुक किंवा whatsapp वरच्या पोस्ट्स वाचणे यात नेमका काय फ़रक असतो? असतो का? दोन्हीही वाचनच ना!

रोज एका गार्डनला प्रदक्षिणा घालत आठ-दहा किमि. चालण्याऐवजी रोज तेवढाच वेळ एका दिशेने चालत राहिलं तर माणूस पाच महिन्यांत मुंबईहून दिल्लीला पोहोचेल. नेमका हाच फ़रक फ़ेसपुस्तक आणि पुस्तक यांच्यामध्ये असतो.

पुस्तक वाचन एखाद्या मोठ्या गुंतवणुकीसारखे असते जे तुम्हाला श्रीमंत करत असते. Whatsapp, facebook मधले ज्ञान खिशात बाळगलेल्या चिल्लरसारखे असते. ते कुठून येते आणि कसे जाते याचा हिशेब नसतो.

पुस्तक वाचन तुम्हाला पुढे नेते, प्रगतीच्या वाटेवर नेते. एका दिशेला नेते. एका उंचीवर नेते. पुस्तके वाचणारे लोक इतरांहून अधिक शहाणे असतात. शहाणे होतात. वाचनात सातत्य असणारे अधिकाधिक शहाणे मिळवत रहातात.

अनुभवाहून उत्तम पुस्तक नाही असे म्हटले जाते. पण शेवटी पुस्तक म्हणजे काय? कोणाचे तरी अनुभवच ना? असे दुसऱ्याचे अनुभव वाचून माणूस शहाणा होतो. पुढच्याच्या ठेचा मागच्याला

शहाणे करून सोडतात. मग ते पुस्तक दुसऱ्या देशातील लेखकाचे असो वा दुसऱ्या काळातील लेखकाचे. शहाणपण गॅरंटीड.

वाचत रहा. ग्रंथांनंद घेत रहा.

www.esahity.com

esahity@gmail.com

